

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”

Л.В. Леванцэвіч

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІЯ

Электронны вучэбна-метадычны комплекс

Брэст
БрДУ імя А.С. Пушкіна
2025

УДК 81:39(476)(07)
ББК 81. 4Беи
Л-34

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”*

Рэцэнзенты:

дацэнт кафедры лінгвістычных дысцыплін і міжкультурных камунікацый УА “Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Я.Р. Самуйлік;

дацэнт кафедры педагогікі і метадых пачатковага навучання ўстановы адукацыі «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна», кандыдат філалагічных навук,

дацэнт **Г.М. Канцавая**

Лінгвакультуралогія : электронны вучэбна-метадычны комплекс для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць) / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна; склад. Л.В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДУ, 2025. – URL: <http://rep.brsu.by:80/handle/123456789/10434>

У выданні размешчаны лекцыі, заданні для практычных заняткаў, пытанні і тэсты для кантролю ведаў па курсе “Лінгвакультуралогія”. ЭВМК мае на мэце паглыбіць і сістэматызаваць веды па лінгвакультуралогіі, удасканаліць уменні і навыкі выяўляць акумуляцыйную ўласцівасць слова і яго канататыўнае значэнне, што дапаможа студэнтам выразней выявіць нацыянальную адметнасць культурна-гістарычнай спадчыны нашага народа; прызваны дапамагчы філолагам дакладна і дарэчна, правільна і свабодна вытлумачаюць сувязь мовы з культурай, этнічнай праналежнасцю, карцінай свету і ментальнасцю.

Прызначана для студэнтаў філалагічнага факультэта.

УДК 81:39(476)(07)
ББК 81. 4Беи

Тэкставае вучэбнае электроннае выданне

Сістэмныя патрабаванні: тып браўзера і версія любыя; хуткасць падключэння да інфармацыйна-тэлекамунікацыйных сетак любыя; дадатковыя надстройкі да браўзера не патрабуюцца.

© УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. С. Пушкіна”, 2025

ЗМЕСТ

<u>Уступ</u>	4
<u>Змест вучэбнага матэрыялу</u>	7
<u>Прыкладны тэматычны план</u>	9
<u>Тэарэтычны курс</u>	10
<u>Лінгвакультуралогія ў змесце лінгвістычных навук</u>	10
<u>Лінгвакультуралогія і іншыя дысцыпліны этналінгвістычнага накірунку</u>	17
<u>З гісторыі лінгвакультуралогіі і этналінгвістыкі</u>	21
<u>Мова і культура: роля, функцыі, праблемы</u>	28
<u>Асноўныя паняцці лінгвакультуралогіі</u>	32
<u>Эвалюцыя культуры і мовазнаўчая дзейнасць</u>	51
<u>Мова, культура і акумуляцыйная ўласцівасць слова</u>	53
<u>Слова і этнічная прыналежнасць</u>	63
<u>Моўная карціна свету і культура</u>	65
<u>Міф у сістэме культуры і мовы</u>	69
<u>Міфы аб будове свету і мова</u>	77
<u>З’явы прыроды як фактар культуры, якая адлюстравана ў мове</u>	81
<u>Вобраз чалавека ў славянскай міфалогіі</u>	90
<u>Метады лінгвакультуралагічных даследаванняў</u>	96
<u>Лінгвакультуралагічны змест беларускай лексікі</u>	100
<u>Матэрыялы да практычных заняткаў</u>	119
<u>Тэма № 1. Мова і культура: роля, функцыі, праблемы</u>	119
<u>Тэма № 2. Мова, культура і акумуляцыйная ўласцівасць слова</u>	120
<u>Тэма № 3. Міфы аб будове свету і мова</u>	121
<u>Тэма № 4. Вобраз чалавека ў славянскай міфалогіі</u>	122
<u>Тэма № 5. Лінгвакультуралагічны змест беларускай лексікі</u>	123
<u>Пытанні для кантролю</u>	124
<u>Тэст для самакантролю</u>	126
<u>Спіс рэкамендаванай літаратуры</u>	128

УСТУП

Дысцыпліна “Лінгвакультуралогія” належыць да ліку новых навучальных дысцыплінаў у ВНУ ў сістэме падрыхтоўкі спецыялістаў-філолагаў. Яна ўваходзіць у цыкл 2.12 Дысцыпліны спецыялізацыі 1-21 05 01-01 01Мовазнаўства 2.12.1 Модуль “Спецсемінары”.

Яна мае на мэце паглыбіць веды студэнтаў-філолагаў пра сувязь моўных адзінак з культурай, этнічнай адметнасцю, ментальнасцю, з моўнай карцінай свету. Дысцыпліна асвятляе агульнатэарэтычныя праблемы ўзаемадзеяння мовы і культуры, паказвае на ўзаемасувязь курса з іншымі дысцыплінамі этналінгвістычнага і культуралагічнага зместу, характарызуе базавыя паняцці ў вучэбнай дысцыпліне (культура, ментальнасць, моўная карціна свету, этнічная прыналежнасць, канататыўнае значэнне, акумуляцыйная ўласцівасць слова), выяўляе сувязь міфа і мовы, абрадаў і звычаяў і мовы, прапануе пэўныя даследчыцкія метады.

Вызначальная рыса вучэбна-метадычнага комплексу – выразная арыентацыя на паглыбленае вывучэнне культуры свайго народа праз моўны знак, на ўмацаванне нацыянальнай самасвядомасці праз засваенне на аснове семантыкі лексічных і ўстойлівых адзінак роднай мовы этнічнай самабытнасці і непаўторнасці, на ўсведамленне сваёй этнакультурнай вартасці ў кантэксце агульначалавечай культуры.

ЭВМК “Лінгвакультуралогія” ўключае змест вучэбнага матэрыялу, тэарэтычны курс, матэрыялы да практычных заняткаў, пытанні для кантролю, тэст для самакантролю, спіс рэкамендаванай літаратуры.

Мэта ЭВМК – дапамагчы студэнтам самастойна асэнсаваць і засвоіць асноўныя палажэнні курса; сфарміраваць сістэму ведаў па лінгвакультуралогіі; садзейнічаць забеспячэнню метадалагічнай падрыхтоўкі студэнтаў-мовазнаўцаў для паглыбленага і мэтаскіраванага вывучэння канкрэтных этнакультурных пытанняў мовы праз навыкі навуковага і дасведчанага пошуку адпаведных гістарычных крыніц.

Задачы ЭВМК:

- забяспечыць засваенне ролі культурных канцэптаў у станаўленні семантыкі моўных адзінак;
- азнаёміць з гістарычна-часавымі ўмовамі і прычынамі развіцця і замацавання культуралагічнай канатацыі ў змесце моўных адзінак;
- садзейнічаць авалоданню камунікацыйнай базай беларускамоўных адзінак і аналагічнымі ці сэнсавымі блізкімі адзінкамі іншых моў;
- азнаёміць магістрантаў з асноўнымі айчыннымі і замежнымі крыніцамі вывучэння моўнакультурнай спадчыны беларускага народа;

Студэнты павінны ўмець кваліфікавана ацэньваць лінгвакрыніцазнаўчы матэрыял, змешчаны ў спецыялізаваных навуковых выданнях; правільна арыентавацца пры аналізе лінгвакультуралагічнага матэрыялу і філалагічна граматычна афармляць крыніцазнаўчыя звесткі; класіфікаваць неабходны лінгвакрыніцазнаўчы матэрыял з улікам гістарычна-часавых і сацыяльных фактараў; праводзіць параўнальна-гістарычны і кантрастыўны лінгвакультуралагічны аналіз моўных фактаў па айчынных і замежных крыніцах.

Студэнты павінны ведаць методыку кваліфікаванага пошуку неабходных лінгвакультуралагічных звестак у крыніцазнаўчых працах айчынных і замежных аўтараў; гістарычна-часавыя прычыны і ўмовы развіцця і станаўлення этнакультурнай семантыкі моўных адзінак; практыку афармлення крыніцазнаўчых звестак па лінгвакультуралогіі ў адпаведнасці з найноўшымі патрабаваннямі ДАСТу. Дапаможны раздзел змяшчае праграму курса “Лінгвакультуралогія”.

Тэарэтычныя звесткі па праблемах лінгвакультуралогіі, пададзеныя ў электронным вучэбна-метадычным комплексе, прадугледжаны ў такім аб’ёме, засваенне якога паслужыць трывалай асновай для авалодання практычнымі ўменнямі і навыкамі адбору і асэнсавання лінгвакультуралагічнага матэрыялу. Дысцыпліна дапаможа студэнтам засваенню канататыўнага значэння ў слове, прыказцы, фразеалагізме, крылатым слове, антрапоніме, усведамленню сваёй этнакультурнай вартасці ў кантэксце славянскай культуры. Прадмет дапамагае студэнтам авалодаць на практычных занятках навыкамі супастаўляльнага аналізу, у выніку чаго выяўляюцца факты лінгвакультуралагічнай адметнасці беларускай лексікі.

Распрацаваны змест практычных заняткаў па асноўных тэмах (па кожнай тэме дадзены пытанні і заданні, прапанаваны практычныя заданні), асноўная ўвага ў якіх звернута на комплексны аналіз беларускіх моўных кантэкстаў. Для кантролю ведаў прапанаваны тэарэтычныя пытанні і тэст.

ЭВМК дапаможа студэнтам засвоіць тэарэтычныя палажэнні па дысцыпліне. Пры выкананні практычных заданняў студэнты змогуць вяртацца да зместу лекцый. Студэнтам прапануецца работа з навуковай літаратурай, выкананне творчых заданняў.

ЭВМК распрацавана на аснове адукацыйнага стандарта вышэйшай адукацыі АСВА 1-21 05 01-2021 для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках), зацв. 20.04.2022 № 83; вучэбнага плана ўстановы вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць), рэг. № Філ.-61-22/вуч., зацв. 01.06.2022.

Усяго гадзін па дысцыпліне “Лінгвакультуралогія” для спецыяльнасці 1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)», дзённая форма атрымання вышэйшай адукацыі – 98 гадзін, з іх аўдыторных – 34, у тым ліку 24 лекц., 10 практ.; 4 курс, 7 семестр; форма кантролю – залік.

Да зместу

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Тэма 1. Лінгвакультуралогія ў змесце лінгвістычных навук. Лінгвакультуралогія ў сістэме навук. Навуковыя погляды на сутнасць лінгвакультуралогіі. Аб’ект і прадмет лінгвакультуралогіі.

Тэма 2. Лінгвакультуралогія і іншыя дысцыпліны этналінгвістычнага накірунку. Лінгвакультуралогія і этналінгвістыка. Сацыялінгвістыка. Кагнітыўная лінгвістыка. Культуралогія.

Тэма 3. 3 гісторыі лінгвакультуралогіі і этналінгвістыкі. Вучэнне В. Гумбальта. Гіпотэза Сепіра – Уорфа. Лінгвакультуралогія ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве. М.І. і С.М. Талстыя і этналінгвістыка.

Тэма 4. Мова і культура: роля, функцыі, праблемы. Дынаміка этнасу, дынаміка мовы і культуры. Мова як факт культуры і культурнай спадчыны народа. Мова – асноўны сродак засваення культуры і асноўны складнік культуры.

Тэма 5. Асноўныя паняцці лінгвакультуралогіі. Нацыянальная ментальнасць. Камунікатыўныя паводзіны. Моўная ментальнасць. Канцэптуальныя і моўныя карціны свету. Канцэпт. Этнічная ментальнасць, карціна свету і мова.

Тэма 6. Эвалюцыя культуры і мовазнаўчая дзейнасць. Узаемадзеянне мовы і культуры. Сістэмнасць функцый мовы ў культуры. Узаемасувязь мовы і культуры як адпаведных семіятычных сістэм: культура і мова як формы выражэння самасвядомасці асобы; суб’ект культуры і мовы – асоба і грамадства; нарматыўнасць мовы і культуры; гістарызм як адна з вызначальных адзнак мовы і культуры.

Тэма 7. Мова, культура і акумуляцыйная ўласцівасць слова. “Культурная” памяць і акумуляцыйная ўласцівасць слова. Канатацыя як вынік сувязі мовы і культуры. Канататыўны кампанент. Нацыянальна-культурная канатацыя як сродак сувязі мовы і культуры праз вобразныя асацыяцыі. Сімвал і метафара ў словах, семантыка якіх утрымлівае нацыянальна-культурную канатацыю.

Тэма 8. Слова і этнічная прыналежнасць. Агульнакультурнае і наднацыянальнае ў мове і культуры асобы/народа. Авалодванне роднай мовай шлях да авалодвання нацыянальнай культурай. Інтэрнацыянальнае і нацыянальнае ў змесце культуры і мовы як агульны ўніверсальны кампанент сусветнай культуры і выразнік непаўторнасці культуры канкрэтнага народа.

Тэма 9. Моўная карціна свету і культура. Паняцце карціна свету. Моўная карціна свету. Фразеалагізм і стварэнне моўнай канціны свету.

Тэма 10. Міф у сістэме культуры і мовы. Сэнсавая прастора міфа. Міфы, абрады, звычаі ў славянскай фразеалогіі. Міфы пра паходжанне свету.

Тэма 11. Міфы аб будове свету і мова. Апазіцыя – асноўны прынцып будовы свету і грамадства. Апазіцыі верх – ніз; правы – левы; Зямля – Космас і інш.

Тэма 12. З’явы прыроды як фактар культуры, якая адлюстравана ў мове. Чалавек і прырода. Расліна і чалавек. Птушкі, рыбы, жывёлы ў культуры і мове. Прырода вачыма беларусаў і рускіх.

Тэма 13. Вобраз чалавека ў славянскай міфалогіі. Чалавек у іпастасях мужчына і жанчына. Знешні вобраз чалавека ў фразеалогіі. Духовны цэнтр чалавека і фразеалогія. Грамадства ў міфалогіі і мове. Апазіцыя свой – чужы.

Тэма 14. Метады лінгвакультуралагічных даследаванняў. Канцэптуальны аналіз. Дыскурсны аналіз. Квантытатыўная лінгвістыка. Корпусная лінгвістыка. Лінгвакультуралагічная методыка. Дамінантны аналіз. Кластарны аналіз. Метад сціскання канкардансу. Методыка аплікацыі слоўнікавых артыкулаў.

Тэма 15. Лінгвакультурагічны змест беларускай лексікі. Асаблівасці ўжывання асобных пластоў лексікі беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным аспекце. Месца і роля безэквівалентнай лексікі ў слоўніковым складзе мовы. Эмацыянальна-ацэначная лексіка. Лінгвакультуралагічны змест прадметна-тэматычных груп лексікі: Антрапаніміка; Тапаніміка; Гідраніміка; Безэквівалентная лексіка; Пазычанні; Ненарматыўная лексіка.

Да зместу

Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва тэмы	Усяго	Лекцыі	Практычныя заняткі
1	Лінгвакультуралогія ў змесце лінгвістычных навук	2	2	
2	Лінгвакультуралогія і іншыя дысцыпліны этналінгвістычнага накірунку	2	2	
3	3 гісторыі лінгвакультуралогіі і этналінгвістыкі	2	2	
4	Мова і культура: роля, функцыі, праблемы	2		2
5	Асноўныя паняцці лінгвакультуралогіі	2	2	
6	Эвалюцыя культуры і мовазнаўчая дзеяснасць	2	2	
7	Мова, культура і акумуляцыйная ўласцівасць слова	2		2
8	Слова і этнічная прыналежнасць	2	2	
9	Моўная карціна свету і культура	2	2	
10	Міф у сістэме культуры і мовы	2	2	
11	Міфы аб будове свету і мова	2		2
12	З’явы прыроды як фактар культуры, якая адлюстравана ў мове	2	2	
13	Вобраз чалавека ў славянскай міфалогіі	4	2	2
14	Метады лінгвакультуралагічных даследаванняў	2	2	
15	Лінгвакультуралагічны змест беларускай лексікі	2		2
	Усяго	34	24	10

Да зместу

ТЭАРЭТЫЧНЫ КУРС

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІЯ Ў ЗМЕСЦЕ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ НАВУК

На пачатку ХХІ ст. лінгвістыка рассяла сваю ўвагу: вучоныя, якія займаюцца, напрыклад, катэгорыяй роду, не маюць нічога агульнага з тымі, хто займаецца катэгорыяй ветлівасці ў мове. У другой палове ХХ ст. пачалі ўзнікаць “цэласныя лінгвістыкі” – сацыялінгвістыка і псіхалінгвістыка, антрапалагічная лінгвістыка і этналінгвістыка, этнапсіхалінгвістыка і сацыяпсіхалінгвістыка і г.д. Штучна разведзеныя філалогія, гісторыя культуры, культуралогія збліжаюцца і аб’ядноўваюцца ў лінгвакультуралогію.

Унутраная дыферэнцыяцыя антрапалагічнай лінгвістыкі звязана з наяўнасцю ў ёй кампетэнцыі фундаментальных феноменаў – мовы, ментальнасці, культуры, чалавека, этнасу і грамадства.

Тэрмін “лінгвакультуралогія” ўзнік у 90-я гады ХХ ст. у сувязі з працамі фразеалагічнай школы, якую ўзначальвала М. Тэлія, і працай У. Вараб’ёва “Культурологическая парадигма русского языка” (1994 г.). Лінгвакультуралогія, як адзначала М. Тэлія, павінна быць “арыентавана на культурны фактар у мове і на моўны фактар у чалавеку”.

Лінгвакультуралогія – гэта навука, якая ўзнікла на сумежжы лінгвістыкі і культуралогіі і даследуе праявы культуры народа, што адбіліся і замацаваліся ў мове.

Лінгвакультуралогія – комплексная навуковая дысцыпліна, што вывучае ўзаемасувязь і ўзаемадзеянне культуры і мовы ў яе функцыянаванні і адлюстроўвае гэты працэс як цэласную структуру адзінак у адзінстве іх моўнага і пазамоўнага (культурнага) зместу.

Пра вывучэнне культуры праз мову пісалі В.В. Іваноў, А. Брукнер, У.М. Тапароў, М.І. Талстой, Н.Б. Мячкоўская, В.А. Маслава.

Распрацоўкай праблем лінгвакультуралогіі займаецца этналінгвістыка, якая вывучае ўзаемадзеянне лінгвістычных, этнакультурных і этнапсіхалагічных фактараў у функцыянаванні і эвалюцыі мовы. Гэтая дысцыпліна вырашае пытанні мовы і этнасу, мовы і культуры, мовы і народнай ментальнасці, мовы і міфалогіі. Этналінгвістыку цікавіць роля мовы ў фарміраванні і функцыянаванні народнай культуры, народнай псіхалогіі і народнай творчасці. У шырокім сэнсе этналінгвістыка ўключае ў сябе дыялекталогію, мову фальклору, частку гісторыі мовы, звязаную з гістарычнай дыялекталогіяй, з культурнай і этнічнай гісторыяй народа, а таксама ўсе аспекты вывучэння мовы як сацыяльнай з’явы. Аб’ектам этналінгвістыкі з’яўляецца мова ў вуснай форме (фальклор, дыялект, гарадское маўленне, парэміі)

і пісьмовыя тэксты. Задачай этналінгвістыкі з'яўляецца аналіз карыстання мовай у розных маўленчых сітуацыях у разнародных этнасацыяльных групах.

Часткай этналінгвістыкі, як бачыць М.І. Талстой, з'яўляецца лінгвафалькларыстыка, якая склалася ў рускай філалогіі ў другой палове XIX ст. на аснове прац А.А. Патабні, А.Н. Весаляўскага, П.Г. Багатырова, І.А. Асавецкага. Лінгвафалькларысты вывучаюць мову вуснай народнай творчасці як сродак пазнання этнічнай ментальнасці і традыцыйна-культурных сэнсаў.

Часткай этналінгвістыкі з'яўляецца і этнадыялекталогія, якая арыентуецца на вывучэнне ўзаемадзеяння дыялектнай формы мовы з элементамі духоўнай культуры этнасу.

Этналінгвістыка даследуе ўзаемасувязь з'яў канкрэтнай мовы (напрыклад, беларускай) з фактамі беларускай культуры, вывучае ўсе праявы ўплыву этнічнай ментальнасці на структуру нацыянальнай мовы, адлюстравання ў лексіцы фактаў гісторыі народа, элементаў матэрыяльнай, духоўнай і мастацкай культуры.

Мэтай лінгвакультуралогіі з'яўляецца абагульненне ўсёй інфармацыі, якая была накоплена этналінгвістыкай. Этналінгвістыка і лінгвакультуралогія суадносяцца гэтаксама, як прыватнае і агульнае мовазнаўства. Этналінгвістыка можа быць беларускай, рускай, англійскай, польскай, а лінгвакультуралогія нацыянальнай быць не можа. Падобна да агульнага мовазнаўства, лінгвакультуралогія выяўляе і апісвае найбольш агульныя заканамернасці ўзаемаабумоўленасці, узаемадзеяння моўнай і культурнай практыкі чалавека і грамадства.

Пад аб'ектам лінгвакультуралогіі разумеецца пэўная прастора рэчаіснасці, якая ўяўляе сабой сукупнасць узаемазвязаных працэсаў, з'яў; даследаванне ўзаемадзеяння мовы, якая з'яўляецца транслятарам культурнай інфармацыі, і культуры – гістарычнай памяці народа. Прадмет даследавання – гэта нейкая частка аб'екта, якая мае спецыфічныя характарыстыкі, працэсы і параметры. Напрыклад, агульным аб'ектам для ўсіх гуманітарных навук з'яўляецца чалавек, прадмет даследавання ў кожнай з гэтых навук свой – пэўная дзейнасць чалавека. Прадметам даследавання лінгвакультуралогіі з'яўляюцца адзінкі мовы, якія набылі сімвальнае, эталоннае, вобразна-метафарычнае значэнне ў культуры і якія абагульняюць вынікі ўласна чалавечай свядомасці, зафіксаванай у міфах, легендах, рытуалах, абрадах, фальклорных і рэлігійных дыскурсах і інш.

У змесце аб'екта даследавання можна выдзеліць некалькі напрамкаў: 1) безэквівалентная лексіка; 2) міфалагізаваныя моўныя адзінкі: абрадава-рытуальныя формы культуры, легенды, звычаі, павер'і, замацаваныя ў мове; 3) парэміялагічны фонд мовы; 4) эталоны, стэрэатыпы, сімвалы,

рытуалы; 5) вобразы; 6) стылістычны склад мовы; 7) маўленчыя паводзіны; 8) узаемадзеянне рэлігіі і мовы; 9) маўленчы этыкет.

1. Прадметам даследавання ў лінгвакультуралогіі могуць стаць словы і выразы, якія служаць прадметам апісання ў лінгвакразнаўстве (гл. лінгвакраізнаўчую тэорыю Я.М. Верашчагіна, В.Г. Кастамарава). Гэта словы і выразы тыпу *бібікі* (*бібікі біць*), *лазня*, *вераічка*, *бярозавік*.

Сюды ж адносяцца цытаты з беларускай класікі – *гарлахвацкія*, *новая зямля*, а таксама лозунгі і палітычныя дыскурсы – *працоўная вахта*, *пуцёўка ў жыццё*, *бітва за ўраджай* і інш.

Безэквівалентныя моўныя адзінкі (па Я.М. Верашчагіну, В.Г. Кастамараву) – абазначэнні спецыфічных для дадзенай культуры з’яў (журавіны, камізэлька, даць гарбуза, мяняць гаршкі на гліну і інш.), якія з’яўляюцца прадуктамі кумулятыўнай функцыі мовы і могуць разглядацца як змесціва фонавых ведаў. Адрозненне паміж мовамі абумоўлена адрозненнем культур і лягчэй за ўсё яно дэманструецца на матэрыяле лексічных адзінак і фразеалагізмаў, паколькі намінацыйныя сродкі мовы непасрэдна звязаны з пазамоўнай рэчаіснасцю.

Нацыянальна-культурная своеасаблівасць мовы можа праявіцца не толькі ў наяўнасці безэквівалентных адзінак, але і ў адсутнасці слоў і значэнняў, выражаных у іншых мовах, ці лакунах, белых плямах на семантычнай карце мовы. Часта наяўнасць лакуны ў адной з моў тлумачыцца не адсутнасцю адпаведнага дэнатата, а тым, што для культуры як бы неістотнае такое адрозненне: напрыклад, *балота* для беларусаў – гэта небяспечнае, чужое месца, таму ў беларускай мове магчыма метафара: *балота* ў значэнні “застой, маральнае падзенне, месца гніення”. Такое вобразна-метафарычнае пераасэнсаванне з’яўляецца лакунай для фінаў, у якіх балот не менш, чым у беларусаў і рускіх, але там яно не столькі месца разбурэння, колькі месца захавання.

2. Прадметам лінгвакультуралогіі з’яўляюцца міфалагізаваныя моўныя адзінкі, а таксама абрадава-рытуальныя формы культуры, легенды, звычаі, павер’і, замацаваныя ў мове ў фразеалагізмах, прыказках, вобразна-метафарычных адзінках; у іх аснове знаходзіцца, як правіла, міфалагема або архетып.

У кожным канкрэтным фразеалагізме адлюстроўваецца не цэласны міф, а міфалагема. Міфалагема – гэта важны для міфа персанаж або сітуацыя, гэта як бы “галоўны герой” міфа, які можа пераходзіць з міфа ў міф. У аснове міфа, як правіла, ляжыць архетып. Архетып – гэта ўстойлівы вобраз, які ўзнікае ў індывідуальнай свядомасці і мае пашырэнне ў культуры (С. Сендзяровіч). Паняцце архетып было ўведзена К.Г. Юнгам у 1919 г. у артыкуле “Инстинкт и бессознательное”. К.Г. Юнг лічыў, што ўсе людзі валодаюць прыроджанай здольнасцю падсвядома ўтвараць

некаторыя агульныя сімвалы – архетыпы, якія праяўляюцца ў снах, міфах, казках, легендах. У архетыпах выражаецца “калектыўнае падсвядомае”, ці тая частка падсвядомага, якая не з’яўляецца вынікам асабістага вопыту, а атрымана ў спадчыну. Архетып – гэта глыбокі ўзровень падсвядомага, першабытныя вобразы, якія адпавядаюць міфалагічным і рэлігійным вобразам. Найбольш важныя міфалагічныя матывы агульныя для ўсіх народаў. Чалавек знаходзіцца ва ўладзе архетыпаў да такой ступені, што ён сабе і ўявіць не можа; сучасны чалавек не можа зразумець, наколькі ён знаходзіцца ва ўладзе ірацыянальнага.

Напрыклад, у аснове фразеалагізмаў з кампанентам “хлеб” *есці чужы хлеб, жыць на чужым хлебе* ляжыць архетып хлеба як сімвала жыцця, дабрабыту. Хлеб абавязкова павінен быць “свой”, зароблены сваёй працай (узгадаем цытату з Бібліі, зварот да першых людзей Адама і Евы: “Хлеб будзеце добываць в поте лица своего”). Калі ж *есці чужы хлеб*, то такія паводзіны асуджаюцца грамадствам. Падставай для асуджэння з’яўляецца, па-першае, названы архетып, а па-другое, уяўленне пра хлеб як пра рытуальны прадмет, які здольны паўплываць на розныя бакі чалавечага жыцця: з хлебам звязаны вясеннія абрады, гаданне, варажба, замовы, усе важнейшыя этапы ў жыцці чалавека. У старажытнасці лічылася, што, калі чалавек *есць “твой” хлеб*, ён можа нашкодзіць табе. Ёсць і супрацьлеглы пункт погляду, выказаны А.М. Афанасьевым: “*странник, вкусивший нашего хлеба-соли, уже не может питать к нам неприязненного чувства, становится как бы родственным нам человеком*”.

3. Прадмет даследавання ў лінгвакультуралогіі – парэміялагічны фонд мовы, паколькі большасць прыказак – гэта стэрэатып народнай свядомасці, які дазваляе шырокі выбар. Традыцыйна прыказкі і прымаўкі вывучаліся ў фальклоры як жанравыя тэксты. Іх вывучэнне ў лінгвістыцы як адзінак лінгвакультуралогіі толькі пачынаецца.

Не ўсе прыказкі з’яўляюцца прадметам даследавання лінгвакультуралогіі. Напрыклад, біблейская прыказка *Адна ластаўка вясны не робіць* ёсць у славян, французай, італьянцаў і іншых народаў. Яна хоць і адлюстроўвае вопыт, што перадаецца з пакалення ў пакаленне, але не адносіцца да адной культуры, не належыць канкрэтнаму этнасу, таму, згодна з канцэпцыяй, не можа лічыцца прадметам лінгвакультуралогіі. Вывучаюцца толькі тыя прыказкі, паходжанне і функцыянаванне якіх звязана з гісторыяй канкрэтнага народа або этнасу, яго культурай, побытам, мараллю.

4. Кожны чалавек здольны гаварыць на мове сімвалаў і разумець мову сімвалаў. Пра гэта сведчыць той факт, што на мове сімвалаў ствараюцца міфы і сны ва ўсіх культурах. Акрамя таго, сімвалы, якія выкарыстоўваюцца ў розных культурах, выяўляюць надзвычайнае

падабенства, паколькі яны ідуць ад асноўных адчуванняў і эмоцый, якія маюць людзі.

Сувязь паміж людзьмі закладзена ў самім слове “сімвал”. Першапачаткова гэтым грэчаскім словам абазначалі чаропку, якая служыла знакам прыяцельскіх адносін. Развітваючыся з госцем, гаспадар аддаваў яму палавіну ад разламанай чаропкі, а другую частку пакідаў сабе. Праз нейкі час, калі госць паяўляўся ў доме, яго пазнавалі па чаропцы. “Пасведчанне асобы” – такі першапачатковы сэнс слова “сімвал” у антычнасці. Гэта сродак пазнаць старога знаёмага.

Роля моўнага сімвала заключаецца ў замене значэння моўнай сутнасці на сімвалічную функцыю.

Сімвал – гэта рэч, надзеленая сэнсам, напрыклад, *крыж, хлеб, меч, кроў*. Так, *хлеб* – рэч, і мы яе бачым, яна мае форму, колер, вагу, смак і інш. Але калі мы гаворым *Хлеб наш насущный даждь нам днесь* або чытаем словы Хрыста *Я есмь хлеб жизни...* (Іоанн, 6: 35), хлеб становіцца сімвалам жыцця, дакладней, пажытку, неабходнага для духоўнага жыцця. Сімвалы, як правіла, прыходзяць са старажытнасці, але зрэдку яны ўзнікаюць у культуры пазней: голуб – *сімвал міру* (П. Пікасо), поціск каляровых рук – сімвал сяброўства.

Адзін і той жа сімвал можа мець шмат сэнсаў: *крыж* – сімвал веры Хрыста, сімвал ахвярнасці, сімвал сувязі верхняга і ніжняга свету.

Сімвал варта адрозніваць ад эталону, стэрэатыпа, рытуалу.

У працэсе фарміравання этнічнай свядомасці і культуры ў якасці рэгулятараў паводзін чалавека выступаюць як прыроджаныя, так і набытыя ў працэсе сацыялізацыі фактары – культурныя стэрэатыпы. Мы жывём сярод стэрэатыпаў, навязаных нам культурай. Стэрэатыпамі з’яўляюцца выразы, у якіх прадстаўнік сельскай мясцовасці скажа пра светлую месячную ноч: *светла так, што можна шыць*, у той час як гарадскі жыхар скажа: *светла так, што можна чытаць*.

Прыкладам эталону з’яўляюцца выразы *здоровы, як дуб; вочы чырвоныя, як у труса; тоўсты, як бочка*. Гэтыя эталоны выяўляюць не толькі нацыянальнае светабачанне, але і нацыянальнае светаўспрыманне, паколькі яны з’яўляюцца вынікам уласна нацыянальнага вымярэння свету. Эталоны – гэта тое, у чым вобразна вымяраецца свет. Часцей за ўсё эталоны замацоўваюцца ў мове ў выглядзе ўстойлівых параўнанняў (*злы, як сабака; тупы, як валёнак*). Эталон – гэта сутнасць, якая вызначае ўласцівасці і якасці прадметаў, з’яў, аб’ектаў. Эталон на сацыяльна-псіхалагічным узроўні выступае як праява нарматыўных уяўленняў пра з’явы прыроды, грамадства, пра чалавека, пра яго якасці і ўласцівасці. Эталон утрымлівае ў сабе загады ў схаваным выглядзе, ён уплывае на выбіральнасць і ацэнку.

Стэрэатып, у адрозненне ад эталону, гэта тып, які існуе ў свеце, ён вымярае дзейнасць, паводзіны і інш. Стэрэатыпы паводзін могуць пераходзіць у рытуалы. Розніца паміж імі ў тым, што пры рэалізацыі стэрэатыпаў чалавек можа не ўсведамляць мэты, дзеля якой дзеянне адбываецца. Рытуал заўсёды мае на ўвазе рэфлексію адносна значэння. Рытуал умоўны. Ён ёсць спосаб вырашэння сацыяльнай драмы. У рытуале, па К. Лорэнцу, тры функцыі: 1) зняць агрэсію; 2) абазначыць кола сваіх; 3) не прымаць кола чужых. Дзеянне становіцца рытуалам, калі яно пазбаўляецца мэтазгоднасці і становіцца сяміятычным знакам.

5. Прадметам лінгвакультуралогіі з'яўляюцца вобразы. Гэта значымая моўная сутнасць, у якой змяшчаецца асноўная інфармацыя пра сувязь слова з культурай.

Вобразнасць – гэта рэальны сродак моўных адзінак, які праяўляецца ў здольнасці выклікаць у нашай свядомасці “карцінкі”. Вобраз метафары, фразеалагізма “счытваецца” не па слоўнікавым тлумачэнні, не па расказзіраваным у ім значэнні, а па ўнутранай форме. Унутраная форма – гэта, па словах І. Бродскага, след, які пакінуў погляд на прадмеце.

Паняцце “ўнутраная форма” было ўведзена ў лінгвістыку А.А. Патабнэй у 1882 г., потым яно атрымала сваё развіццё ў канцы 20–30-х гадоў у работах Б. Ларына і Р.О. Вінакура, якія займаліся праблемай паэтычнага маўлення.

Унутраная форма – гэта той літаральны сэнс, што складваецца са значэнняў марфем, якія ўтварылі слова. Напрыклад, словы *коннік*, *наезнік* маюць пры зыходным значэнні ‘чалавек, які сядзіць на кані’ розную ўнутраную форму: *коннік* ‘той, хто едзе вярхом на кані; верхавы; конны воін’, *наезнік* ‘чалавек, які добра ездзіць вярхом; яздох; жакей’.

Унутраная форма робіць значэнне слова матываваным, але гэтая абумоўленасць не з’яўляецца поўнай, таму што ўнутраная форма, да прыкладу, слова *падснежнік* ‘нешта, што знаходзілася пад снегам’, магла б адпавядаць не толькі кветцы, але і любому прадмету, які праляжаў пад снегам зімою – *шапка*, *абутак*, *пень* і інш. Самае блізкае значэнне ствараецца жывымі словаўтваральнымі сувязямі вытворнага слова (напрыклад, для слова *падаконнік* – гэта ‘тое, што знаходзіцца пад акном’).

Такім чынам, унутраная форма – гэта непаўторны для кожнай мовы спосаб адлюстравання знешняй рэчаіснасці, які ў кожнай мове пададзены па-рознаму: рускае слова *смородина* звязана з выразам ‘издавать сильный запах, смород’, беларускі адпаведнік *парэчкі* матываваны абазначэннем месца, дзе расце, – па рэчцы. Унутраная форма для культуралагаў, якія вывучаюць станаўленне народнага светабачання, мае выключную цікавасць.

Семантычнае развіццё слова ідзе да таго, што ўнутраная форма можа блякнуць, забывацца або ўступаць у супярэчнасць з лексічным значэннем

слова. Так, *чарніла* існуе не толькі чорнае, але і чырвонае, белае і інш. Аднак унутраная форма жыве ў сямантыцы вытворных слоў.

Асацыяцыі і сэнсавыя адценні, канатацыі, якія ствараюцца ўнутранай формай, валодаюць большай нацыянальна-культурнай своеасаблівасцю, чым дэнатат слова.

6. Прадметам даследавання ў лінгвакультуралогіі служыць таксама стылістычны ўклад розных моў, увага да таго, у якіх формах існавання пададзена тая або іншая мова. Так, ёсць мовы, дзе існуе моцнае дыялектнае расслаенне, і мовы, дзе адрозненняў паміж дыялектамі амаль няма; ёсць мовы, стылістычная дыферэнцыяцыя ў якіх толькі пачынаецца, і, наадварот, мовы, дзе гэтая дыферэнцыяцыя глыбокая і шматаспектная.

Узаемаадносіны паміж літаратурнай мовай і нелітаратурнымі формамі яе існавання вызначаюцца ўсім ходам развіцця культурнай гісторыі грамадства: гісторыяй яго пісьменнасці, школы, літаратуры, светапогляду, яго культурна-ідэалагічнымі сімпатыямі.

7. Прадметам спецыяльнага даследавання ў лінгвакультуралогіі павінны быць моўныя паводзіны, а таксама ўсялякія іншыя паводзіны, замацаваныя ў намінацыях адзінках, у адзінках граматычных і стылістычных. А.А. Лявонцёў піша, што нацыянальна-культурная спецыфіка моўных зносін складваецца ў нашым уяўленні з сістэмы фактараў, якія абумоўліваюць адрозненне ў арганізацыі, функцыях і спосабе працэсу зносін, што характэрныя для данага нацыянальна-культурнага грамадства; гэтыя фактары дадаюцца да працэсаў на розным узроўні іх арганізацыі і самі маюць адрозную прыроду, але ў працэсах яны ўзаемазвязаны перш за ўсё з фактарамі ўласнамоўнымі, псіхалінгвістычнымі і агульнапсіхалагічнымі. Сярод такіх фактараў аўтар выдзяляе наступныя: 1) фактары, звязаныя з культурнай традыцыяй (дазволеныя і забароненыя тыпы і разнавіднасці зносінаў, а таксама стэрэатыпныя сітуацыі зносін); 2) фактары, звязаныя з сацыяльнай сітуацыяй і сацыяльнымі функцыямі зносін (функцыянальныя падмовы і этыкетныя формы зносін); 3) фактары, звязаныя з этнапсіхалогіяй у вузкім сэнсе ці з асаблівасцямі праходжання псіхічных працэсаў у розных відах дзейнасці; 4) фактары, звязаныя са спецыфікай дэнатацыі; 5) фактары, якія вызначаюцца спецыфікай мовы данага грамадства (стэрэатыпы, вобразы і параўнанні).

8. Асобная галіна даследавання лінгвакультуралогіі – узаемадзеянне мовы і рэлігіі. Хрысціянская рэлігія знайшла сваё адлюстраванне ў асобных словах, фразеалагізмах, прыказках, бо ўплыў Бібліі на мову хрысціянскіх народаў цяжка пераацаніць. Гэта шматлікія біблеізмы тыпу *фама няверны, саламонава раішэнне, у касцюме Евы*, а таксама фразеалагізмы са скрытай унутранай формай – *бясплодная смакоўніца*,

егіпецкая кара, воўк у авечай скурцы, ад лукавага, валтасараў баль і інш., якія сустракаюцца ў асноўным у Евангеллі ад Матвея. Вядомыя таксама і прымаўкі на тэму біблейскіх сюжэтаў: “Па словах цар Давід, а па справах Авесалом ядавіты”.

9. Важным прадметам даследавання ў лінгвакультуралогіі трэба лічыць маўленчы этыкет. Маўленчы этыкет – гэта сацыяльна зададзеныя і нацыянальна-культурныя спецыфічныя рэгулюемыя правілы маўленчых паводзін у сітуацыі ўстаноўкі, падтрымкі і размыкання кантакту камунікантаў у адпаведнасці з іх сацыяльнымі і псіхалагічнымі ролямі, ролевымі і асобаснымі адносінамі ў афіцыйных і неафіцыйных абставінах зносін. Этыкетныя паводзіны стандартныя і стэрэатыпныя, уяўляюць сабою замкнутую сістэму, але парушэнні гэтых паводзінаў могуць прывесці да непрадказальных наступстваў для чалавека.

Да зместу

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІЯ І ІНШЫЯ ДЫСЦЫПЛІНЫ ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНАГА НАКІРУНКУ

Даследаванне праблемы “мова і культура” вядзецца ў розных накірунках. Адным з іх з’яўляецца **лінгвакраязнаўства**. Лінгвакраязнаўства – гэта такі падыход да выкладання і вывучэння мовы, калі раскрываецца сувязь моўных адзінак з культурай, гісторыяй, побытам народа і ажыццяўляецца т. зв. “акультурацыя”, засваенне чалавекам асноўных фактаў, норм і каштоўнасцей таго грамадства, у якім ён вырас.

У курсе вывучаецца моўны матэрыял лінгвакраізнаўчага (лінгвакраязнаўчага) характару, ён адлюстроўвае экстралінгвістычную, пазамоўную семантыку, ці асобую інфармацыю, якая хоць і захоўваецца ў мове, але склалася за яе межамі. Адпаведна засваенне гэтай інфармацыі, вытворнай ад нацыянальнай культуры, немагчыма шляхам прэзентацыі толькі моўных адзінак, паколькі абавязкова спатрэбіцца знаёмства з самой нацыянальнай культурай.

Лінгвакраязнаўства можа разглядацца як практычная рэалізацыя лінгвакультуралогіі. Лінгвакультуралогія – тэарэтычная філалагічная навука, якая даследуе розныя спосабы падачы ведаў пра свет той або іншай мовы праз вывучэнне моўных адзінак розных узроўняў, вывучэнне маўленчай дзейнасці, маўленчых паводзін. Лінгвакультуралогія павінна падаць такое апісанне аб’ектаў, якое ўсебакова раскрывала б значэнне аналізуемых адзінак, яго адценні, канатацыі і асацыяцыі, якія адлюстроўваюць свядомасць носьбітаў мовы.

Сацыялінгвістыка – навука пра адносіны “мова – грамадства”. Грамадства не з’яўляецца гамагенным, яно складаецца з розных узроставак, сацыяльных, прафесійных, палітычных груп, кожная з якіх пасвойму карыстаецца мовай з мэтай унутрыгрупавой і міжгрупавой камунікацыі. У кожным пэўным грамадстве ў залежнасці ад яго сацыяльна-эканамічнай устаноўкі мовы могуць выконваць розныя функцыі: ад мовы хатняй камунікацыі да мовы міжнароднай камунікацыі.

Мова ўплывае на наша ўяўленне пра сацыяльныя працэсы і праблемы. Для вырашэння найбольш фундаментальных праблем чалавечай культуры веды моўных механізмаў і разуменне працэсу гістарычнага развіцця мовы, без сумневу, робяцца важнейшымі ў галіне сацыяльных паводзін чалавека. Сацыёлага не могуць не цікавіць спосабы чалавечай камунікацыі і тое, як камунікацыя ўплывае на культурныя асаблівасці таго ці іншага соцыуму. Сацыялогія таксама мае дачыненне да таго, як фарміруецца культура грамадства пад уплывам мовы і камунікацыі.

Неад’емным «кампанентам» грамадства з’яўляецца яго культура, таму ў сацыялінгвістыцы таксама надаецца ўвага пытанню пра сувязь і ўзаемадзеянне мовы і культуры. Сувязі паміж мовай і кампанентамі культуры носяць двухбаковы характар. Працэсы судакранання розных культур знаходзяць адлюстраванне ў лексічных запазычаннях.

Калі сацыялінгвістыка разглядае пераважна моўны матэрыял сённяшняга дня, то лінгвакультуралогія даследуе і гістарычныя, і сучасныя моўныя факты праз прызму духоўнай культуры.

Сацыялінгвістыка і лінгвакультуралогія – злучаны адной “мовай”, якая ўваходзіць у сферу вывучэння адной і другой навукі. Мова – гэта прадукт сацыяльнага і культурнага развіцця, і ў дадзеным аспекце ўспрымаць яе варта менавіта з гэтага пункту погляду.

Кагнітыўная лінгвістыка даследуе адносіны “мова – мысленне”, г. зн. тое, якім чынам працэсы і вынікі пазнавальнай дзейнасці чалавека адлюстроўваюцца ў мове і маўленні, як суадносяцца ўніверсальныя разумовыя катэгорыі з этнічнымі катэгорыямі мовы: розныя віды паняццяў, так званыя канцэпты (у выглядзе схем, малюнкаў, фрэймаў і сцэнараў), і значэнні асобных слоў ці словазлучэнняў; меркаванні і прапановы.

Кагнітыўная лінгвістыка разглядае мову як прастору думкі і як “дом духу” (М. Хайдэгер), г. зн. мову як вынік складанай кагнітыўнай дзейнасці чалавека. Адпаведна, мова, па-першае, – вынік дзейнасці народа; па-другое, – вынік дзейнасці творчай асобы і вынік дзейнасці нармалізатараў мовы (дзяржавы, інстытутаў, што выпрацоўваюць нормы і правілы).

Многія спецыялісты адзначаюць, што кагнітыўная лінгвістыка і лінгвакультуралогія развіваюцца ў рамках адной агульнай навуковай сферы – кагнітыўнай федэрацыі навук (тэрмін Я.З. Кубраковай).

Уяўляецца важным адзначыць падабенства метадалогіі лінгвакультуралогіі і кагнітыўнай лінгвістыкі. У лінгвакультуралогіі можна даследаваць матэрыял метадамі эксперыментальна-кагнітыўнай лінгвістыкі, дзе найважнейшай крыніцай матэрыялу выступаюць носьбіты мовы (інфарманты). Дадзеныя метады ўступаюць у адносіны ўзаемадапаўняльнасці, спалучанасці з рознымі пазнавальнымі прынцыпамі, прыёмамі аналізу, што дазваляе лінгвакультуралогіі даследаваць свой складаны аб’ект – узаемадзеянне мовы і культуры.

Гэтым двум накірункам антрапацэнтрычнай парадыхмы (кагнітыўнай лінгвістыцы і лінгвакультуралогіі) уласцівая дыяда “мова – чалавек”, інтэграцыйны падыход да вывучэння мовы.

Культуралогія – гэта навука пра заканамернасці існавання і развіцця культуры, пра ўзаемасувязі культуры і іншых галін чалавечай дзейнасці.

А.Я. Фліер падзяляе культуралогію на гуманітарную (культуразнаўства) і сацыяльна-навуковую, якую лічыць уласна культуралогіяй. Першая мае шматвяковую традыцыю даследаванняў: літаратуразнаўчых, фальклорных, міфалагічных, рэлігіязнаўчых, гісторыка-філасофскіх і мастацтвазнаўчых. Сацыяльна-навуковая культуралогія з’яўляецца адной з інтэлектуальных тэндэнцый нашага часу, выдзеліўшыся з этнаграфіі, сацыялогіі і лінгвістыкі.

Трэба сказаць, што культуралогія мае міждысцыплінарны характар, ахоплівае вялікую колькасць з’яў і працэсаў, асвойвае вялікую колькасць метадалагічных падыходаў, многія з якіх запазычаны з сумежных дысцыплін, знаходзіцца ў стадыі станаўлення як адзіная і суцэльная навука.

Культуралогія як новая інтэграцыйная навуковая дысцыпліна разумее свой прадмет даволі шырока. У яе межах асабліва важна на сучасным этапе вызначыць змест лінгвакультуралогіі.

Лінгвакультуралогія – інтэграцыйная галіна ведаў, што ўбірае ў сябе вынікі даследавання ў культуралогіі і мовазнаўстве, этналінгвістыцы і культурнай антрапалогіі і інш. У ёй прымяняецца комплекс пазнавальных метадаў, што групуецца вакол сэнсавага цэнтра “мова і культура”. Падчас лінгвакультуралагічнага аналізу метады культуралогіі і лінгвістыкі выкарыстоўваюцца выбарчна.

Аб’ектам лінгвакультуралогіі з’яўляецца даследаванне ўзаемадзеяння мовы, якая ёсць транслятар культурнай інфармацыі, культуры з яе ўстаноўкамі і прэферэнцыямі чалавека, якія ствараюць гэтую

культуру, карыстаючыся мовай. Аб'ект знаходзіцца на памежжы фундаментальных навук – лінгвістыкі і культуралогіі.

Тэкст – гэта сутыкненне лінгвістыкі і культуралогіі, бо ён належыць мове і з'яўляецца яго найвышэйшым ярусам, у той жа час тэкст – гэта форма існавання культуры. А лінгвакультуралогія якраз і разглядае мову як сістэму ўвасаблення культурных каштоўнасцяў.

Лінгвакультуралогія ўзаемазвязана, а ў некаторых пытаннях цесна злучаецца з **этналінгвістыкай** – навукай таксама комплекснай, якая мяжуе з этнаграфіяй і вывучае побытавыя і культурныя асаблівасці народаў, праблемы іх паходжання, рассялення і культурна-гістарычных стасункаў, і лінгвістыкай.

Мова з'яўляецца не толькі сродкам камунікацыі, але і спосабам захавання культуры народа (веды пра свет, каштоўнасці, мадэлі паводзін) у яе развіцці і змене. Мова – гэта таксама гісторыя народа. Таму мы можам разглядаць мову як крыніцу звестак пра культуру і гісторыю этнасу.

Звычаі, як і мова этнасу, нават у новых умовах жыцця захоўваюць памяць пра з'явы даўно мінулых дзён, забяспечваючы тым самым устойлівасць і самабытнасць этнасу.

Ацэнка ведаў і формаў паводзін іншых этнасаў ажыццяўляецца шляхам параўнання са сваімі, засвоенымі яшчэ ў дзяцінстве, нормамі быцця, прычым усё чужое разглядаецца звычайна як ненатуральнае і няправільнае. У такіх выпадках адбываецца абсалютызацыя сваіх сацыя-псіхалагічных уласцівасцяў і непрыманне, а часам і асуджэнне чужых. Гэтыя адрозненні могуць мець дачыненне да самых элементарных формаў штодзённага жыцця.

Усе народы свету адрозніваюцца не толькі сваімі мовамі, але і светапоглядам. Этнічны светапогляд вызначаецца сукупнасцю ведаў пра свет прыроды і людзей, што вызначае як грамадскую, так і індывідуальную свядомасць і мысленне.

Этналінгвістыка вывучае дачыненне “мова – культура”. Пад культурай разумеюцца асаблівасці матэрыяльнага і духоўнага жыцця дадзенага народа. Тут у цэнтры ўвагі знаходзяцца так званая нацыянальна-спецыфічная лексіка і фразеалогія, што адлюстроўвае лад жыцця з задавальненнем матэрыяльных (ежа, адзенне, жыллё, вядзенне гаспадаркі) і духоўных (рэлігія, мастацтва, звычаі, традыцыі, мадэлі паводзін у стандартных сітуацыях) патрэб. Вялікае значэнне набывае адлюстраванне пэўных рэалій (рэчаў, прадметаў) побыту ў мове і так званыя фонавыя веды.

М.І. Талстой вызначыў этналінгвістыку як накірунак у мовазнаўстве, што даследуе “суадносіны і сувязь мовы і духоўнай культуры, мовы і народнага менталітэту, мовы і народнай творчасці у іх узаемазалежнасці”.

І ў лінгвакультуралогіі, і ў этналінгвістыцы вивучаюцца гістарычныя працэсы. Варта адзначыць такія важныя фактары гістарычнага працэсу, як кансалідацыя і інтэграцыя. Кансалідацыя – зліццё дзвюх родных па мове і культуры супольнасцяў у адзін этнас. Інтэграцыя – збліжэнне розных па моўных і культурных параметрах этнасаў, што вядзе да з’яўлення ў іх агульных этнічных рыс.

Такім чынам, этналінгвістыка і лінгвакультуралогія – сумежныя дысцыпліны, якія цесна ўзаемазвязаны паміж сабой, вивучаюць суадносіны мовы і культуры. Этналінгвістыка вивучае мову ў яго дачыненні да культуры, узаемадзеянні моўных, этнакультурных, этнапсіхалагічных фактараў, план культуры, народнай псіхалогіі і міфалогіі. А лінгвакультуралогія вивучае цэласнае тэарэтыка-апісальнае даследаванне аб’ектаў, г. зн. сістэмную семантыку адзінак і структуру мовы.

Такім чынам, лінгвакультуралогія не толькі чэрпае інфармацыю з сумежных дысцыплін, але і дае важны і неабходны матэрыял для даследчыкаў розных дысцыплін пра чалавека, мову і культуру.

Да зместу

З ГІСТОРЫІ ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІІ І ЭТНАЛІНГВІСТЫКІ

У апошні час у лінгвістыцы з’явілася вялікая колькасць работ, якія прысвечаны лінгвакультуралагічнай праблематыцы. Да яе звяртаюцца вядучыя мовазнаўцы: напрыклад, Ю.С. Сцяпанаў выдаў работу “Константы: Словарь русской культуры” (1997 г.), у якой прыводзяцца актуальныя для носьбітаў рускай мовы канцэпты і даецца іх разгорнуты каментарый. Даследаванне Н.Д. Аруцюнавай “Язык и мир человека” накіравана на вивучэнне ўніверсальных тэрмінаў культуры, якія бяруцца з тэкстаў розных часоў і народаў. Прадметам вивучэння В.М. Тэліі і яе школы з’яўляюцца фразеалагізмы, а мэта – апісанне іх культурна-нацыянальнай канатацыі і выяўленне “характарыстычных рыс менталітэту”. У цэлым, тэрміны “лінгвакультуралогія” і “лінгвакультуралагічны” фігуруюць ў назвах многіх даследаванняў у апошні час, аднак дэфініцыі гэтых паняццяў гэтаксама, як і метады лінгвакультуралагічнага даследавання, далёка не заўсёды абгрунтоўваюцца аўтарамі. У выніку катэгорыя “лінгвакультуралагічны” трактуецца адвольна: зрэдку пад гэтым тэрмінам разумеецца нават моўная палітыка.

Лічыцца, што лінгвакультуралогія ўзнікла ў апошняй чвэрці XX ст. як прадукт антрапалагічнай парадыгмы ў лінгвістыцы, пачатак якой паклаў яшчэ ў XIX ст. В.фон Гумбальт, які ўпершыню ў рабоце “О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие

человеческого рода” сфармуляваў палажэнне пра ўзаемасувязь характару мовы і характару народа. Шырокую вядомасць атрымалі сцверджанні пра тое, што “разные языки по своей сути, по своему влиянию на познания и чувства являются в действительности различными мировидениями”, і што “своеобразие языка влияет на сущность нации, поэтому тщательное изучение языка должно включать все, что история и философия связывают с внутренним миром человека”. Навізна падобнага падыходу заключалася ў тым, што за разнастайнымі моўнымі формамі вучоны ўбачыў адрозненні ў спосабах мыслення і ўспрыняцця рэчаіснасці і зрабіў вывад пра тое, што ў мове ўвасабляецца разнастайнасць культуры.

Ідэі В. Гумбальта развіваліся ў межах неагумбальтыянства ў XIX–XX стст. У Расіі XIX ст. яго спадчыну інтэрпрэтаваў А.А. Патабня, які развіваў ідэю пра “мову як дзейнасць”. Прадстаўнікі неагумбальтыянства – Л. Вайстэрбер, Х. Глінц, Х. Хольц – у сярэдзіне XX ст. распрацоўвалі пытанне пра залежнасць зместу мыслення і лагічнага ладу думкі, пра структурныя асаблівасці мовы. Даследаванні неагумбальтыянцаў адрознівае цікавасць да “змястоўнага” боку мовы: яны аналізавалі семантычныя сферы розных моў, выяўлялі падобнае і адрознае паміж імі. Л. Вайсгербер увёў паняцце “вербалізацыя свету”, вызначыўшы яго як “працэс моўнага авалодання светам і пераўтварэння яго ў аб’ект пазнання”, а таксама прапанаваў тэзіс пра неабходнасць стварэння “новай граматыкі”, якая павінна фіксаваць зместавы бок мовы і прадстаўляць мову як “дзеючую сілу”.

Сярод тых, хто працягваў вучэнне В. Гумбальта ў ЗША, лінгвісты канца XIX – пачатку XX стст. У.Д. Уінці, Д.У. Пауэл, Ф. Боас, а таксама Э. Сепір і Б.Л. Уорф. Яны прапанавалі гіпотэзу моўнай адноснасці, згодна з якой мове адводзіцца прыярытэтная роля ў працэсе пазнання. На аснове матэрыялу, атрыманага ў працэсе даследавання моў паўночнаамерыканскіх індзейцаў, яны прыйшлі да высновы пра ўплыў моўных катэгорый на мысленне. Згодна з гіпотэзай моўнай адноснасці, наяўнасць розных катэгорый у розных мовах сведчыць пра тое, што носбіты гэтых моў па-рознаму канцэптуалізуюць навакольны свет.

На працягу XX ст. гіпотэза Сепіра-Уорфа перажыла перыяд рэзкай крытыкі і небыцця. На сённяшні дзень яна зноў знаходзіцца ў цэнтры ўвагі лінгвістаў: у 1990-я гг. былі апублікаваны такія работы, як «Language Diversity and Thought» Д. Льюі [Lucy 1992] і «Whorf Theory Complex» П. Ли [Lee 1996]. Гіпотэза Сепіра-Уорфа легла ў аснову многіх плыняў у сучаснай лінгвістыцы: шматлікасць фармулёвак дазваляе гаварыць пра яе “моцныя” і “слабыя” версіі. Акрамя таго, лінгвістамі XX ст. рабілася спроба перафармуляваць гіпотэзу: вядомыя, напрыклад, “гіпотэза лінгвістычнай дадатковасці” Г. Бруцына і “гіпотэза лінгвістычнай

універсальнасці” А. Вержбіцкай. Тым не менш, цікавасць да гэтай праблемы і разнастайныя падыходы да яе даследавання дазваляюць гаварыць пра працяг традыцый вывучэння мовы як носбіта спецыфікі культуры.

У сярэдзіне XX ст. узнік яшчэ адзін накірунак даследавання “чалавека ў мове”: Д. Хаймз распрацаваў тэарэтычныя і метадалагічныя асновы лінгвістычнай антрапалогіі – “вывучэння мовы і маўлення ў кантэксце антрапалогіі”. Вучоны зыходзіў з палажэння, што “задача лінгвістыкі – паведамляць веды пра мову з пункту погляду мовы, тады як задача антрапалогіі – абагульняць веды пра мову з пункту погляду чалавека”. Пытанне пра месца лінгвістычнай антрапалогіі ў гуманітарнай парадыгме распрацоўвае А. Дуранці; згодна з яго тэорыяй, “лінгвістычная антрапалогія адрозніваецца ад усіх астатніх мовазнаўчых дысцыплін тым, што яна звяртае асаблівую ўвагу на індывідуальную рэпрэзентацыю рэальнага свету”.

У савецкай лінгвістыцы неагумбальтыянства падвяргалася крытыцы, паколькі яго тэарэтычныя асновы разыходзіліся з палажэннямі марксісцка-ленінскай філасофіі. Аднак моваведы звярталіся да праблем узаемасувязі мовы і культуры: як адзначаў Ю.С. Сцяпанаў, “ні адзін буйны лінгвіст апошняга дзесяцігоддзя, калі толькі ён не прымаў без крытыкі палажэнні дагматычнага структуралізму, не абмінуў пытання пра антрапацэнтрызм у мове”.

Такім чынам, з’яўленне лінгвакультуралогіі – заканамерны вынік развіцця філасофскай і лінгвістычнай тэорыі XIX–XX стст. У апошняе дзесяцігоддзе ў Расіі выйшла некалькі работ, прысвечаных гэтай дысцыпліне. Самай папулярнай у рускай навуцы работай можна лічыць падручнік В.А. Маславай. У ім падаецца метадалагічная база, апісваюцца сучасныя накірункі лінгвакультуралагічных даследаванняў у Расіі. Аўтар падкрэслівае міждысцыплінарны характар лінгвакультуралогіі, вызначаючы яе як гуманітарную дысцыпліну, якая вывучае ўвасобленую ў жывую нацыянальную мову матэрыяльную і духоўную культуру, што праяўляецца ў моўных працэсах. Тым не менш, пытанне пра статус лінгвакультуралогіі застаецца нявырашаным. Мэта, задачы, а таксама паняццёвы апарат сфармуляваны шырока. Аўтар сцвярджае магчымасць выкарыстання самых разнастайных прыёмаў і метадаў даследавання “ад інтэрпрэтацыйных да псіхалінгвістычных”.

Найбольш падрабязна ў айчыннай лінгвістыцы тэарэтыка-метадалагічныя асновы лінгвакультуралогіі выкладзены ў рабоце У.В. Вараб’ева “Лінгвакультуралогія: тэорыя і метады”. Даследаванне выканана ў традыцыях гумбальтыянства: вывучэнне культуры, увасобленай у мове, прапанована праводзіць на аснове гіпотэзы

Сепіра–Уорфа, а таксама актыўна выкарыстоўваецца тэрміналогія, прапанаваная Л. Вайсгерберам. Лінгвакультуралогія разглядаецца як тэарэтычная база лінгвакраіназнаўства; яна вызначаецца як комплексная навуковая дысцыпліна сінтэзнага тыпу, якая вывучае ўзаемасувязь і ўзаемадзеянне культуры і мовы ў яе функцыянаванні і якая адлюстроўвае гэты працэс як цэласную структуру адзінак у адзінстве іх моўнага і пазамоўнага (культурнага) зместу пры дапамозе сістэмных метадаў і з арыентацыяй на сучасныя прыярытэты і культурныя ўстаноўкі (сістэма норм і агульначалавечых вартасцей). Асноўным аб'ектам лінгвакультуралогіі аўтар называе “ўзаемасувязь і ўзаемадзеянне культуры і мовы ў працэсе яе функцыянавання і вывучэнне інтэрпрэтацыі гэтай узаемасувязі ў адзінай сістэмнай цэласнасці”, а прадметам данай дысцыпліны з'яўляюцца нацыянальныя формы быцця грамадства, якія ўзнаўляюцца ў сістэме моўнай камунікацыі і заснаваны на яго культурных вартасцях, – усё, што складае “моўную карціну свету”. Вывучэнне лінгвакультуралагічных аб'ектаў прапанована праводзіць з дапамогай сістэмнага метаду, які заключаецца ў адзінстве семантыкі, сінтагматыкі, сінтактыкі і прагматыкі і які дазваляе атрымаць цэласнае ўяўленне аб іх як пра адзінкі, у якіх дыялектычна звязаны ўласна моўны і пазамоўны змест.

У.В. Вараб'ёў уводзіць асноўную адзінку лінгвакультуралагічнага аналізу – лінгвакультурэму, вызначаючы яе як дыялектычнае адзінства лінгвістычнага і экстралінгвістычнага (паняццйнага і прадметнага) зместу. Для апісання адрозненняў паміж словам і лінгвакультурэмай выкарыстоўваецца катэгорыя “бліжэйшага/дальнейшага значэння слова” А.А. Патабні. Лінгвакультурэма, у адрозненне ад слова, мае больш складаную структуру: план зместу расчляняецца на моўнае значэнне і культурны сэнс. Лінгвакультурэма валодае канататыўным сэнсам і жыве да таго часу, пакуль жыве ідэалагічны кантэкст, які яе спарадзіў. Яна можа быць выражана як адзінкавым словам, так і тэкстам.

Падобныя задачы вырашае і В.У. Красных у рабоце “Этнапсихолінгвістыка і лінгвокультуралогія” (2002 г.). Аўтар вызначае лінгвакультуралогію як дысцыпліну, якая вывучае праяўленне, адлюстраванне і фіксацыю культуры ў мове і дыскурсе, непасрэдна звязаную з вывучэннем нацыянальнай карціны свету, моўнай свядомасці, асаблівасцей ментальна-лінгвістычнага комплексу. Выявіць лінгвакультуралагічную спецыфіку прапанована праз выкарыстанне лінгвакагнітыўнага падыходу да камунікацыі, паколькі ён дазваляе прааналізаваць як яе агульналінгвістычны аспект, так і нацыянальна-дэтэрмінаваны кампанент. Аднак аўтар не праводзіць выразнай мяжы паміж дзвюма даследуемымі дысцыплінамі: сцвярджаецца агульнасць іх праблематыкі, тэарэтычнай перадумовай узнікнення абедзвюх дысцыплін

лічыцца гіпотэза Сепіра–Уорфа, не выяўляюцца адрозненні ў метадах даследавання.

Праблемы лінгвакультуралогіі распрацоўваюцца таксама вучонымі Валгаградскай школы, у прыватнасці, У.І. Карасікам і А.І. Шэйгал. У.І. Карасік разглядае лінгвакультуралогію як комплексную частку навуковых ведаў пра ўзаемасувязь і ўзаемадзеянне мовы і культуры і робіць акцэнт на яе супастаўляльным характары. Асноўнай адзінкай лінгвакультуралогіі ён называе культурны канцэпт, а ў якасці адзінак вывучэння прапануе рэаліі і фонавыя значэнні, ці змястоўныя характарыстыкі канкрэтных і абстрактных найменняў, якія патрабуюць для актыўнага разумення дадатковай інфармацыі пра культуру данага народа.

У працы А.І. Шэйгал лінгвакультуралогія вызначаецца як дысцыпліна, якая вывучае асобныя аб'екты канцэптуальнай карціны свету і іх асэнсаванне грамадскай свядомасцю і мовай з пункту погляду аб'екта адлюстравання, адным з якіх з'яўляецца этнас. Аўтарам вывучаецца лінгвакультуралагічны патэнцыял этнонімаў, якія ўваходзяць у склад устойлівых спалучэнняў, а таксама спецыфіка функцыянавання этнонімаў у тэкстах артыкулаў, апавяданняў, анекдотаў.

Такім чынам, на аснове аналізу работ, прысвечаных лінгвакультуралагічнай праблематыцы, можна зрабіць некаторыя вывады адносна сучаснага стану данай дысцыпліны. З аднаго боку, даследаванне культурнага складніку ў мове з'яўляецца заканамерным вынікам развіцця мовазнаўства XIX–XX стст. Цікавасць шматлікіх вучоных да лінгвакультуралогіі сведчыць пра яе перспектыўнасць. З другога боку, тэарэтыка-метадалагічная база гэтай дысцыпліны на сённяшні дзень знаходзіцца на стадыі станаўлення. Сярод вучоных няма адзінай думкі ні адносна статусу лінгвакультуралогіі (самастойная дысцыпліна ці галіна лінгвістыкі), ні адносна прадмета і метадаў лінгвакультуралагічнага даследавання як вывучэння мовы ў непарыўнай сувязі з культурай. Самым папулярным матэрыялам, які ілюструе асаблівасці светапогляду носьбітаў мовы, з'яўляюцца фразеалагізмы і парэміі. Існуюць таксама даследаванні, накіраваныя на выяўленне лінгвакультуралагічнай спецыфікі асобных канцэптаў; падобныя работы грунтуюцца, як правіла, на тэкстах класічнай літаратуры. Аднак вывучэнне ўзаемасувязі мовы і культуры выключна на аснове слоўнікавых адзінак і тэкстаў наўрад ці дапаможа скласці адэкватную карціну, таму прадуктыўным для развіцця лінгвакультуралогіі накірункам можа стаць зварот да аналізу дыскурса.

Значным укладам у развіццё лінгвакультуралогіі сталі манаграфіі віцебскай даследчыцы В.А. Маславай “Уводзіны ў лінгвакультуралогію” (1997 г.) і “Лінгвакультуралогія” (2001 г.). У гэтых працах акрэсліваюцца

асноўныя паняцці лінгвакультуралогіі, а таксама праводзіцца аналіз міфаў, што захаваліся ў метафарах і фразеалагізмах.

Этналінгвістыка сфарміравалася на памежжы лінгвістыкі, фалькларыстыкі, міфалогіі і этнаграфіі. Зарадзілася яна ў ЗША ў першай трэці XX ст. у даследаваннях мовы амерыканскіх індзейцаў у працах Ф. Боаса і Э. Сэпіра. Яны надалі этналінгвістыцы той характар, які яна ў мовазнаўстве мае і па сённяшні дзень. Ідэі Ф. Боаса і Э. Сэпіра развіў пазней Б. Уорф, які рабіў акцэнт на тым, што кожная мова не толькі пасвойму адлюстроўвае прыроду і сацыяльную рэчаіснасць, але фарміруе і замацоўвае адмысловы светапогляд. На думку амерыканскіх вучоных, этналінгвістыка патрабуе ад даследчыка амаль аднолькавых ведаў у галіне лінгвістыкі, антрапалогіі і псіхалогіі.

Тэрмін “этналінгвістыка” можна разумець дваяка: у шырокім плане ён уключае ўсю сферу ўзаемадзеяння паміж мовай і этнасам, з’явы і працэсы ў галіне мовы, у пэўнай ступені звязаныя з праяўленнем самасвядомасці якога-небудзь этнасу, ці ўзаемаадносіны этнасаў паміж сабой. У полі этналінгвістычнай праблематыкі апынуліся пытанні этналінгвістыкі, дыялекталогіі, лінгвафалькларыстыкі, лінгвістычнай геаграфіі.

Этналінгвістыка ў вузкім значэнні прымяняецца звычайна для абазначэння школы даследавання індаеўрапейскіх, асабліва балтаславянскіх, старажытнасцей. У такім разуменні прадметам гэтай навукі з’яўляюцца праблемы мовы і этнасу, мовы і культуры, мовы і народнага менталітэту, мовы і народнай творчасці.

На ўсходнеславянскім арэале пазіцыі этналінгвістыкі дастаткова моцныя. Станаўленне гэтай навукі звязана з імёнамі М.І. і С.М. Талстых. Як адзначаюць даследчыкі, этналінгвістыка сфарміравалася на паграніччы мовазнаўства, міфалогіі, фалькларыстыкі, этнаграфіі як комплексная дысцыпліна, якая вывучае традыцыйную духоўную культуру і яе адлюстраванне ў мове (спецыяльная “культурная” тэрміналогія, семантыка слоў паўсядзённай мовы, народная этымалогія, міфапаэтычныя прыцягненні, метафорыка, ідыяматыка і фразеалогія, фальклорныя тэксты і г. д.). М.І. Талстой дапускае і іншае вызначэнне: яна вывучае адлюстраванне ў мове культурных, народна-псіхалагічных і міфалагічных уяўленняў і “перажыванняў”. Такім чынам, этналінгвістыка зноў пераглядае свой прадмет даследавання і прыходзіць да больш канкрэтнага яго разумення – гэта мова і традыцыйная народная культура.

Праблематыка этналінгвістычных даследаванняў групуецца вакол двух накірункаў, якія ўмоўна можна назваць “этымалагічным” і “дыялекталагічным”. Першы прадстаўлены імёнамі В.І. Іванова і В.М. Тапарова, якія, праўда, у сваіх навуковых штудыях не ўжываюць

тэрмін “этналінгвістыка”, але вырашаюць праблемы рэканструкцыі, узнаўлення старажытнай сістэмы “культурнай” лексікай, даследуюць этымалогію слоў міфалагічнага характару. Другі накірунак звязаны з вывучэннем абрадавай лексікі, з увагай да арэальнага аспекту, да дыялекталогіі культурных феноменаў.

Першая частка этна- абазначае, што традыцыйная народная культура вывучаецца ў яе этнічных, рэгіянальных і “дыялектных” формах з дапамогай лінгвістычнага апарату. Гэта арэальныя метады нанясення ізаглас, разгляданне невербальных элементаў культуры як тэкстаў. На думку М.І. Талстога, “культура можа апісвацца адным і тым самым наборам прыкмет, якімі апісваецца мова, з прымяненнем тых самых паняццяў, якімі карыстаецца мовазнаўства, ... бо на мову і на народную культуру можна глядзець як на розныя сяміятычныя (знакавыя) феномены, звязаныя з пэўным соцыумам і, што яшчэ важней, пэўным этнасам”.

Другая частка – лінгвістыка – абазначае, што галоўнай крыніцай для вывучэння традыцыйнай культуры з’яўляецца мова. Зазначым, што пад духоўнай культурай трэба разумець у дадзеным выпадку “сімвалічную культуру”, маючы на ўвазе знакавы аспект культурных феноменаў; што пад мовай культуры разумеецца найперш сімвалічная, знакавая мова, адзінкі якой могуць мець розную субстанцыю (прадметы, дзеянні, словы і г. д.).

Гаворачы пра аб’ект этналінгвістычных даследаванняў, адзначым, што асаблівая ўвага надаецца моўным фактам культуры – абрадавай тэрміналогіі, лексіцы і фразеалогіі вераванняў, забарон, магічных дзеянняў, устойлівым слоўным формулам у іх адносінах да невербальных (акцыянальных, прадметных) катэгорый культуры. Цікавасць для этналінгвістыкі выклікае і паўсядзённая лексіка, якая пры функцыянаванні ў мове культуры атрымлівае “культурную семантыку”, “культурную канатацыю”.

У беларускім мовазнаўстве адсутнічае тэарэтычная, метадалагічная і фактаграфічная базы як лінгвакультуралогіі, так і этналінгвістыкі. Беларускія вучоныя выказваюць асобныя ідэі развіцця гэтых навук. Этналінгвістычныя даследаванні, якія адносяцца да пытанняў абрадавай лексікі і тэрміналогіі, праводзяць В.П. Трайкоўская, Ф.Д. Клімчук, М.А. Ісачанкава, А.І. Халяўка, І.Я. Яшкін, Н.В. Івашына, А.Ф. Рогалеў. Даследаванні, звязаныя з этналінгвістыкай і лінгвакультуралогіяй праводзяць В.А. Маслава, Л.М. Чумак, С.І. Санько, Н.Б. Мячкоўская. У плане этналінгвістыкі і кагніталогіі шмат зроблена С.М. Прохаравай. Вывучэнню нацыянальных канцэптаў прысвечаны працы А.М. Рудэнка, А.А. Кожынава, Т.Р. Рамзы. Аб культурна-нацыянальнай спецыфіцы паводзін піша В. Даніч, М.І. Канюшкевіч. Фразеалагізмы як культурныя знакі разглядаюць А.С. Аксамітаў, Т.В. Валодзіна, Г.І. Лапаціна,

А.І. Халяўка, А.Л. Садоўская. Сферу этналінгвістыкі і фальклору, этналінгвістыкі і міфалогіі даследуюць Т.В. Валодзіна, І.А. Жылінская, І. Еўтухова, А.А. Казанцава, Л. Чарнышова, У.М. Сысоў, І.А. Швед, М.А. Лобач, М.А. Камарова, С.І. Санько, У.А. Васілевіч, В.М. Шарая, У.І. Коваль, Р.М. Кавалёва, М.П. Антропаў і інш.

У беларускім мовазнаўстве І. Бабіч вывучае сімволіку “вогненных” колераў у моўнай карціне свету беларусаў. В. Зелянко займаецца асэнсаваннем лінгвакультуралагічнага падыходу да навучання беларускай мове, напрамкамі і сродкамі рэалізацыі лінгвакультуралагічнага падыходу пры навучанні беларускай мове, спецыфікай выкарыстання мастацкіх і навукова-папулярных твораў пры фарміраванні лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі вучняў, вывучэннем марфалогіі ў лінгвакультуралагічным аспекце, вывучэннем марфемнай будовы слова і словаўтварэння ў лінгвакультуралагічным аспекце. М. Лобач вывучае этналінгвістычныя працэсы на этнічным памежжы. А.І. Халяўка вывучае ролю этнакультурнага кампанента ў семантыцы канкрэтнай моўнай адзінкі.

Да зместу

МОВА І КУЛЬТУРА: РОЛЯ, ФУНКЦЫІ, ПРАБЛЕМЫ

Да базавых паняццяў лінгвакультуралогіі адносяцца культура як свет сэнсаў, канцэптуальная і моўная карціна свету, этнічная ментальнасць.

Культура. Слова культура з’явілася ў адным з нямецкіх слоўнікаў у 1793 г. А першае азначэнне даў этнограф Э. Тэйлар у 1871 г.: “Культура – сукупнасць ведаў, мастацтва, маралі, права, звычаяў і іншых асаблівасцей, якія ўласцівы чалавеку як члену грамадства”. Да канца 80-х гг. XX ст. з’явілася звыш 500 азначэнняў культуры. Аўтарам азначэнняў культура ўяўляецца наступным чынам:

- агульны і прыняты спосаб мыслення;
- спадчынная памяць калектыву;
- сукупнасць практычных навыкаў і ідэй, якія характарызуюць наша жыццё;
- вартасны адбор, які ажыццяўляецца грамадствам;
- ідэальнае ўяўленне;
- след, які пакідае штучнае акружэнне ў свядомасці асобы;
- сістэма правіл;
- сістэма, якая стаіць паміж чалавекам і светам.

Паняцце культуры з’яўляецца базавым для лінгвакультуралогіі. Слова “культура” паходзіць ад лац. *colere* ‘возделывание, воспитание, развитие, почитание’. З XVIII ст. пад культурай разумеюць усё, што

з'явілася дзякуючы дзейнасці чалавека. Аднак да гэтага часу няма адзінага разумення культуры і адзінага погляду на шляхі яе вывучэння.

Прывядзём найбольш вядомыя азначэнні культуры.

1. Гэта комплекс, які ўключае веды, вераванні, мастацтва, законы, мараль, звычаі і іншыя здольнасці і прывычкі, якія набыў чалавек як член грамадства (Э. Тэйлар).

2. Слова “культура” характарызуе ўсю сукупнасць дасягненняў і інстытутаў, якія аддалілі наша жыццё ад жыцця зверапдобных продкаў і якія служаць двум мэтам: абароне чалавека ад прыроды і ўпарадкавання адносінаў людзей аднаго з другім (З. Фрэйд).

3. Культура ядром сваім мае культ... Культурныя каштоўнасці – гэта вытворныя культу, як бы шалупінне, якое адслойваецца ад культу (П. Фларэнскі).

4. Спосаб чалавечай дзейнасці (Э. Маркаран).

5. Сукупнасць тэкстаў, дакладней – механізм, якія стварае сукупнасць тэкстаў (Ю. Лотман).

6. Спадчынная памяць калектыву, якая выражаецца ў пэўных сістэмах забарон і ўказанняў (Ю. Лотман, Б. Успенскі).

7. Праграма спосабу жыцця (В. Сагатоўскі).

8. Духоўнае быццё грамадства і ёсць культура (Л. Куртман).

9. Культура – гэта “дыялог” культур” (В. Біблер).

У вучэбных мэтах усе азначэнні можна звесці да наступных накірункаў:

1. Дзейсны падыход, пры якім культура разумеецца як сукупнасць усіх форм дзейнасці.

2. Культура – форма зносінаў яе суб'ектаў.

3. Вартасны падыход.

4. Трансляцыйны падыход – культура як сістэма стварэння, захоўвання, выкарыстання і перадачы інфармацыі.

5. Асобасны падыход.

6. Тыпалагічны падыход. Вывучэнне культуры з розных бакоў, каб атрымаць цэласнае ўяўленне пра культуру.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы падае сем значэнняў слова *культура*: 1) сукупнасць дасягненняў грамадства ў вытворчым, грамадскім і культурным жыцці; 2) узровень такіх дасягненняў у пэўную эпоху ў якога-н. народа або класа; 3) ступень, узровень развіцця якой-н. асобнай галіны гаспадарчай, духоўнай або разумовай дзейнасці; 4) адукаванасць, культурнасць, выхаванасць; 5) развядзенне, вырошчванне якой-н. расліны; культываванне; 6) расліна, якая разводзіцца, вырошчваецца; 7) мікраарганізмы, вырашчаныя ў пажыўным асяроддзі.

Культура – выключна чалавечы феномен, паколькі ў ёй усё пачынаецца і заканчваецца чалавекам, а таму ў чалавеку шукаюць ключ да разумення феномена культуры. Сухая кветка – факт прыроды, чалавек над ім не працаваў, у ім няма нічога штучнага, але дастаткова было звязаць з гэтай кветкай разважанні, напоўненыя глыбокім для чалавека сэнсам, як перад намі ўзнікае з’ява культуры.

Філасофія культуры сцвярджае, што не ўсякая дзейнасць спараджае культуру, а толькі тая яе частка, якая носіць сакральны характар і звязана з пошукам сэнсаў. Прадмет або ўчынак становяцца культурным феноменам, калі ён набывае сэнс, сукупнасць сэнсаў стварае культуру.

Культура не існуе па-за дзейнасцю чалавека і сацыяльных груп, бо іменна дзейнасць чалавека спарадзіла новую – чацвёртую форму быцця – культуру. Нагадаем, што тры формы быцця – гэта “прырода – грамадства – чалавек”. Адсюль, культура – гэта пераўтварэнне чалавекам прыроды па законах грамадства. Гэтае штучнае асяроддзе часам называюць “другой прыродай” (А.Я. Гурэвіч). Любая культура з’яўляецца працэсам і вынікам змянення, пранікнення ў навакольнае асяроддзе. Культура розных народаў адрозніваецца адна ад адной, у першую чаргу, не тыпам творчага засваення свету і нават не спосабам адаптацыйнага ўжывання ў навакольны свет, а тыпам яго матэрыяльна-духоўнага прысваення.

На пачатку XX ст. у культуры сталі бачыць спецыфічную сістэму каштоўнасцей. Культура ў такім разуменні – гэта сукупнасць абсалютных каштоўнасцей, якія стварае чалавек, гэта выражэнне чалавечых адносін у прадметах, учынках, словах, якім людзі надаюць значэнне, вартасць. Сістэма каштоўнасцей лічыцца стрыжнем духоўнай культуры, доказам таму з’яўляюцца наступныя канцэпты культуры: *вера, рай, грэх, сумленне, закон, шчасце, радзіма*.

Калі прырода мае адно вымярэнне – матэрыяльнае, бо яна з’яўляецца матэрыяльнай у розных яе формах (фізічнай, хімічнай, біялагічнай), гэтаксама і грамадства ўяўляецца нам аднамерным – гэта сістэма эканоміка-прававых адносін, то культура намнога складаней: яна дзеліцца на матэрыяльную і духоўную, аб’ектыўную і суб’ектыўную, знешнюю і ўнутраную, культуру асобы і культуру нацыі. Яшчэ адно вымярэнне культуры галіновае: прававая культура, мастацкая культура, маральная культура, культура зносін. Культура рэалізуецца і дыферэнцыруецца ў часава-прасторавых структурах грамадства, нацыі – культура Старажытнай Грэцыі, Егіпта, культура славян і інш.

Развівваючыся ў дзвюх формах – як матэрыяльная і духоўная культура, – яна “распалася” на дзве сутнасці – уласна культуру і цывілізацыю. Цывілізацыя ёсць завяршэнне і выхад культуры (Г. Шпет). Іншыя даследчыкі адрозніваюць культуру і цывілізацыю па іншых

крытэрыях. З пункту погляду М. Мамардашвілі, культура – гэта тое, што можна набыць толькі асабістымі духоўнымі высілкамі, цывілізацыя ж – тое, чым можна скарыстацца, чаго можна пазбавіць. Культура стварае новае, цывілізацыя толькі тыражуе. Д.С. Ліхачоў лічыць, што культура змяшчае ў сабе толькі вечныя каштоўнасці, імкненне да ідэалу; у цывілізацыі ж акрамя станоўчага, ёсць тупікі, выгіны, ілжывыя накірункі, яна імкнецца да зручнага ўпарадкавання жыцця. Культура – гэта немэтазгоднае, лішняе з пункту погляду задач выжывання і захавання роду, а цывілізацыя прагматычная.

Трэба адзначыць, што культура развівалася ў двух накірунках: 1) задавальненне матэрыяльных запатрабаванняў чалавека, гэты накірунак развіўся ў цывілізацыю; 2) задавальненне духоўных каштоўнасцей, ці ўласна культура, якая носіць сімвалічны характар. Прычым другі накірунак нельга лічыць дадаткам да першага, гэта важнейшая самастойная галіна.

Для лінгвакультуралогіі больш важная культура, чым цывілізацыя, бо цывілізацыя матэрыяльная, а культура сімвалічная.

Адзін і той жа прадмет у дзвюх культурах можа ацэньвацца па-рознаму. Усходнія славяне адмоўна ўспрымаюць балота, нездарма існуе неадабральнае азначэнне калектыву “*балота*”, а ў свядомасці фінаў балота мае станоўчую канатацыю. Слова “*баран*” у нас асацыюецца з упартасцю і глупствам, а ў амерыканцаў назва гэтай жывёлы выклікае станоўчыя асацыяцыі – ‘напорыстасць’. З амерыканскай рэкламы: “*Купляйце аўтамабіль “Додж”: ён напорысты, як баран*”. Галава барана адчаканена на антычных манетах Малой Азіі. З барановымі рагамі на галаве маляваўся цар Аляксандр Македонскі.

Беларусы словам “*карова*” могуць называць поўную, непаваротлівую жанчыну, а ў культуры Індыі карова сімвалізуе святасць, мацярынства і правату.

У беларускай мове слова “*свіння*” ўтрымлівае негатыўную ацэнку (брудны, як свіння), у кітайскай культуры свіння – сімвал шчасця, таму кітайцы не разумеюць фразеалагізма *падкласці свінню*.

Як бачым, сэнсы выяўляюцца толькі ў параўнанні. Сваю культуру мы разумеем толькі тады, калі сутыкаемся з іншай культурай.

У японскай культуры важна не назваць чалавека па імені. Для нас важна якраз адваротнае. Але наша манера падаецца многім народам непрыемнай, агрэсіўнай. Для заходняга чалавека у межах нормы не ведаць імён сваіх калег – ведаюць прозвішчы.

Сэнсы ўзнікаюць і захоўваюцца ў чалавечай галаве. Каб стаць з’явай культуры, сэнсы павінны неяк сябе выявіць, матэрыялізаваць. Сэнсы рэалізуюцца ў культурных кодах. Гэта могуць быць словы, сімвалы,

міфалагемы, стэрэатыпы паводзін, рытуалы, знакі і г. д. Факт культуры – гэта адзінства ідэальнага і матэрыяльнага.

Само слова сэнс прымушае думаць, што паняцце, якое за ім стаіць, рацыянальнае, створана і кантралюецца розумам. Гэта не заўсёды так. Сэнсы, як правіла, падсвядомыя і ірацыянальныя.

Глыбінным узроўнем культуры, на якім свядомае спалучаецца з несвядомым і які служыць асновай устойлівай сістэмы сэнсаў і ўяўленняў, што існуюць у свядомасці і паводзінах многіх пакаленняў, лічыцца менталітэт.

Да зместу

АСНОЎНЫЯ ПАНЯЦЦІ ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІІ

Этнічная ментальнасць. Менталітэт – 1) духоўная дзейнасць чалавека, яго здольнасць думаць, ствараць уласны погляд на аб’екты, уласцівасці і адносіны рэальнага свету; 2) склад розуму, характар пачуццяў і мыслення. Прыметнік *mentalis* упершыню з’явіўся ў мове схаластыкі XIV ст. Назоўнік *mentality* стаў выкарыстоўвацца ў англійскай філасофіі XVII ст. У штодзённую мову гэтае паняцце ўвёў Вальтэр. Першапачатковае паняцце “менталітэт” утрымлівала ў сваім змесце элемент заганнасці, таму ў этналогіі яно адносілася да свядомасці дзікага чалавека, а ў псіхалогіі – да свядомасці дзіцяці. Напрыканцы XX ст. паняцце страчвае ацэнчанасць.

Даследчыкі лічаць, што ментальнасць лепш апісаць, чым вызначыць. Напрыклад, падчас Другой сусветнай вайны ў нямецкіх разведчыкаў існавала кніжка “Приметы русских”. Адна з прыкмет заключалася ў тым, што рускія, калі чысцяць абутак, звычайна ўсю ўвагу надаюць прырэдняй частцы ботаў, забываючыся пра заднюю частку абутку.

Словам ментальнасць называюць тое, што знаходзіцца па-за паняццямі “палітыка”, “сацыяльна-эканамічныя адносіны”, “звычаі”, “законы”. Ім тлумачаць тое, што ў культуры і гісторыі іншых народаў здаецца дзіўным і незразумелым. Ментальнасць больш глыбокая за мысленне, нормы паводзін, сферу пачуццяў. Яна ўяўляе сабою нейкую схільнасць, унутраную гатоўнасць чалавека дзейнічаць пэўным чынам, гэта сфера аўтаматычных формаў свядомасці і паводзін. Гэта неўсвядомленыя арыентацыі і асновы для адчування, мыслення і паводзін. Праяўляецца ментальнасць у паўсядзённасці, паўаўтаматычных паводзінах чалавека і яго мыслення. Менталітэт захоўваецца ў паводзінах, ацэнцы, манеры мысліць і гаварыць. Вывучыць і падрабіць яго нельга, можна толькі “ўвабраць” разам з мовай, якая змяшчае ў сабе светапогляд і коды данай культуры. Думка пра ментальнасць узнікае толькі пры сустрэчы з

чым-небудзь непадобным на нас саміх, а таму менталітэт можа быць убачаны толькі звонку.

Ментальныя ўстаноўкі бяруцца пад увагу пры стварэнні этнічных анекдотаў пра рускіх, яўрэяў, немцаў, украінцаў і інш. Прадстаўнікі розных этнасаў па-рознаму рэагуюць на моўныя памылкі субсяседніка-іншаземца: пры памылках у маўленні субсяседнік-француз адразу перастае цябе слухаць, англічанін робіць выгляд, што не заўважае, немец педантычна папраўляе кожнае слова, а італьянец з радасцю пачынае вашыя памылкі пераймаць.

Роберт Лі ў кнізе “Как Вам стать богатым в России” (1999 г.) разважае пра прыроду рускага менталітэту, у якім інтуіцыя дамінуе над розумам. Інтуіцыя кампенсуе дрэнную арганізацыю і заганняе планаванне. “Русский человек силен тем, что при внезапно возникшей опасности он полностью погружается в “здесь и сейчас” и каждую секунду живёт этой жизнью, не отвлекаясь ни на план и прочую потустороннюю ерунду. Он вслушивается в интуицию и моментально реагирует на её малейшие изменения. Он сливается с жизнью, становясь ею самой. А сама жизнь всегда сильнее любого плана”.

У сучаснай культуралагічнай літаратуры існуе спроба якім-небудзь чынам дыферэнцыраваць менталітэт. Напрыклад, гавораць пра тры разнавіднасці менталітэту: 1) “заходні” – дэдуктыўна-пазнавальны менталітэт, які імкнецца ў форме паняццяў і меркаванняў адлюстроўваць навакольную рэчаіснасць і які мае практычную накіраванасць; 2) “усходні” менталітэт, арыентаваны на інтуітыўнае мысленне, у большай ступені накіраванае на сузіранне, духоўнае самаўдасканаленне, развіццё ўнутранага свету, часцей за ўсё выкарыстоўвае не паняцці, а сэнсавобразы і міфы; 3) менталітэт “традыцыйнага грамадства”, арыентаваны на прадметнае рашэнне жыццёвых сітуацый і канкрэтных праблем, якія стаяць перад этнакультурнай супольнасцю. У межах трох названых разнавіднасцей ментальнасці можна гаварыць пра этнічную ментальнасць, якая якраз і размяжоўвае народы і вызначае іх “нацыянальнае аблічча”.

И потому мне кажется желанной
Различность и причудливость умов.
Ум английский – и светлый и туманный,
Как море вокруг несчетных островов.

Бесстыдный ум француза, ум немецкий –
Строительный, тяжёлый и тупой,
Ум русский – исступлённо-молодецкий,
Ум скандинавский – вещей и слепой.

Испанский ум, как будто весь багряный,
 Горячий, как роскошный цвет гвоздик,
 Ум итальянский – сладкий, как обманы,
 Утонченный, как у мадонны лик.

Как меч, как властный голос – ум латинский,
 Ум эллинский – язык полубогов,
 Индийский ум, кошмарно-исполинский, –
 Свод радуги, богатство всех тонов. (К. Бальмонт. Похвала уму)

Такім чынам, ментальнасць ёсць светапогляд у катэгорыях і формах роднай мовы, які спалучае ў працэсе пазнання інтэлектуальныя, духоўныя і валявыя якасці нацыянальнага характару ў тыповых яго праявах.

Паняцце “ментальнасць”, або “менталітэт” народа даволі часта атаясамліваюць з паняццем “нацыянальны характар” народа. Тым не менш, гэта два самастойныя, адрозныя адзін ад аднаго паняцці.

Пад нацыянальнай ментальнасцю разумеюць спецыфічны спосаб светабачання, які ўласцівы пераважнай большасці людзей якой-небудзь нацыянальнай супольнасці. Калі ж ментальнасць уяўляе сабой склад мыслення, светабачанне пэўнай этнічнай супольнасці, то нацыянальны характар выяўляецца найперш у такіх псіхалагічных феноменах, як тэмперамент, эмоцыі, пачуцці, настрой, спосаб дзеяння, паводзіны. Коротка нацыянальны характар можна вызначыць як своеасаблівую сукупнасць розных псіхалагічных рысаў і якасцей, уласцівых большасці прадстаўнікоў нацыянальнай супольнасці. Такім чынам, менталітэт “ахоплівае” ў асноўным сферу больш-менш рацыянальных думак, установак, поглядаў асобнага чалавека ці нацыі, тады як нацыянальны характар – прастору пераважна бессвядомых эмацыянальна-пачуццёвых імпульсаў, спосабаў паводзін і непасрэдных рэакцый людзей. Хаця ў асобных выпадках менталітэт і нацыянальны характар у нечым могуць як бы перасякацца.

Працавітасць і працаздольнасць беларусаў адлюстравана праз цэлы комплекс парэмій з кампанентам назваў адзення: *Не пілі, не елі – над кудзеляю сядзелі; Паклонамі шубу не пашыеш; Каб пашыць кажук, аднаго жадання мала; Працы і світкі не саромейся; Хто свята пытае, той кашулю латае; На тонкую кашулю трэба доўга пасядзець, а на белую – доўга пастаяць; За турботы – шапку ды боты і інш.*

Працавітасць спарадзіла яшчэ адну рысу беларусаў, якую Э. Дубянецкі называе жыццёвым прагматызмам, – вера і спадзяванне толькі на свае ўласныя сілы: *На Бога спадзяешся – без кашулі застанешся.* Аднак, на нашу думку, гэта хутчэй не прагматызм, а памяркоўнасць, разважлівасць, цвярозасць розуму беларусаў. Гэта памяркоўнасць

праяўляецца і ў наступных спалучэннях, дзе выкрываюцца: гультайства (*Балі ды гулі ў лапці абулі; Гулі бабулі, пакуль у лапці не абулі; Гулі не аднаго ў лапці абулі; Гулі, гулі, аж няма кашулі; Учора гоцкі, сёння гоцкі – будзеш хадзіць без сарочкі; Учора гулі, сёння гулі – будзеш хадзіць без кашулі*), самахвальства, выхваленне (*Хвальба сарочкі не дасць*), фанабэрыстасць (*Хто набок з дарогі з'язджае, той хвалён, а хто носіць набок шапку, той смяшон*), празмерная паспешлівасць, загадванне наперад (*Які змыслы: рэчкі не пераплыў, а панчохі ўжо сушыць; З незабітага ліса футра не пашыеш; Думала аўца зімой у кажусе хадзіць, але ўвосень воўну абстрыглі; Не ганьбуй старым ботам, пакуль новага не пашыў*), празлішняя пераборлівасць (*За пераборы – лапці ды аборы*) і нават высмейваецца адваротная памяркоўнасці, разважлівасці якасць чалавека – несабранасць, разгубленасць (*Шукае шапку, а яна на галаве; Шукае рукавіцы, а яны за поясам*).

Беларусы сапраўды ніколі не лічыліся пераборлівай, прыдзірлівай нацыяй, яны ўмеюць дакладна вылучыць сапраўды істотнае і не звяртаць увагі на дробязнае: *Абы шапка (штаны, спадніца); Назаві хоць лапцём, толькі ў печ сушыцца не стаў*. Вылучаецца яшчэ такая рыса характару, як здаровы практыцызм і, можа, нават цвярозы разлік беларусаў, якія праяўляюцца па-рознаму: напрыклад, у ашчадным стаўленні да адзення: *Шануй адзежу дома – яна цябе ў людзях; ва ўсведамленні і разуменні цяжкасцей, пэўных трат пры набыцці, стварэнні чагосьці: За “дзякуй” кажуха не пашыеш, ці, напрыклад, ва ўменні вылучыць, вызначыць у з'яве, прадмеце тую якасць, якая прынясе большую карысць, будзе мець большую вартасць і значнасць для жыцця. Так, у прымаўцы Што кажух, то не вата, што капуста, то не гарбата* сцвярджаецца большая надзейнасць кажуха ў зімовае надвор'е – доўгай цёплай вопраткі з нядубленых, а зараз вырабленых аўчын, чым адзенне, якое падбіваецца ватай.

Разважлівасць, памяркоўнасць беларусаў нярэдка могуць спалучацца з такой рысай нацыянальнага характару, як інтравертнасць – схільнасць да паглыбленага аналізу, якая часта праяўляецца ў пэўнай замкнутасці і недаверы. Гэтую рысу пацвярджае агульнаўсходнеславянская прыказка *По одежке встречают, а по уму провожают*, якая ў беларускай парэміялогіі мае шэраг сінанімічных па сваёй семантыцы адзінак: *На ліцо яйцо, а ўсярэдзіне баўтун; Па абліччы апостал, а па зубах сабака; Па адзежы сустракаюць, а па розуму праводзяць; Не адзенне чалавека, а чалавек адзенне харашыць; Па адзенні пан, а па розуму баран; І пад белаю кашулю бывае душа брудная; Пад белым хусцем душа чорная; Пад дарагой шапкой бывае галава пустая; Не ўсякі пан, у каго штаны навывпуск; ці, такая, як Ці ж ацэніш дзеўку па сукенцы ў нядзельку? Яны*

сцвярджаюць, што для беларусаў не характэрна паспешлівасць, хуткасць, і тым самым бяздумнасць пры вызначэнні пэўных рыс асобы.

У нацыянальным характары беларусаў суіснуюць дзве процілеглыя рысы: індывідуалізм і калектывізм. Гэта тлумачыцца розным ладам жыцця ў розныя часы. У эпоху сярэднявечча для беларусаў больш характэрны быў калектывісцкі лад жыцця, доказам чаго служыць распаўсюджанасць на Беларусі сялянскіх абшчын, якія называліся звычайна грамадою. Індывідуалізм пачаў з'яўляцца пасля аграрнай рэформы XVI ст., калі “Устава на валокі 1557 г.” фактычна замацавала прыватную ўласнасць на зямлю.

Камунікатыўныя паводзіны. Камунікатыўныя паводзіны адлюстроўваюць нацыянальны менталітэт. Камунікатыўныя паводзіны – гэта сукупнасць норм і традыцый зносін народа. Норма – гэта тое, што фіксуецца, калі парушаецца. Асноўная цяжкасць апісання рускіх камунікатыўных паводзін заключаецца ў тым, што ў іх мала норм і многа традыцый. Гэтаксама складваецца сітуацыя і ў беларусаў. На Захадзе больш норм, на Усходзе – больш традыцый. У гэтым плане рускія бліжэй па менталіце да Усходу. Навучанне камунікатыўным паводзінам – адзін з аспектаў навучання замежнай мове. І.А. Сцерын прывёў такі прыклад, які дэманструе адрозненні ў талерантнасці ў адносінах да маўчання. У англійскай культуры 5–6 хвілін маўчання ў размове – гэта норма. Камунікатыўна-маўленчым паводзінам трэба навучаць. Пры гэтым неабходна з асаблівай увагай адбіраць сітуацыі, у якіх пры міжкультурных зносінах можа быць культурны шок. Так, напрыклад, рускія зусім не ўмеюць весці свецкую гутарку, гэтаму іх патрэбна спецыяльна вучыць. Існуюць адрозненні ў самапрэзентацыі: у рускіх яно дыфузнае, у амерыканцаў – агрэсіўнае. Пры абмеркаванні рознагалоссяў рускім уласцівы бурныя дыскусіі, рэзкія заўвагі, крытыка, а ў немцаў прынята хваліць дакладчыка, не рабіць заўваг. Гэтае адрозненне праяўляецца на міжнародных навуковых канферэнцыях. Кантроль зносін таксама адрозны. І.А. Сцернін адзначыў цікавы факт – у рускай літаратурнай мове няма выразу, эквівалентнага слэнгу – “фільтраваць базар”.

Я.М. Верашчагін, выступаючы на кангрэсе з дакладам пра моўна-паводзінскія тактыкі, спыніўся на такой рысе рускага менталітэту, як пагарда да грошай, якая тлумачыцца шырокай рускай натурай.

Ва Уладзіміра Высоцкага ёсць жартоўная песенная трылогія: “Про любовь в каменном веке”, “Про любовь в средние века”, “Про любовь в эпоху Возрождения”. Трылогія, напісана ў 1969 г., адлюстроўвае норавы, сучасныя барду. Маральна-паводзінская норма наступная: эканоміць – дрэнна:

Выгадавать не смей на мелочах,

Не опошляй семейный наш уклад!
 Не убрана пещера и очаг, —
 Разбаловалась ты в матриархат!

“Рупь — не деньги, рупь — бумажка,
 Экономить — тяжкий грех.
 Ах, душа моя тельняшка —
 В сорок полос, семь прорех!”

Для рускіх эпохі У. Высоцкага (60–80-я гг. XX ст.) было характэрна ўяўленне пра людзей, для якіх грошы ні ў якім разе не з’яўляюцца першаснай вартасцю. Наадварот, “грашовае пытанне” адсоўвалася на апошні план: гаварыць пра грошы лічылася непрыстойным, практыка пазыкі грошай пад працэнты была абсалютна непрымальнай; класічная і савецкая літаратура, фальклор едка высмейвалі імкненне разбагацець, ды і афіцыйная прапаганда зрабіла свой унёсак. Сквапнасць да грошай лічылася звязанай з іншымі маральнымі недахопамі; нават перадача грошай з рук у рукі становілася этычнай праблемай. Ва ўсякім разе, праславіцца скупяндой, крахаборам лічылася ганебным. Чалавек радаваўся, калі яго лічылі “шырокай натурай”, а ў гэтае паняцце ўваходзіла і гатоўнасць расстацца з грашамі без шкадавання (бо грошы — справа нажыўная), у тым ліку — рызыкаваць імі.

Сучасныя прадпрымальнікі “на адпачынку”, асабліва за мяжой, працягваюць традыцыю маладзецтва.

Ідэал “шырокай натуры” немагчыма звесці да стэрэатыпаў і патлумачыць міфам. Ён побач з сапраўды добрымі рысамі народнага характару (адкрытасць, шчырасць, душэўнасць, дабрыня, бескарыснасць, узаемадапамога, любоў да радзімы, гатоўнасць да самаахвярнасці і інш.), змяшчае і шэраг аб’ектыўна негатыўных паводзінскіх норм, у масавай свядомасці расцэньваюцца тым не меней як станоўчыя, як такія, якія выгадна адрозніваюць рускіх ад іншых народаў. У прыватнасці, можа і зухавата, але ўсё ж такі ўхвальна раскідвацца грашыма. Між тым, для сучаснага маладога пакалення гэтая асаблівасць менталітэту У. Высоцкага, нягледзячы на папулярнасць яго песень, ужо не характэрна.

У беларускай мове, як і ў рускай, паведамляючы пра парушэнне нормы, камунікант часта выкарыстоўвае клішэ з адмаўленнем НЕ: *вухам не павёў, і ў вус не дзьме, і не пачэшацца* і інш. Што іменна трэба прадпрымаць, клішэ не прапануе.

Розніца ў менталітэце праяўляецца ў рытуальным самавызначэнні рускіх у шлюбных аб’явах у параўнанні з французскімі шлюбнымі аб’явамі.

Згодна са шлюбнай аб’явай, мужчыны Беларусі адрозніваюцца дабрынёй і прыстойнасцю, а мужчыны Францыі пяшчотай і ветлівасцю.

Французы ганарацца сваёй вышэйшай адукацыяй, а мужчыны Беларусі – адсутнасцю шкодных звычак. Для беларусак ідэальны муж – гэта прыстойны, без шкодных звычак, верны, незалежны чалавек, для французжанкі – чалавек з пачуццём гумару, ласкавы і абаяльны.

Інтэрферэнцыя на ментальным узроўні адлюстроўвае ўплыў стэрэатыпаў мыслення на працэс авалодання няроднай мовай. Менталітэт народа адлюстроўваецца ўжо на этапе асэнсавання навучэнца той або іншай граматычнай катэгорыі няроднай мовы.

Напрыклад, пры вывучэнні катэгорыі роду ў грузінскай школе пры ўказанні настаўнікам на памылку ў пабудове словазлучэння тыпу “мой сумка”, “мой кніга” грузінскі вучань рэагуе наступным чынам: *“Я – мужчына, значыць, мой сумка”*.

У сітуацыі сучасных свабодных міжкультурных зносін важкім элементам, які ўздзейнічае на ўсе аспекты камунікатыўных паводзін людзей, з’яўляецца фактар культурнай (моўнай, сяміятычнай) мяжы. Ва ўмовах інтэрнацыяналізаваанай і глабалізаваанай прасторы вельмі часта людзі, якія жывуць у розных краінах і лінгвакультурных асяродках, пад уздзеяннем многіх фактараў пачынаюць страчваць адчуванне гэтай мяжы. Найбольш гэта ўласціва носьбітам блізкароднасных моў і нацыянальных культур, якія актыўна кантактуюць паміж сабой. Таму для фарміравання лепшага разумення этнакультурнай мяжы і асэнсавання асаблівасцей сваіх і чужых камунікатыўных паводзін варта звяртаць увагу на агульныя і розныя рысы камунікатыўных паводзін прадстаўнікоў розных (няхай і блізкіх) этнасаў.

Сёння праблема разумення асаблівасцей камунікатыўных паводзін становіцца ўсё больш актуальнай, паколькі ў трэцім тысячагоддзі глабалізацыя і інтэрнацыяналізацыя ствараюць беспрэцэдэнтныя магчымасці для міжкультурных зносін, асноўны прынцып якіх – веды, разуменне і ўсведамленне асаблівасцей камунікатыўных паводзін прадстаўнікоў іншых культур. Авалоданне нюансамі камунікатыўных паводзін вельмі важнае не толькі для паспяховага засваення няроднай мовы і перакладчыцкай дзейнасці, але і для падарожжаў і міжнароднага бізнесу.

Праілюструем некаторыя этнакультурныя асаблівасці камунікатыўных паводзін носьбітаў рускай, украінскай і беларускай моў з дапамогай парэмій, у асноўным – прыказак праблемнага поля “маўленчыя зносіны”. Гэтыя моўныя адзінкі камунікатыўнага характару – найбольш этнічна маркіраваны элемент нацыянальных моў.

Параўнаем наступныя камунікатыўныя катэгорыі: 1) гаварэнне (колькасць), рэлевантнасць (адпаведнасць адказу на пытанне) і манера; планаванне; ініцыятыўнасць, рэактыўнасць (адказ на знешняе ўздзеянне), квесітыўнасць (цікаўнасць); 2) камунікатыўная этыка; 3) камунікатыўная

ацэначнасць (маўленне і практычная дзейнасць; маўленне і слуханне; маўленне і маўчанне); 4) камунікатыўная адказнасць; 5) камунікатыўная эмацыянальнасць.

Ва ўсіх лінгвакультурах нешматслоўе шануецца як колькасная рыса маўлення. Руская лінгвакультура звязвае шматслоўе з пустаслоўем (*Во многословии не без пустословия*), ва ўкраінскай указваецца, што шматслоўе супярэчыць звязнасці маўлення (*Краще недоговорити, ніж переговорити; Наговорив сім мішків гречаної вовни, та всі неповні*). У беларускай акцэнтуюцца ўвага на тым, што лішкавае маўленне можа прывесці да непрыемнасцей, а маўчанне спрыяе ўдачы (*Маўчы, а то будуць таўчы; Калі ясі пірог з грыбамі, трымай язык за зубамі*). Акрамя таго, ва ўсіх гэтых лінгвакультурах шматслоўе і “доўгі язык” лічацца негатыўнай характарыстыкай, якая прыводзіць чалавека да няўдачы, напрыклад: рус. *Язык мой – враг мой: прежде ума рыщет; В закрытый рот муха не влезе*; бел. *Язык у роце, як чорт у балоце; Хто язык доўгі мае, таму дрэнна бывае; Языча, языча, сабе добра не зыча; Свой язык горшы за ліхога суседа; Языку дай волю – завядзе ў няволю; Праз язык галаву сцінаюць*.

Вербалізацыя такіх катэгорый, як ініцыятыўнасць, рэактыўнасць і квесітыўнасць, выяўляе пэўныя адрозненні: у рускай лінгвакультуры прымаўка *Не спрашивают, так не сплясывай* выражае пэўную перасцярогу з нагоды ініцыятывы маўлення. Ва ўкраінскай лінгвакультуры ініцыятыўнасць не адмаўляецца, аднак у прымаўках больш выразна ўказваецца на фактар цікаўнасці (*Язык до Києва доведет; Хто питає, той не блудитъ; Хто питає, той багато знає; Питай та свій розум май; Щоб запитати, не треба гроші мати*). У беларускай ініцыятыўнасць таксама часта падтрымліваецца (*Язык Вільні дапытае; Хто пытае, той не блукае; Пытаючыся, дапытаешися*).

Катэгорыя камунікатыўнай этыкі знаходзіць сваю праяву ў трох лінгвакультурах. Рускія, беларускія і ўкраінскія камунікатыўныя этычныя павучанні супадаюць. Напрыклад: рус. *За правое дело – говори смело; Не хвали в очи, не хули за глаза; Не бранись – нечисто во рту будет; Краще мовчати ніж брехати; Не розголошуй людських хиб, бо ще твій чортик не згиб; Не хвали в очи, не лай поза очи*; бел. *На доброе запытанне, доброе і апавяданне; Чужая пахвала як гром грыміць, а самахвальства смярдзіць; Не хвалі сябе, няхай людзі пахваляць і інш.*

Эндэмічнымі, уласцівымі пераважна рускай лінгвакультуры, з’яўляюцца рэкамендацыі з нагоды камунікатыўнага жанру “лаянкі”: з аднаго боку, шмат прыказак і прымавак канцэптуалізуюць “лаянку” як рысу паўсядзённых зносін (*Как ни колотись, а без брани не жизнь; Не обругавшись, и замка в клетки не отпредишь; Брань на воротах не*

виснет), а з другога – падкрэсліваюць яе грахоўнасць і немэтазгоднасць (*Спорить спорь, а браниться грех; Горлом не возьмешь, бранью не выпросишь; В ссорах да во вздорах пути не бывает*). Усходнеславянскія лінгвакультуры маюць значную эксплікацыю негатыўнай ацэнкі неадпаведнасці паміж гаварэннем і практычным дзеяннем. Напрыклад: рус. *Говорит направо, а глядит налево; Говорит крестом, а глядит пестом*; укр. *На словах – як на цимбалах, а на ділі – як на балалайці; Не так то він діє, як тим словом сіє*; бел. *Слоў – на мех, а спраў – на смех; Языком у Вільні, а галавою за печчу*.

Ва ўсіх даследаваных мовах у камунікатыўных паводзінах існуе прымат справы над словам, параўнаем: рус. *Языком молоть – не дрова колоть*; укр. *Говорити – не воду носити; Слова – полова, а праця – діло*; бел. *Языком мянціць спіна не баліць; Языком сена не накосіш; Языковае мліва не гадзіва*. Усе тры лінгвакультуры заклікаюць не спяшацца з вербалізацыяй вынікаў дзейнасці (рус. *Не спеши языком, а торопись делом*; укр. *Не кажи гоп, доки не перескочиш*; бел. *Каб так смыкам, як языкам*), аддаюць перавагу слуханню (рус. *Прожуй, прежде чем говорит, послушай, прежде чем говорит*; укр. *Слухай тисячу разів, а говори одін раз*; бел. *Маўчы ды патаквай*). Прычым украінская і беларуская падсвядома матывуюць гэта яшчэ і большай магчымасцю атрымання інфармацыі (укр. *Менше говори – більше вчуєш*; бел. *Менш гавары – больш пачуеш*). Адметная ў гэтых адносінах руская прыказка *Язык – один, уха – два, раз скажи – два раза послушай*.

Маўчанне як характарыстыка камунікатыўных паводзін увагуле ацэньваецца неадназначна. Перш за ўсё супадае ацэнка маўчання як дзеяння, што абазначае згоду (рус. *Молчание – знак согласия*; укр. *Мовчання – знак згоди*; бел. *Маўчанне – знак згоды*). Але маўчанне поліфункцыянальнае, таму ацэнка мае варыятыўны характар. Пазітыўная рыса маўчання раскрываецца ў эквівалентных прыказках: рус. *Слово – серебро, молчание – золото*; укр. *Слово – серебро, мовчання – золото*; бел. *Слова – серабро, маўчанне – золата*. Асцярожнае стаўленне да “маўчуноў” выяўляецца ў выразях: рус. *В тихом омуте черти водятся*; укр. *Стережися чоловіка, що не говорить, а собаки, що не гавкає*; бел. *У ціхім балоце чэрці растуць; Ціхая свіння глыбока рые*.

Дэталёва вербалізуюцца розныя аспекты маўчання ў рускай лінгвакультуры. У прыватнасці, пазітыўна ацэньваецца пастулат, што маўчанне карыснае, калі не шкодзіць адрасату (*Молчанкой никого не обидишь*), што вельмі часта гэта адзіна правільны спосаб паводзін (*Кстати помолчат, что большое слово сказать*). Добра, калі маўчанне выкарыстоўваецца замест лаянкі, пустых размоў (*Доброе молчание лучше худого ворчания; Не стыдно молчат, коли нечего сказать*), як спосаб

пазбегнуць гневу (*Молчание гнев гасит*) ці калі яно супрацьпастаўляецца глупству (*Молчи, коли Бог разуму не дал!*). Своечасовае маўчанне суправаджаецца падзякай (*за молчание гостинцы дают*). З іншага боку, асуджаецца недарэчнае маўчанне (*Не молчи, когда нужно сказать; Замолчал как в рот воды набрал*). Негатыўна расцэньваецца маўчанне, якое перашкаджае дамоўленасці (*Молчат, так и дело не скончатъ*), не з'яўляецца прыкметай розуму (*Дело не говорит – ум копит, а вымолвит – слушать нечего*) ці выкарыстоўваецца замест неабходнага гаварэння (*Молчанием город не возьмешь; Молчит как пень*). Эндамічная рыса рускіх камунікатыўных паводзін: яны не захоўваюць за асобай пастаяннай станоўчай ацэнкі маўчання (*В людях молчком – дома на всю деревню слыхатъ*).

Катэгорыя камунікатыўнай адказнасці ўласціва ўсім разгледжаным лінгвакультурам (рус. *Не кидай слов на ветер; Держи язык на привязи; Сказано – сделано*; укр. *Дав слово – выконай його; Будь господарем своему слову; Не кидай словами як пес хвостом*; бел. *Слова давай, дык яго і трымай; Што сказаў, тое святое*). Акрамя таго, у рускай і ўкраінскай лінгвакультурах назіраецца экспліцытная і выразная станоўчая ацэнка адказнасці носьбітаў мовы (рус. *Его слово – кремень*; укр. *На його слові можна мур муровати*).

Катэгорыя камунікатыўнай эмацыянальнасці праяўляецца варыянтна. Украінскія камунікатыўныя паводзіны ўвогуле не абмяжоўваюць асобу ў выяўленні пачуццяў (*Язык без кісток, що хоче лопоче*). Рускія камунікатыўныя паводзіны рэкамендуюць трымаць пры сабе непрыемныя пачуцці (*Носи платье – не смывай, терпи горе – не сказывай*). Беларускія камунікатыўныя паводзіны акцэнтуюць увагу гаварыць незласліва пра чужыя недахопы (*Жартаваць можна, але не калечыць бязбожна; Пасмейся з няўмекі, ды не чыні здзекі*).

Адзначым, што агульныя культурныя, рэлігійныя, гістарычныя складнікі ў жыцці рускіх, украінцаў і беларусаў, цесныя міжкультурныя і міжмоўныя сувязі спрыяюць як фарміраванню інтэгральных рыс камунікатыўных паводзін, так і стварэнню падобных формул іх маўленчага адлюстравання. У прыватнасці, да прыкладаў вербалізацыі маўчання ў рускай лінгвакультуры можна знайсці падобныя (як мінімум семантычна) прыказкі ва ўкраінскай і беларускай (укр. *Хто мовчить, той двух навчить; Лихо говірливому, недобре й мовчазному; Мовчанка не пушить, головоньки не сушить; Хто мовчить, то лиха ся збуде; Мовчанка гнів гасить*; бел. *Маўчыць, як без'языкі / як воцату выпіўшы / як камень пры дарозе / як мур / як слуп / як сыч / як рыба / як нямы; Млын меле – мука будзе, язык меле – бяда будзе і г. д.*).

Аналіз спосабаў вербалізацыі “павучання” камунікатыўных паводзін у рускай, украінскай і беларускай моўных карцінах свету сведчыць, што

камунікатыўныя катэгорыі гаварэння, слухання, маўчання, камунікатыўнай этыкі, камунікатыўнай ацэначнасці, камунікатыўнай адказнасці, камунікатыўнай эмацыянальнасці ўніверсальныя для названых лінгвакультур. Нацыянальна-спецыфічнымі з'яўляюцца асобныя часткова эквівалентныя ці эндэмічныя рысы іх зместу. Напрыклад, тлумачэнне якасных, колькасных характарыстык і планавання гаварэння супадае ў рускіх, украінскіх, беларускіх камунікатыўных паводзінах, але рэлевантнасць, манера, ініцыятыўнасць, рэактыўнасць гаварэння выяўляюць этнаспецыфіку. Нацыянальна-культурную этнаспецыфіку праяўляюць таксама канцэптуалізацыя камунікатыўнай этыкі, маўчання, камунікатыўнай эмацыянальнасці.

Моўная ментальнасць. Суадносіны паміж нейкай часткай свету і яго моўным уяўленнем можна вызначыць як моўную ментальнасць.

Пад светам пры вызначэнні моўнай ментальнасці разумеецца не толькі акаляючы чалавека свет, але і свет, які ствараецца чалавекам, ці свет моўных дзеянняў чалавека і яго стану.

А.Г. Пачапцоў адрознівае моўную ментальнасць і маўленчую ментальнасць.

Моўная ментальнасць – гэта спосаб моўнага ўяўлення, або дзялення свету, ці ўключае суадносіны паміж светам і яго моўным уяўленнем, ці вобразам.

Вызначаюць два тыпы моўнай ментальнасці: лексічную і граматычную. Моўная ментальнасць лексічнага тыпу адлюстравана ў лексіка-семантычнай сістэме. Асаблівасці моўнай ментальнасці граматычнага тыпу вызначаюцца лакальным, тэмпаральным і іншымі фокусамі ўяўленняў пра свет. Даныя фокусы ўяўлення пра свет замацаваны ў першую чаргу ў граматычнай сістэме (катэгорыі часу, ліку, роду і інш.).

Маўленчая ментальнасць, ці маўленчаментальны акт – гэта акт сітуацыйнага ўяўлення пра свет. Маўленчаментальныя акты маюць сваім вынікам выдзяленне, вычляненне сітуацыі са свету, які замацоўваецца ў выказванні або дыскурсе. Моўным складнікам маўленчаментальнага акту, такім чынам, з'яўляецца сказ або тэкст.

Канцэптуальная і моўная карціна свету. З ментальнасцю звязана ідэя карціны свету. Карціна свету ў адрозненне ад светапогляду – сукупнасць светапоглядных ведаў пра свет, “сукупнасць прадметнага зместу, якім валодае чалавек”. Карціна свету – гэта сінтэтычнае панарамнае ўяўленне пра канкрэтную рэчаіснасць і пра месца кожнага канкрэтнага чалавека ў ёй. Выдзяляюць пачуццёва-прасторавую карціну свету, духоўна-культурную, метафізічную. Гавораць таксама пра фізічную, біялагічную, філасофскую карціны свету. С. Тэр-Мінасава адрознівае тры

карціны свету: рэальную, культурную (або паняційную) і моўную (моўную карціну свету яшчэ называюць “наіўнай”, падкрэсліваючы яе данавуковы характар). Складанасць пытання ў тым, у якіх суадносінах знаходзяцца гэтыя карціны, у прыватнасці, моўная і культурная, паколькі рэчаіснасць па-рознаму праламляецца ў мове і ў культуры. С. Варачкоў адзначае, што выраз “моўная карціна свету” досыць умоўны з прычыны таго, што лексічнымі адзінкамі мовы карціна свету перадаецца пафрагментарна. Сама мова адлюстроўвае не гэты свет, а толькі спосаб паказу гэтага свету нацыянальнай моўнай асобай.

Паводле канцэпцыі В. Гумбальта, нацыянальны характар культуры выяўляецца ў адмысловым успрыманні носьбітамі пэўнай культуры навакольнага свету, што знаходзіць сваё непасрэднае адлюстраванне ў мове праз значэнне моўных знакаў. У гэтым ён бачыў адзінства мовы і культуры. Карціна свету ствараецца праз прызму адзінства ўсіх элементаў нацыянальнай культуры і замацоўваецца ў мове з улікам асаблівасцей пэўнай моўнай сістэмы. Вядома, што мова не толькі выражае думку, але і фарміруе яе, таму цалкам заканамерна сцвярджаць, што мова, мысленне і культура непарыўна звязаныя. У гэтым бачыцца дзейсны ўплыў мовы на культуру, а таксама фарміравальная роля мовы і культуры ў рэальным свеце.

Даследчыца С. Тэр-Мінасава прыходзіць да высновы, што нацыянальная культурная карціна свету першасная ў дачыненні да моўнай. Аднак менавіта мова рэалізуе, вербалізуе нацыянальную культурную карціну свету, захоўвае яе і перадае з пакалення ў пакаленне.

Пад моўнай карцінай свету ў лінгвакультуралогіі бачыцца сістэма каштоўнасцей арыентацый, закадзіраваная ў асацыятыўна-вобразных комплексах моўных адзінак, даследчык іх аднаўляе, інтэрпрэтуючы гэтыя асацыятыўна-вобразныя комплексы праз зварот да знакаў і канцэптаў культуры, якія іх абумовілі. Дэталёвае вывучэнне моўнай карціны свету розных народаў дазволіць лепш зразумець, як у мовах адбываецца кадзіроўка культурных каштоўнасцей, што, у сваю чаргу, палегчыць чалавечае паразуменне.

У сучаснай лінгвістыцы актыўна ўжываюцца тэрміны нацыянальны кампанент, культурны кампанент, нацыянальна-культурны кампанент моўнага значэння, закліканыя, па меркаванні М. Алефірэнка, факусаваць сэнсы, якія нараджаюцца ад узаемадзеяння нацыянальнага і культурнага фактараў фарміравання семантычнай структуры слова. Спрабуючы зразумець тэрміналагічны змест, лінгвіст спасылаецца на думку У. Гака, які адрознівае нацыянальную і культурную спецыфіку, паколькі нацыянальную спецыфіку прадвызначаюць два фактары: аб’ектыўны (каштоўнасца-сэнсавая значымасць натуральных і культурных рэалій, што вызначаюць своеасаблівасць жыццёвай прасторы таго або іншага народа) і

суб'ектыўны (характарызуецца магчымасцю факультатыўнага выбару знакаабазначэнняў адных і тых жа рэалій, што па-рознаму прадстаўлены ментальнасцю розных этнамоўных супольнасцей). Нацыянальная спецыфіка праяўляецца рознымі моўнымі рэпрэзентацыямі адных і тых аб'ектаў рэальнай або ўяўнай рэчаіснасці. Выяўляюцца яны шляхам супастаўлення моў.

Культурная спецыфіка прадугледжвае адпаведнасць слова пэўнаму элементу менталітэту або якому-небудзь аб'екту прадметна-культурнай прасторы народа, яго гісторыі, вераванням, традыцыям і натуральным умовам жыцця.

Даследчыца В. Тэлія лічыць: “Усё, што можа быць вытлумачана ў тэрмінах азначэнасці, належыць да кола нацыянальнай культуры”. Іншыя вучоныя (напрыклад, Н. Фірсав) мяркуюць, што нацыянальная спецыфіка слова этнічна абумоўленая, г. зн. прадиктаваная фактам прыналежнасці да пэўнага этнасу.

У працах аўтары разглядаюць лінгвакультуралогію як “дысцыпліну, што вывучае праяўленне, адлюстраванне і фіксацыю культуры ў мове і дыскурсе, непасрэдна звязаную з вывучэннем нацыянальнай карціны свету, моўнай свядомасці, асаблівасцей ментальна-лінгвальнага комплексу”.

Выяўляць лінгвакультуралагічную спецыфіку прапануецца праз выкарыстанне лінгва-кагнітыўнага падыходу да камунікацыі, паколькі ён дазваляе прааналізаваць як яе агульналінгвістычны аспект, так і нацыянальна-дэтэрмінаваны кампанент.

Паняцце моўная карціна свету мае тэрміналагічныя абазначэнні “моўны прамежжавы свет”, “моўная арганізацыя свету”, “моўная карціна свету”, “моўная мадэль свету” і інш. Часцей за іншыя выкарыстоўваецца тэрмін “моўная карціна свету”.

Паняцці “ментальнасць” і “карціна свету” размяжоўваюцца па ступені ўсвядомленасці: “карціна свету” – свядомае ўяўленне, а “ментальнасць” свядомасцю не рэфлексуецца.

Існуе шэраг паняццяў азначэнняў тэрміна “карціна свету”. Напрыклад: моўная карціна свету – гэта адлюстраванне спосабу мадэлявання і структуравання сапраўднасці, характэрнага для канкрэтнага лінгвакультурнага грамадства; спрошчанае і скарачанае адлюстраванне ўсёй сумы ўяўленняў пра свет унутры данай традыцыі; веды, закадзіраваныя апазіцыямі слоўніка і граматыкі, гэта моўныя веды, а іх сукупнасць – моўная карціна свету; пад моўнай карцінай свету разумеецца зафіксаваная ў мове і спецыфічная для данага моўнага калектыву схема ўспрыняцця рэчаіснасці; гэта свайго роду светабачанне праз мову. Ідэя карціны свету склалася ў пачатку XX ст. Карціна свету складаецца з

канцэптаў і сувязей паміж імі, таму яе зрэдку называюць канцэптуальнай карцінай свету.

Канцэпт (ад дзеяслова *conspicere* ‘збіраць’, ‘схопліваць’, ‘загарацца’, ‘задумваць’, ‘зачынаць’) вызначаецца як паняцце светабачання, кампанент свядомасці і нашых ведаў пра свет; канцэпты – гэта катэгорыя моўнага бачання свету і ў той жа час “творцы” і адначасна вынік свету ідэальнага, у тым ліку і нацыянальна-культурнай ментальнасці; канцэпты – мадэлі думкі ідэальных аб’ектаў, якія ствараюцца і мадыфікуюцца калектыўнай свядомасцю; канцэпт – гэта ўсё тое, што мы ведаем пра аб’ект, канцэпту анталагічна папярэднічае катэгарызацыя, якая стварае тыповы вобраз і фарміруе прататып. Спосабам фарміравання канцэпта ў свядомасці лічыцца гештальт, комплекс значэнняў адпаведнага слова і яго асацыяцыі і канатацыі. Канцэпт адносіцца да сферы ідэальнага, ментальнага. Такім чынам, канцэпт – гэта асноўная адзінка ментальнасці, якая заключае ў сабе яркае вобразнае ўяўленне і сукупнасць асацыяцый і канатацый, рэпрэзентуемая вербальна моўнымі адзінкамі розных узроўняў (словам, словазлучэннем, усёй словаўтваральнай парадыгмай).

Канцэпт – гэта адзінка мыслення. Канцэпты фарміруюцца на аснове індывідуальных пачуццёвых вобразаў, якія складаюцца на аснове асабістага пачуццёвага вопыту чалавека. Вобразы канкрэтныя, аднак могуць і абстрагавацца. Большасць канцэптаў захоўвае сваю пачуццёвую прыроду, напрыклад, *кіслы, салодкі, яма, лыжка, стол* і інш. У канцэпта, у адрозненне ад паняцця, няма выразнай структуры.

Па змесце канцэпты падзяляюцца наступным чынам: 1) *уяўленне* (карціна мыслення) – *яблык, холад, кіслы, чырвоны, спёка* і інш.; 2) *схема* – канцэпт, пададзены абагульненай контурнай схемай: схематычны вобраз *чалавека, дрэва* і інш.; 3) *паняцце* – канцэпт, які складаецца з найбольш агульных, істотных прыкмет прадмета або з’явы: *квадрат* – прамавугольнік з роўнымі бакамі; 4) *фрэйм* – мыслімы ў цэласнасці яго складнікаў многакампанентны канцэпт, аб’ёмнае ўяўленне: *магазін, стадыён, бальніца*; 5) *сцэнарый* – паслядоўнасць эпізодаў у часе: *наведванне рэстарана, паездка ў іншы горад, экскурсія*; 6) *гештальт* – комплексная, цэласная функцыянальная структура, якая ўпарадкоўвае разнастайныя асобныя з’явы ў свядомасці: *школа, каханне* і інш.

Канцэпт рэпрэзентуецца ў мове: 1) гатовымі лексемамі і фразеалагічнымі спалучэннямі; 2) свабоднымі словазлучэннямі; 3) сінтаксічнымі канструкцыямі; 4) тэкстамі і сукупнасцямі тэкстаў. Канцэпт узнікае ў корані слова, таму важна таксама прасачыць яго рэпрэзентацыю ў аднакаранёвых вытворных ад зыходнага слова. Канцэптуальныя прыметы выяўляюцца праз семантыку слова. Значэнні слоў, фразеалагізмаў, схем сказаў, тэкстаў служаць крыніцай ведаў пра

змест пэўных канцэптаў. Слова сваім значэннем у мове выяўляе толькі частку канцэпта. Магчымы выпадкі, калі канцэпт ёсць, а лексема для яго вербалізацыі адсутнічае. Гэта называецца лакунай, напрыклад, ёсць слова маладзіца, але няма старадзіца.

У лінгвакультуралогіі прапануецца некалькі асноўных этапаў аналізу канцэпта.

1. Даследаванне этымалогіі ключавога слова для выяўлення “згорнутага сэнсу”, сінкрэтычна прадстаўленага ў корані, бо канцэпт паглынае ў сабе мноства форм і адначасова з’яўляецца іх пачаткам.

2. Аналіз лексікаграфічных крыніц, якія дазваляюць выдзеліць змест паняцця на аснове слоўнікавых дэфініцый, ці тую семантычную дамінанту, якая не мяняецца з часам. Выдзяляюцца семы, якія фарміруюць ядро канцэпта.

3. Выдзяленне дадатковых канцэптуальных прыкмет слова пры дапамозе дыстрыбутыўнага аналізу тыповай спалучальнасці слова-канцэпта.

4. Аналіз метафарычных ужыванняў.

5. Аналіз словаўтваральных вытворных ключавога слова, паколькі канцэпт закладзены не ў слове, а ў корані слова і рэалізуецца ва ўсёй словаўтваральнай парадыгме.

6. Выяўленне парадыгматычных сувязей канцэпта ў канцэптасферы мовы дае даследчыку мажлівасць частковага тлумачэння канцэпта, якім ён цікавіцца. Сума ўсіх частковых тлумачэнняў з’яўляецца дастаткова поўным семантычным апісаннем канцэпта.

7. Зварот да асацыятыўных слоўнікаў і правядзенне асацыятыўнага эксперыменту для вызначэння асацыятыўнага поля слова-канцэпта.

Адкрытым у сучасным мовазнаўстве з’яўляецца пытанне пра колькасць канцэптаў у канцэптуальнай карціне свету. Меркаванне, што канцэптам можа стаць амаль кожнае слова (М.У. Піменава) супрацьстаіць пункту гледжання, што канцэптаў у нацыянальнай карціне свету не больш за некалькі соцень (Ю.С. Сцяпанаў, С.Р. Варкачоў). Аднак большасць даследчыкаў выдзяляе набор ключавых канцэптаў у канцэптуальнай карціне свету нацыі. Ключавы канцэпт – гэта этнакультурнае знаковае паняцце, асабліва важнае і паказальнае для асобна ўзятай супольнасці. Папулярнасць бульбы прасочваецца ў наяўнасці крылатых выразаў (*Бульба – другі хлеб*), мностве назваў страў з бульбы (*дранікі, клёцкі, калдуны, бабка* – многія з прыведзеных лексем з’яўляюцца безэквівалентнымі ў дачыненні да іншых моў), шматлікіх вершаў беларускіх пісьменнікаў (Р. Барадулін, С. Законнікаў, П. Панчанка), нават мянушка беларуса – *бульбаіш* – ператварылася ў нацыянальны брэнд.

Пры вызначэнні канцэпту як ключавога ўлічваецца шэраг прыкмет:

1) высокая частотнасць ключавых слоў: маюцца на ўвазе не толькі дадзеныя частотных слоўнікаў, але і паўтаральнасць пэўных паняццяў у розных відах дыскурсу: мастацкі, публіцыстычны, навуковы;

2) намінацыяна-міфалагічная дробнасць канцэптаў, напрыклад, пры вызначэнні намінацыянага поля канцэпту Радзіма вылучана больш за дзясятка лексем-рэпрэзентатараў: *Радзіма, Беларусь. Белая Русь, Айчына, наша краіна, родная зямля, родны куток, мілы кут маіх дзядоў, наша ціхая старонка* і інш.;

3) здольнасць фарміраваць фразеалагічныя гнёзды; шырокае выкарыстанне ў складзе прыказак і прымавак;

4) выкарыстанне ў прэцэдэнтных тэкстах культуры – тэкстах, якія з’яўляюцца найбольш значымі для культуры: *Радзіма, народ, воля, мова, сям’я, час, прастора, каханне, ішасце*;

5) наяўнасць у ключавых слоў своеасаблівых канцэптуальных значэнняў, звязаных з адлюстраваннем светаўспрымання і светапогляду нацыі: *ішасце – папараць-кветка, сям’я – бацькоўская бусянка*.

У беларускай моўнай прасторы навукоўцы вылучаюць тры групы канцэптаў.

Да першай групы адносяцца фундаментальныя агульначалавечыя канцэпты, якія валодаюць экзістэнцыяльнай значнасцю як для адной асобы, так і для чалавечых супольнасцей у цэлым. Гэта – *час і прастора, лік, смерць* і інш.

Другую групу ўтвараюць канцэпты, якія існуюць ва ўсіх або большасці культур, але з’яўляюцца асабліва значымі для канкрэтнай культуры. Напрыклад, канцэпты *воля і мова* ў нацыянальнай карціне свету беларусаў актуальныя з прычыны цяжкага і доўгага шляху беларусаў да незалежнасці, права гаварыць на роднай мове.

Да трэцяй групы адносяцца этнаспецыфічныя, унікальныя канцэпты дадзенай культуры. Цяжкасць перакладу лексічных рэпрэзентантаў падобных канцэптаў на іншыя мовы з’яўляецца, напэўна, асноўным крытэрыем іх выдзялення. Гэта – *талака, хата, рахманасць* і інш.

Лінгвакультурны канцэпт – умоўная ментальная адзінка, накіраваная на комплексную рэпрэзентацыю мовы, свядомасці і культуры. Гэта ўмоўная адзінка ў тым сэнсе, што свядомасць сінкрэтычная і яе чляненне адбываецца ў даследчых мэтах. Існуе шмат спосабаў моўнай апеляцыі да любога лінгвакультурнага канцэпта. План зместу лінгвакультурнага канцэпта ўключае як мінімум два рады семантычных прыкмет. Па-першае, у яго ўваходзяць семы, агульныя для ўсіх яго моўных рэалізацый, якія змацоўваюць лексіка-семантычную парадыгму і ўтвараюць паняццёвую аснову канцэпта. Па-другое, туды ўваходзяць семантычныя прыкметы, агульныя хаця б для часткі яго рэалізацый, якія адзначаны

лінгвакультуралогіях, этнасемантичнай спецыфікай і звязаны з ментальнасцю носьбітаў мовы або з ментальнасцю нацыянальнай моўнай асобы. Знакавая, лінгвістычная прырода культурнага канцэпта дапускае яго замацаванне за пэўнымі вербальнымі сродкамі рэалізацыі, сукупнасць якіх складае план выражэння адпаведнага лексіка-семантичнага поля, пабудаванага вакол дамінанты (ядра), прадстаўленай іменем канцэпта.

Сукупнасць канцэптаў у калектыўнай сядомасці этнасу сталі называць канцэптасферай. Канцэпты валодаюць нацыянальнай спецыфікай. Нацыянальная канцэптасфера – гэта сукупнасць катэгарызаваных, апрацаваных, стандартызаваных канцэптаў у свядомасці народа. Шэраг канцэптаў уласцівы аднаму этнасу, а таму мажліва безэквівалентная лексіка (напрыклад, *бярозавік, каласавік, каліва* і інш.).

Вербалізацыя, моўнае прадстаўленне канцэпта сродкамі лексем, фразем, выказванняў – прадмет кагнітыўнай лінгвістыкі.

Канцэпты рэалізуюцца перш за ўсё з дапамогай лексем. У выніку выяўляецца моўная карціна свету. Моўная карціна свету – гэта выпрацаванае шматвяковым вопытам народа і праз сродкі моўных намінацый адлюстраванне свету, які прадстаўляе па сваёй сутнасці і ўнутрымоўнай арганізацыі, па-першае, чалавека, яго матэрыяльную і духоўную жыццядзейнасць і, па-другое, усё тое, што ёсць з ім: прастору і час, жывую і нежывую прыроду, створаныя чалавекам міфы.

Адрозніваюць таксама навуковую і наіўную карціны свету.

Наіўная карціна свету ўласціва звычайнай свядомасці. Вядома, што вобраз свету, адлюстраваны ў мове, у шэрагу істотных дэталей адрозніваецца ад навуковай карціны свету. Напрыклад, мы гаворым: *Сонца села, паднялося высока; усход, заход насуперак нашым навуковым ведам*, абапіраецца не на капернікавы доказ, а на непасрэднае наша ўспрыняцце.

У цэлым моўнае адлюстраванне карціны свету мае данавуковы характар: у нашым словаўжыванні лёгка заўважыць рэшткі міфапаэтычнага, архетыпнага мыслення: *вусце ракі, горны хрыбет, рукаў ракі*. Прастора апісваецца з дапамогай антрапаморфнага кода. У наіўнай карціне свету можна вылучыць наіўную хімію, наіўную геаметрыю, наіўную фізіку прасторы і часу.

Навуковая карціна свету – гэта інварыянт навуковых ведаў чалавецтва пра свет на даным гістарычным этапе, вынік адлюстравання прасторава-часовага кантынууму калектыўнай навуковай свядомасцю.

Этнічная ментальнасць, карціна свету і мова. Сучасныя расійскія аўтары спрабуюць разглядаць семантыку асобных слоў праз прызму ментальнасці. Яны аналізуюць такія лексемы, як *авось, заодно, успеется, поутру*, проціпастаўленне “высокага” і “нізкага” (*праўда/истина, добро/благо, долг/обязанность, радость/удовольствие*), “ірацыянальнага”

і “падсвядомага” (*успеецца, угораздзіло, да ну*). Сілу і глыбіню пачуццяў носьбіт рускай мовы рэалізуе ў “душэўнасці” (*душа, сердце, жалость* – гэтыя словы адрозніваюцца павышанай частотнасцю ў параўнанні з іншымі мовамі).

Фундаментальныя рысы рускага нацыянальнага характару (тэндэнцыя да крайнасці, эмацыянальнасць, адчуванне непрадказальнасці жыцця, тэндэнцыя да пасіўнасці, нелюбоў да дысцыпліны і інш.) адлюстроўваюцца ў некалькіх лексічных сферах:

1) словы, якія адпавядаюць пэўным аспектам універсальных філасофскіх канцэптаў (*правда/истина, долг/обязанность, свобода/воля, добро/благо*);

2) словы, якія адпавядаюць паняццям, што існуюць і ў іншых культурах, але асабліва вартасныя іменна для рускай культуры (*судьба, душа, жалость*);

3) словы, якія адпавядаюць унікальным рускім паняццям (*тоска, удаль*);

4) словы, якія адлюстроўваюць спецыфіку рускага ўяўлення аб прасторы і часе (*утром, под утро, с утра, поутру*);

5) словы, якія пэўным чынам канцэптуалізуюць падзеі, што адбыліся ў жыцці суб’екта, або яго планы на будучыню (*собираюсь, постараюсь, успеется, сложилось, угораздило*);

6) мадальныя словы, часціцы, выклічнікі, якія выражаюць не проста ўнутраны стан чалавека ў момант маўлення, а яго больш або менш пастаянную жыццёвую ўстаноўку (*авось, небось, заодно, видно, же, как будто, угу, -то, -ка*).

Да асноўных рыс беларускага нацыянальнага характару, як адзначае А.І. Дубовік, адносяць адсутнасць у беларускай месіянскай свядомасці пачуцця нацыянальнай перавагі перад іншымі народамі, нацыянальнай выключнасці.

У параўнанні з рускім беларускі нацыянальны характар вызначаецца большым пастаянствам, устойлівасцю, пазбаўленасцю крайнасцей у выяўленні сваіх пачуццяў і эмоцый.

У асобных псіхалагічных рысах (напрыклад, стрыманасць, вынослівасць) беларусы нагадваюць балтаў, найперш літоўцаў (праяўляецца роля балцкага субстрату ў этнагенезе беларусаў).

Хрысціянская вера ўзмацніла ў беларусаў мяккасэрдэчнасць, міласэрнасць, гуманнасць, паважлівасць.

Пагранічныя небяспечныя сітуацыі абуджаюць інстынкт самавыжывання, таму беларусам уласціва мужнасць і вынослівасць, жыццёстойкасць і нескаронасць.

Раўнінны і нізінны рэльеф Беларусі спрыяў фарміраванню спакойнага, разважлівага характару.

Беларус – самы працавіты чалавек, незласлівы, незлапамятны і няпомслівы. Неад’емнай рысай беларускага менталітэту з’яўляецца міралюбнасць, памяркоўнасць, талерантнасць да прадстаўнікоў розных нацый і канфесій.

Нерашучасць, абыякавасць – вынік празмернай талерантнасці і памяркоўнасці. Тыповы беларус хутчэй зверне ўвагу на свае недахопы, што прыводзіць да самазневажання. Беларус саромеецца ўсяго нацыянальна-беларускага, што прыводзіць да нацыянальнага нігілізму.

Сярод адмоўных рыс беларусаў Э.С. Дубянецкі называе кансерватыўнасць, апатычнасць, нерашучасць, недаверлівасць, пасіўнасць, скрытнасць, канфармізм, няўпэўненасць у сваіх здольнасцях і сілах, пакорлівасць, празмерную залежнасць ад волі і думак “вышэйшастаячых”.

Прынята лічыць, што англічане вельмі стрыманыя, немцы – педанты, італьянцы – запальчывыя, беларусы – працавітыя, талерантныя і гасцінныя.

Сувязь тыпалагізацыі кампанентаў моўнай мадэлі свету і ўзнікнення метафарычных найменняў абумоўлена імкненнем чалавечага розуму тлумачыць складаныя, недаступныя непасрэднаму ўспрымання з’явы і паняцці больш простым, канкрэтным, прадметным, адчувальным. Метафары, якія адлюстроўваюць унутраны свет беларуса, яго менталітэт, маюць дачыненне да наймення ды характарызацыі пачуццяў, думак, разнастайных аспектаў камунікацыі. Такім метафарам уласцівыя антрапацэнтрычнасць, сінкрэтычнасць, анталагічнасць і прадстаўленасць у мове. Асновай для ўзнікнення метафар у мове, якія адлюстроўваюць каштоўнасці і маральныя нормы этнасу, служаць з’явы прыроды, прадметнай рэчаіснасці, найменні разнастайных адцягненых паняццяў і культурных з’яў.

У беларускай мове цела чалавека ўспрымаецца як храм духу; душа чалавека, яго памяць выступаюць у якасці ўмяшчальнікаў пачуццяў і думак, таму прадуктыўным з’яўляецца перанос “будынак і яго часткі – душа, памяць і свядомасць”: *патаемныя сховы душы, тайнік сэрца, лабірынты памяці*. Семантычная структура крыніцы матывацыі праектуецца на абазначаемае, высвечваючы семы ‘прыхаванасць’, ‘тайнасць’, у выніку чаго душа адлюстроўваецца як нешта патаемнае, а памяць – як сховішча інфармацыі. Свабода думкі і дзеяння метафарычна адлюстроўваецца як выхад на паверхню (праекцыя “адтуліна ў будынку – выяўленне асобы”): *адчыніць акно душы, даць выхад пачуццям, не бачыць выйсця*.

Найменні збудаванняў і частак будынкаў, што выкарыстоўваюцца для адмежавання чаго-небудзь, метафарычна пераасэнсоўваюцца як абазначэнні адасобленасці, адзіноты, ахоўных механізмаў псіхалогіі асобы (праекцыя “перагародка – адасобленасць, непаразуменне”), а таксама апісання непаразуменняў, канфліктаў: *пакутлівая сцяна маўчання, бар’ер маўклівасці, душа раскрываецца*.

Імкненне чалавека даведацца, што адбываецца ў душы іншага, дае імпульс да ўяўлення працэсу доступу да ўнутранага свету чалавека як дарогі, шляху, сцежкі: *сцежка да сэрца, шукаць шлях да сэрца*. Гэта сведчыць пра тое, што для беларусаў характэрна імкненне да збліжэння, усталявання эмацыянальнага кантакту з суб’ектамі.

Да зместу

ЭВАЛЮЦЫЯ КУЛЬТУРЫ І МОВАЗНАЎЧАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ

Культура не існуе па-за дзейнасцю чалавека і сацыяльных суполак, бо іменна дзейнасць чалавека падштурхнула да ўзнікнення новай, чацвёртай формы быцця – культуры. Нагадаем, тры формы быцця – гэта “прырода – грамадства – чалавек”. Адсюль вынікае, што культура – гэта пераўтварэнне чалавекам прыроды па законах грамадства. Гэтае штучнае асяроддзе падчас называюць “другой прыродай”.

Культурай, якая ўтвараецца чалавечай дзейнасцю, ахопліваецца і сам чалавек як суб’ект дзейнасці, і спосабы дзейнасці, і шматлікасць прадметаў (матэрыяльных і духоўных), у якіх апрадмечваецца дзейнасць, і другасныя спосабы дзейнасці.

Любая культура з’яўляецца працэсам і вынікам змянення, пранікнення ў навакольнае асяроддзе. Культуры народаў адрозніваюцца адна ад адной у першую чаргу не тыпам сузіральнага асваення свету, а тыпам яго матэрыяльна-духоўнага прысваення, ці дзейснай, актыўнай рэакцыяй на свет.

У любым акце прысваення можна выдзеліць як знешні (экстэнсіўны), так і ўнутраны (інтэнсіўны) бакі.

Мова – гэта тое, што ляжыць на паверхні быцця чалавека ў культуры. Праблема ўзаемасувязі, узаемадзеяння мовы і культуры з’яўляецца адной з цэнтральных у мовазнаўстве. Вытокі гэтай праблемы праглядаюцца ў працах В. Гумбальта, асноўныя палажэнні канцэпцыі якога можна звесці да наступнага: 1) матэрыяльная і духоўная культура ўвасабляюцца ў мове; 2) усякая культура нацыянальная, яе нацыянальны характар выражаны ў мове шляхам асаблівага бачання свету; мове ўласціва спецыфічная для кожнай мовы ўнутраная форма; 3) унутраная форма –

гэта выражэнне “народнага духу”, яго культуры; 4) мова ёсць апасродкаванае звязно паміж чалавекам і навакольным асяроддзем.

Найбольш вядомы ў сусветнай лінгвістыцы падыход пададзены гіпотэзай лінгвістычнай адноснасці Сепіра–Уорфа. Асноўная ідэя дадзенай гіпотэзы складаецца ў цеснай сувязі мовы з культурай і яе ўплыве на ўсе сферы жыццядзейнасці людзей. Культура і мова ўяўляюць сабой сімбіёз: мова “прарастае” ў культуру, выяўляе яе, “з’яўляецца абавязковай перадумовай развіцця ўсёй культуры ў цэлым”. Згодна гэтай гіпотэзе, людзі ўспрымаюць свет у дачыненні да сваёй роднай мовы, кожная мова адлюстроўвае рэчаіснасць па-свойму. Пры гэтым кожная мова фарміруе сваю ўласную непаўторную “моўную карціну свету”, адрозную ад іншых моў.

У гіпотэзе Сепіра–Уорфа выдзяляюцца наступныя асноўныя палажэнні: 1) мова абумоўлівае тып мыслення народа, які размаўляе на гэтай мове; 2) спосаб пазнання рэальнага свету залежыць ад таго, на якіх мовах думаюць людзі, якія пазнаюць свет.

Дадзены пункт погляду не адлюстроўвае ўсёй паўнаты і складанасці адносінаў і сувязяў паміж дзвюма гэтымі з’явамі.

Узнікненне другога падыходу звязана з такімі філосафамі, як С. Атанойскі, Г. Бруцян, Э. Маркаран. Сутнасць падыходу заключаецца ў наступным: узаемасувязь мовы і культуры з’яўляецца рухам у адзін бок, бо мова адлюстроўвае сапраўднасць, а культура ёсць неад’емны кампанент гэтай сапраўднасці, з якой сутыкаецца чалавек, то мова – простае адлюстраванне культуры. Мяняецца рэчаіснасць, мяняюцца і культурна-нацыянальныя стэрэатыпы, мяняецца і сама мова. Даны падыход на праблему ўяўляецца нам трохі “аднабокім”, бо роля мовы ў гэтым выпадку зводзіцца да фармальнага адлюстравання фактаў культуры, мова ўяўляецца толькі як яе прылада, пазбаўленая самастойнасці.

Сутнасць трэцяга падыходу, які бачыцца нам найбольш удалым, заключаецца ў тым, што мова і культура залежаць адно ад аднаго і знаходзяцца ў цесным узаемадзеянні, застаючыся пры гэтым аўтаномнымі знакавымі сістэмамі. Мова – асноўная частка культуры, якую мы атрымліваем у спадчыну ад нашых продкаў; асноўная прылада яе засваення; важнейшая сярод усіх з’яў культурнага плану, бо калі мы хочам зразумець сутнасць культуры – навуку, рэлігію, літаратуру, то павінны разглядаць гэтыя з’явы як коды. Мова выяўляе спецыфічныя рысы нацыянальнай ментальнасці [29, с. 35, 37]. З другога боку, “культура далучана да мовы, бо ўся яна змадэлявана ў тэксце”. Гэтага пункту погляду прытрымліваецца большасць сучасных лінгвістаў, і ён з’яўляецца ключавым у лінгвакультуралагічнай тэорыі.

Мова і культура ўзаемазвязаны 1) у камунікатыўных працэсах; 2) у фарміраванні моўных здольнасцей чалавека (антагенезе); 3) у фарміраванні родавага, грамадскага чалавека (філагенезе).

У лінгвакультуралагічнай тэорыі мова трактуецца як універсальная форма першаснай канцэптуалізацыі свету; складальнік культуры, што назапашваецца чалавекам ад яго продкаў; прылада, праз якую засвойваюць культуру; транслятар, выразнік і захавальнік культурнай інфармацыі і ведаў пра свет (У. Вараб'еў, В. Маслава, В. Тэлія). Культура ж з лінгвакультуралагічнага пункту погляду інтэрпрэтуецца, як сховішча бязмежнага досведу нацыі, назапашанага мноствам пакаленняў. Аднак культура не можа быць атрыманай у спадчыну генетычна, і для перадачы яе наступным пакаленням патрэбен “правадыр”, у ролі якога і выступае мова.

Паміж мовай і культурай існуе простая сувязь і гэтая сувязь непарыўная. Мова паўстае і як сховішча культурных каштоўнасцяў нацыі, і як прылада для засваення гэтых каштоўнасцяў. Само існаванне мовы як з'явы немагчыма без культуры, гэтаксама як і існаванне культуры немагчыма без мовы. І мова, і культура з'яўляюцца знакавымі сістэмамі і служаць для адлюстравання светапогляду чалавека. Абедзве з'явы маюць падобнае “сацыяльнае” паходжанне, умовай функцыянавання абедзвюх выступае грамадства. На наш погляд, культура і мова знаходзяцца ў адносінах узаемаабумоўленасці і ўзаемалежнасці. Іншымі словамі, культура выяўлена ў мове гэтаксама, як мова ў культуры.

Узаемасувязь мовы і культуры трэба даследаваць з асцярогай, памятаючы, што гэта розныя семіятычныя сістэмы. Хаця з'яўляючыся семіятычнымі сістэмамі, яны маюць многа агульнага. Як лічыць В.М. Тэлія, 1) культура, як і мова, – гэта формы свядомасці, якія адлюстроўваюць светапогляд чалавека; 2) культура і мова існуюць у дыялогу паміж сабой; 3) суб'ект культуры і мовы – гэта заўсёды індывід або соцыум, асоба або грамадства; 4) нарматыўнасць – агульная для мовы і культуры рыса; 5) гістарызм – адна з сутнасных уласцівасцей культуры і мовы; 6) мове і культуры ўласціва антыномія “дынаміка – статыка”. Адрозніваюцца гэтыя дзве сутнасці ў наступным: 1) у мове як феномене пераважае ўстаноўка на масавага адрасата, у той час як у культуры цэнніца элітарнасць; 2) хоць культура – знакавая сістэма, але яна не здольная самаарганізоўвацца; 3) як ужо адзначалася намі, мова і культура – гэта розныя семіятычныя сістэмы.

Да зместу

МОВА, КУЛЬТУРА І АКУМУЛЯЦЫЙНАЯ ЎЛАСЦІВАСЦЬ СЛОВА

Слова – не толькі прыстасаванне для перадачы інфармацыі, але і інструмент думкі і акумулятар культуры. Здольнасць акумуляваць у сабе культурныя сэнсы – здольнасць жывой мовы. Існуе два ўзроўні праяўлення культурнага фону ў лексіцы.

Першы ўзровень – адлюстраванне ў лексічным і фразеалагічным складзе мовы і ў асобных словах спецыфікі матэрыяльнай культуры. Гэты ўзровень вывучаны і апісаны дастаткова поўна. Напрыклад, у індаеўрапейцаў, якія не ўжывалі малака, і карова, і бычок лексічна не адрозніваліся і называліся *говядо*. Адсюль і назва мяса – гавядзіна (ці ялавічына). Дзеясловы *закаркаваць*, *адкаркаваць* захавалі памяць пра той час, калі ўсё вадкае і сыпучае захоўвалася ў шматлікіх бочках, якія затыкаліся коркам. У рускай мове адпаведна ўжываюцца дзеясловы *откупорить*, *закупорить*, якія ўтвораны ад назоўніка *купор* ‘той, хто затыкае, залатвае шчыліны ў бочках, бондар’.

Другі ўзровень праяўлення культурнага фону ў лексіцы – уздзеянне на мову і лексіку, у прыватнасці, уласнага светапогляднага фактару. У апошні час абмяркоўваецца пытанне аб наяўнасці асобай “культурнай памяці” слова.

“Вузялкамі” культурнай памяці могуць быць сінонімы. Так, словы *работа* і *праца* – сінонімы, адрозненне якіх абумоўлена “памяццю” слоў пра тое, што ўкладвалі людзі ў іх змест даўно-даўно. Зараз назоўнік *праца* звязаны з паняццем ‘затраты фізічнай ці разумовай энергіі’, а работа – з паняццем ‘ажыццяўленне якой-небудзь дзейнасці’. Праца звязана з адушаўлёнымі суб’ектамі, а работа з суб’ектамі адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі. Корань назоўніка *работа* нагадвае, што яно звязана і з паняццем “рабства”. Дарэчы, з параўнання сінонімаў і нарадзілася ўяўленне пра канатацыю.

Культурнай памяццю тлумачыцца семантычная эвалюцыя, пры якой слова часцей за ўсё рухаецца ад канкрэтнага да абстрактнага. *Дзецішча* першапачаткова абазначала “дзіця”, а цяпер ‘вынік творчай, інтэлектуальнай, ментальнай дзейнасці’. *Свергнути* пачыналася са значэння ‘скінуць’ (свергнути порты ‘снять штаны’), якое страцілася і набыло значэнне ‘сілаю пазбавіць улады, магутнасці’. Аднак слова ў сваёй эвалюцыі можа зрабіць і шлях ад шырокага, абстрактнага да канкрэтнага, прыватнага. Дзеяслоў *ісці* ў старажытнай мове, як і ў англійскай, дадаваўся да аб’ектаў, якія поўзаюць, лётаюць, плаваюць. Беларуская мова адрознівае хрысціянскі погляд ад язычніцкага. Не-хрысціянскае рэалізавана ў “язычніцкіх” лексемах: *вѣлиѣба* ‘чарадзеяства’, *любѣжа* ‘прыварот’.

Эвалюцыя некаторых слоў адбывалася пад уздзеяннем Свяшчэннага Пісання. Назоўнік *рыза* абазначаў адзенне ўвогуле, але пазней выпрацаваў значэнне ‘верхняе адзенне святара пры богаслужэнні’. Дзеяслоў *пераўтварыць* ‘змяніць’ набыў сему ‘палепшыць’, таму зараз можна сказаць *змяніць да лепшага*, але нельга казаць *пераўтварыць да лепшага*. Дзеяслоў *ведаць* ‘знаць увогуле’ зараз не спалучаецца з імёнамі “негатыўнага” суб’екта. У гісторыі мовы змяніліся адносіны сінанімічных дзеясловаў *ведаць* і *знаць*. Ведаць можна было толькі з дапамогай органаў пачуццяў, а знаць – гэта чыстыя веды, магчыма, звышнатуральныя. *Вядун*, *ведзьма* – гэта адмоўная ацэнка, а *знахар* – станоўчая.

Сябар у беларускай мове можа быць *блізкі*, *лепшы*, *закадычны*, *сапраўдны*, а вось *знаёмы*, *прыяцель* не могуць азначацца прыметнікамі *сапраўдны*, *надзейны*, *задушэўны*. Ментальнасць гэтага не дапускае.

Сувязь мовы і культуры спараджае канатацыю слова. Канатацыя – гэта неістотныя, але ўстойлівыя прыкметы выражанага лексэмай паняцця, якія ўвасабляюць прынятую ў грамадстве ацэнку адпаведнага прадмета або факта і адлюстроўваюць звязаныя са словам культурныя ўяўленні і традыцыі. Не ўваходзячы непасрэдна ў лексічнае значэнне і не з’яўляючыся вынікам яго, гэтыя прыкметы аб’ектыўна выяўляюць сябе ў мове, атрымліваючы замацаванне ў пераносных значэннях, звыклых метафарах і параўнаннях, фраземах, паўсвабодных спалучэннях, вытворных словах.

Паняцце пра канатацыю ўпершыню ўзнікла ў англійскай лексікаграфіі ў сярэдзіне XIX ст. Англіійскі логік пазамінулага стагоддзя Д.С. Міль адзначаў, што імёны маюць якое-небудзь значэнне, апошняе заключаецца не ў тым, што гэтымі імёнамі абазначаецца, а ў тым, што яны суабазначаюць. Канатаваць – значыць мець значэнне і паведамляць неабходную інфармацыю. Розныя спробы патлумачыць аб’ём і змест тэрміна прывялі да шматлікіх тэорый канатацыі (семіятычнай, стылістычнай, псіхалагічнай, філасофскай, лагічнай, семантычнай). Праблема заключаецца ў тым, каб вызначыць, па-першае, сутнасць канатацыі – гэта моўная ці экстралінгвістычная з’ява, па-другое, яе “месцазнаходжанне” – у структуры значэння моўных адзінак ці ў свядомасці прадстаўнікоў данага соцыума ў час камунікацыі. З аднаго боку, канатацыямі называюць “дадатковыя” (мадальнае, ацэначнае і эмацыянальна-экспрэсіўнае) элементы лексічных значэнняў, якія ўключаюцца непасрэдна ў тлумачэнне слова. З другога боку, пра канатацыі гаварылі і тады, калі мелі на ўвазе ўзаконеную ў даным асяроддзі ацэнку рэчы або іншага аб’екта рэчаіснасці, абазначанага даным словам, якая не ўваходзіць непасрэдна ў лексічнае значэнне слова. Узнікае пытанне, якія імённа мікраэлементы значэння – эмацыянальныя, экспрэсіўныя,

ацэначныя, стылістычныя – лічыць канататыўнымі, які ўрэшце змест канцэпта. Асобую думку выклікае ацэначны кампанент канатацыі: або гаворачы выражае пэўныя адносіны да прадмета, або ў самім прадмеце ўтрымліваецца ацэнка. У апошнім выпадку наяўнасць паняццёвай ацэначнасці з’яўляецца прычынай канатацыі. Важным кампанентам канатацыі з’яўляецца экспрэсіўны, бо канатацыя цесна звязана з прагматыкай мовы.

Ідэя сузначэння (дадатковага значэння) трывала ўвайшла ў мовазнаўства з выходам у свет працы К.О. Эрдмана “Значэнне слова” (1900 г.). Вучоны падзяляў значэнне на тры кампаненты: паняццёвы змест, дадатковы сэнс і пачуццёвы элемент (1925 г.).

Першым, хто побач з канатацыямі эмацыянальнага характару вылучыў чыста семантычныя канатацыі, што адносяцца непасрэдна да сферы свядомасці, і надаў тэрміну канатацыя лінгвістычны статус, быў Л. Блумфілд. На яго думку, канатацыя – гэта такія дадатковыя адценні значэння слова, якія нясуць інфармацыю пра істотныя ўласцівасці і прыметы аб’екта. Ён паказаў на экстралінгвістычную прыроду канатацый, на іх абумоўленасць сацыяльнымі, рэгіянальнымі, тэхнічнымі і культурнымі фактарамі (1968 г.). Л. Ельмслеў даследаваў канатацыю на ўзроўні семіётыкі. Пад канатацыяй ён разумеў любую другую інфармацыю, якая перадаецца моўным знакам. Р. Барт выказаў думку, што будучыня належыць канататыўнай лінгвістыцы, бо ў чалавечым грамадстве, на базе першаснай сістэмы, утворанай натуральнай мовай, пастаянна ўзнікаюць сістэмы другасных сэнсаў (1975 г.).

Паводле А. Філіпава, пад канатацыяй трэба разумець “недэнататыўнае і неграматычнае значэнне, якое ўваходзіць у склад семантыкі якой-небудзь моўнай адзінкі або прадстаўляе яе цалкам”. Такое значэнне неабходна называць эмацыянальна-стылёвым семантычным зместам. Да канатацыі ў больш шырокім разуменні адносяць экспрэсіўны, эмацыянальны, ацэначны, стылістычны і вобразны кампаненты значэння (П. Сцяцко, М. Гуліцкі, Л. Антанюк і інш.).

Для абазначэння з’явы канатацыі ў працах 80–90-х гг. XX ст. выкарыстоўваліся такія тэрміны, як *экспрэсіўна-эмацыянальна-ацэначныя значэнні*, *сузначэнні*, *дадатковыя значэнні*, *эмацыянальныя напластаванні*, *эмацыянальная афарбоўка*, *экспрэсіўная афарбоўка*, *афарбаванасць*, *семантычныя прырашчэнні*, *дадатковы сэнс*, *адценні*, *другасная інфармацыя* і г.д. Іншы раз канатацыя вызначаецца як *арэол*, *дымка*, *прызма*, *атмасфера*, *тон*, *танальнасць*, *другасная сема*, якія “напластоўваюцца” на прадметна-лагічнае значэнне слова, “прымацоўваюцца” да яго або “пранізваюць”, “абвалакваюць” яго. Такая

разнастайнасць тэрміна яшчэ раз сведчыць пра неадназначнае разуменне сутнасці канатацыі.

У 80-я гг. канатацыя выйшла за межы чыста лінгвістычнага характару і захапіла ўжо сацыяльна-палітычныя, маральна-этычныя, этнаграфічныя і культуралагічныя паняцці, якія так ці інакш адлюстроўваюцца ў мове. Выразна акрэсліліся тры напрамкі пры вывучэнні канатацыі: семіятычны, псіхалінгвістычны, уласна лінгвістычны. Лінгвістычны напрамак мае адгалінаванні: стылістычнае, лексікалагічнае і краязнаўчае. Канатацыя суадносіцца перш-наперш з вобразным уяўленнем: напрыклад, *мышасты* ‘такога колеру, як поўсць мышы, шэры’ + ‘шэры, непрыкметны знешне’, ‘мізэрны, унутрана нецікавы, нікчэмны’, *чорны* ‘які мае колер сажы, вугалю, самы цёмны з усіх колераў’ + ‘негатыўны, варожы, які нясе небяспеку, зло, насілле’; *Францыск Скарына* ‘асабовае імя і прозвішча’ + ‘вучоны, першадрукар, перакладчык, пісьменнік, гуманіст, сімвал адраджэння і культуры Беларусі’.

Не менш актуальнае пытанне пра суадносіны канатацыі і семантычнай структуры слова. На думку адных вучоных, канатацыя не ўваходзіць у змест слова і, такім чынам, не з’яўляецца элементам семантычнай структуры слова, іншыя – іх большасць – разглядаюць канатацыю як комплекснае ўтварэнне, як частку лексічнага значэння слова, асноўнымі мікракампанентамі якой выступаюць экспрэсіўны, эмацыянальны, ацэначны, часта ўключаюць яшчэ стылістычны, вобразны і сэнсавы.

Канататыўны кампанент, побач з дэнататыўным, выступае ў якасці аднаго з асноўных макракампанентаў лексічнага значэння слова. Дэнататыўны кампанент (дэнатацыя) – асноўная і абавязковая частка лексічнага значэння слова – уяўляе сабой прадметна-лагічны (аб’ектыўна-паняццёвы) змест слова. Канататыўны кампанент (канатацыя) – гэта дадатковая і факультатыўная (неабавязковая) частка лексічнага значэння слова, звязаная з рэалізацыяй эмацыянальна-экспрэсіўнай функцыі мовы і адлюстраваннем суб’ектыўных момантаў чалавечага ўспрымання аб’ектыўнай рэчаіснасці. Канататыўная частка значэння слова можа выступаць на першы план: *красціся* – не проста ісці, а ісці асцярожна, употай, стараючыся быць незаўважаным. Слова з канататыўным значэннем выконвае двойную функцыю: абазначае прадмет і адначасова кваліфікуе яго, характарызуе: *ісці* – *шыбаваць*, *жывот* – *трыбух*, *гаваркі* – *балбатлівы*, *бабуля* – *бабулечка*, *малады* – *зялёны*.

Пры даследаванні канататыўнай часткі лексічнага значэння вылучаюцца два яго тыпы: узуальная (кантэкстуальная), або набытая словам у кантэксце: *абібок*, *языкасты*, *зяцёк*, *худзюшчы*, *чаркаваць* ‘далікатна і пакрысе выпіваць’.

У лінгвістычнай літаратуры лексічныя адзінкі з канататыўным значэннем ўсё часцей вылучаюцца ў асобную падсістэму. У слоўніковым складзе любой мовы можна выдзеліць два лексічныя пласты: лексічныя адзінкі, што выконваюць намінацыўную функцыю (*сын, чалавек, начальнік, чысты, хадзіць*), і лексічныя адзінкі, якія выконваюць, побач з намінацыўнай, прагматычную функцыю (*сыночак, чалавечына, начальнічак, чысценькі, папахадзіць*). Для абазначэння адзінак першай падсістэмы карыстаюцца такімі тэрмінамі, як *намінацыў, намінацыўнае слова, слова з намінацыўным значэннем*. Для намінацыі адзінак другой падсістэмы – *экспрэсіўнае/эмацыянальнае/ацэначнае слова, эмацыянальна-ацэначнае слова, ацэначна-характарыстычнае слова, эмацыянальна-афарбаванае слова, слова з эмацыянальна-экспрэсіўным значэннем, стылістычна маркіраванае слова, слова-характарыстыка, гаваркое слова, вобразнае слова, экспрэсіў, экспрэсема, эматыў, эматыўная лексіка, канататыў, канататыўная лексіка, канататыўны лексічны фонд, прагматычная лексіка, прагматычна маркіраваная лексіка і інш.*

Канатацыя ўмоўна падзяляецца на наступныя складнікі. *Эмацыянальнасць* – су'ектыўная ацэнка прадметаў. Праяўленне пачуццяў, эмоцый, як правіла, суправаджаецца ацэнкай. *Ацэначнасць* – закладзеная ў слове станоўчая або адмоўная, ухвальная або няўхвальная характарыстыка прадмета. *Экспрэсіўнасць* – канатацыйны кампанент лексічнага значэння слова, які ўзмацняе, павялічвае сілу ўздзеяння слова, яго якасна-колькасныя характарыстыкі і перадае інтэнсіўнасць сэнсавага зместу слова. *Вобразнасць* – абагульненае пачуццёва-нагляднае ўяўленне аб прадметах аб'ектыўнай рэчаіснасці. *Інтэнсіўнасць* (узмацняльнасць) – адлюстраванне градацыі ў ступені праяўлення пэўнай прыкметы, якасці.

Сёння ў лінгвістычнай літаратуры выкарыстоўваюцца тэрміны *канатацыя, накататыўны*. З таго часу, як выйшлі ў свет працы Д.С. Міля, К.О. Эрдмана, Л. Блумфілда, Л. Ельмслева, Р. Барта і іншых, прысвечаныя феномену канатацыі, разнастайнасць поглядаў і падыходаў да яе вывучэння пашырылася, што сведчыць пра шматграннасць і складанасць названай праблемы.

Інтэрпрэтацыя, эмацыянальна-ацэначныя адносіны да рэчаіснасці з боку асобы, вызначае ў канатацыі яшчэ адзін кампанент – культурны. Калі канатацыя, семантычная сутнасць, узуальна ці аказіянальна ўваходзіць у семантыку моўных адзінак, то культурны кампанент адлюстроўвае залежнасць семантыкі мовы ад культурнага асяроддзя індывідуума. Такім чынам, лексікай з нацыянальна-культурнай канатацыяй лічыцца такая, у плане зместу якой паняцці ў суадносных культурах супадаюць, але словы, якія іх абазначаюць, валодаюць дадатковымі, ці канататыўнымі

сузначэннямі і выклікаюць у свядомасці носьбіта мовы пэўныя культурна-гістарычныя асацыяцыі.

Нацыянальна-культурная канатацыя звязвае мову і культуру праз вобразныя асацыяцыі, праз сувязі вобразаў са стэрэатыпамі, эталонамі, міфалагемамі, прататыповымі сітуацыямі і іншымі знакамі, асвоенымі лінгвакультурнай супольнасцю. В.М. Тэлія тлумачыць нацыянальна-культурную канатацыю (у дачыненні да фразеалагічнага складу мовы) як сістэму вобразаў, якая служыць свайго роду “нішай” для кумуляцыі светабачання і так ці інакш звязана з матэрыяльнай, сацыяльнай або духоўнай культурай данай моўнай супольнасці, а таму можа сведчыць пра яе культурна-нацыянальны вопыт і традыцыі.

Фарміраванне нацыянальна-культурнай канатацыі ажыццяўляецца на аснове эмацыянальна-суб’ектыўнага ўспрыняцця рэчаіснасці, характэрнага для пачатковага перыяду пазнання рэчаіснасці, і ў многім залежала ад старажытнай карціны свету.

Такім чынам, лексікай з нацыянальна-культурнай канатацыяй лічыцца такая, у плане зместу якой паняцці ў параўноўваемых культурах супадаюць, але словы, якія іх абазначаюць, валодаюць дадатковымі, ці канататыўнымі, сузначэннямі і выклікаюць у свядомасці носьбіта мовы пэўныя культурна-гістарычныя асацыяцыі, напрыклад: бел. *бераг*, акрамя прамога значэння, мае і ‘жаданая мэта, да якой імкнуцца’ – руск. *берег* мае толькі прамое значэнне ‘край землі около воды; суша’; бел. *вараньё* – ‘пра зайздросных, прамых людзей, якія імкнуцца пажывіцца чужым дабром’, руск. *вороньё* – толькі ‘всеядная птица семейства вороновых’; бел. *саранча* – ‘пра вялікі натоўп, масу чаго-н.’, руск. *саранча* – толькі ‘стадное насекомое, вредитель сельского хозяйства’.

Да ліку аб’ектыўных праяўленняў канатацыі адносяцца тыя, якія звычайна не фіксуюцца слоўнікамі, але рэгулярна ўзнаўляюцца ў працэсе ўзнёснення і інтэрпрэтацыі выказвання з дадзенай лексемай або яе вытворнай. Адрозніваюць шэсць тыпаў канатацыі, або са-значэнняў: 1) выяўленчае (уяўленне); 2) эмацыянальна-пачуццёвае; 3) культурна-цывілізацыйнае; 4) тэматычнае (семантычнае поле); 5) інфармацыйнае (узровень ведаў); 6) светапогляднае.

Лічыцца, што “свая другасная пачуццёвая афарбоўка” прысутнічае ў большасці слоў і ў большасці элементаў свядомасці. Да асноўных раздзелаў канататыўнай лексікі адносяцца тэрміны сваяцтва, заонімы, саматызмы, назвы прыродных аб’ектаў і з’яў, фізічныя дзеянні, колераабзначэнні – усё, што можа ўспрымацца пяццю органамі пачуццяў.

З аднаго боку, канатацыямі называюць дадатковыя (мадальныя, ацэначныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя элементы лексічных значэнняў, якія ўключаюцца непасрэдна ў тлумачэнне слова; з другога боку, пра

канатацыі гавораць тады, калі маюць на ўвазе ўзаконеную ў дадзеным асяроддзі ацэнку рэчы або іншага аб'екта рэчаіснасці, які абазначаецца даным словам, што не ўваходзіць непасрэдна ў лексічнае значэнне слова. Моўным праяўленнем канатацыі лічыцца пераноснае значэнне (*свіння, варона, пасынак*), метафары і параўнанні (*напіцца як свіння*), вытворныя словы (*свінушнік, халасцяцкі*), фразеалагічныя адзінкі, прыказкі і прымаўкі (*падкласці свінню*), сінтаксічныя канструкцыі тыпу “*X ёсць X*” (жанчына ёсць жанчына).

У словах, семантыка якіх утрымлівае нацыянальна-культурную канатацыю, варта выдзеліць сімвал і метафару.

Словы-сімвалы ўтвараюць асноўны фонд вобразнай культурнай лексікі, так як “сэнсавая глыбіня сімвалічных слоў – у іх шматузроўневай арганізацыі, у сутнасці якой зашыфраваны часам і міф, і ўвасабленне, і вобраз, і метафара. Сутнасць моўнага сімвала заключаецца ў тым, што першасны змест у ім выступае формай для другаснага выражэння. Слова-сімвал уключае ў сябе мноства значэнняў.

У кожнай лінгвакультурнай супольнасці існуе сваё ўспрыманне слоў-сімвалаў. Па ступені іх даступнасці можна адрозніваць словы-сімвалы з агульнакультурнай семантыкай і сімвалы з нацыянальна-спецыфічнай. Напрыклад, у Егіпце, Індыі, Кітаі, Старажытнай Русі вада лічылася першаасновай усіх рэчаў: чыстая вада абазначала шчырасць (*вывесці на чыстую ваду*), нячыстая вада – няшчырасць (*лавіць рыбу ў мутнай вадзе*). Аднак ачышчальная сімволіка па-рознаму адлюстравалася ў розных культурах. Для Кітая не характэрны заходні хрысціянскі матыў хрышчэння і ачышчэння: для славян вада змывае бруд, для кітайцаў піць яе больш важна, чым змываць ёю бруд. Славяне ўмываюцца вадой і выціраюцца сухім ручніком, а ў традыцыйнай кітайскай культуры замест умывання проста абціраюцца мокрым ручніком.

Лінгвакультуралагічны аналіз славесных нацыянальных сімвалаў важны асабліва там, дзе назіраецца, па-першае, супадзенне сэнсу пры розным вобразным выражэнні, па-другое, адрознасць сэнсаў пры супадзенні намінаўнага значэння слова-сімвала. Напрыклад, у кітайскай традыцыі сімваламі чатырох стихій былі белы тыгр – зямля, чорная чарапаха – паветра, фенікс – агонь, блакітны або сіні дракон – вада. У Старажытнай Грэцыі сімваламі стихій былі іншыя жывёлы: зямлі – слон, паветра – арол, агню – дракон, вады – рыба.

Сімвалічнае значэнне слова фарміруецца на аснове экстралінгвістычных фактараў, той ролі, якую адыгрываў прадмет у побыце, вераваннях народа, або на аснове ўспрыняцця народам уласцівасцей прадметаў. Успрыняцце прадмета, яго ацэнка мае свае

асаблівасці ў кожным лінгвакультурным грамадстве. Таму галоўным для адрознення семантыкі нацыянальных сімвалаў з'яўляецца іх вобразнасць.

Механізм утварэння сімвалічнага значэння, які складаецца з пераносу абазначэння прадмета з адной сферы ў іншую (заяц – чалавек: заяц – сімвал баязлівасці ў адной культуры і сімвал жаноцкасці – у другой), збліжае сімвал з метафарай.

Як і слоўны вобраз-сімвал, метафара з'яўляецца спосабам другаснай намінацыі. Метафара з'яўляецца адным са спосабаў адлюстравання моўнай карціны свету ўсім народам, дзякуючы, перш за ўсё, намінацыйнай, кагнітыўнай і вобразнай функцыям.

Дзякуючы метафары як другаснай намінацыі прадметаў аб'ектыўнай рэчаіснасці, моўная карціна свету набывае нацыянальную афарбоўку. Першасныя, зыходныя, прамыя значэнні слоў пераасэнсоўваюцца з выкарыстаннем вобразна-асацыятыўных механізмаў.

Зыходнай пазіцыяй для выбару і пераасэнсавання слова з'яўляюцца асацыяцыі. Суб'ект, які пазнае, падбірае яму тлумачэнне ў выглядзе аналогіі, тоеснасці, супастаўлення з якім-небудзь іншым прадметам. Таму метафара грунтуецца перш за ўсё на параўнанні, супастаўленні і аналогіі. Важнымі для асацыяцый і канатацый здаюцца вартасці, звычаі і традыцыі лінгвакультурнага грамадства, тыя ўмовы, якія асацыююць ўсё пазнаваемае з пазіцыі самапазнання.

Сярод метафар з вобразнай функцыяй асобае месца займае антрапаморфная метафара. Антрапаметрычнасць метафары (спосаб стварэння метафары) абазначае, што сам выбар падставы для пераносу наймення звязаны са здольнасцю чалавека сувымяраць усё новае для яго па сваім вобразе.

Антрапаморфная метафара заснавана на параўнанні неадушаўлёных аб'ектаў з чалавекам гэтаксама, як і ўвасабленне – прыём паэтычнага маўлення, якое заключаецца ў тым, што з'явы прыроды надзяляюцца ўласцівасцямі людзей (*сонца смяецца, зіма злужае*).

Зааморфная метафара ўзнікае тады, калі прадметам параўнання выступае жывёла (*вецер вые, акулы бізнесу*).

Выдзяляюць таксама фларыстычную, прасторавую метафару (*ружа вятроў, мора часу*).

Важнай для лінгвакультуралогіі з'яўляецца кагнітыўная функцыя метафары – функцыя апрацоўкі і пераапрацоўкі інфармацыі. Кагнітыўная метафара ўзнікае тады, калі неабходна стварыць яркае ўяўленне пра аб'ект. Напрыклад, *воблака электронаў* (у навуковым тэксце), *абрыўкі думак* (у паўсядзённым маўленні). Метафара з'яўляецца магутным сродкам фарміравання новых канцэптаў, ці адлюстравання ў моўнай форме новых ведаў пра свет – эмпірычнага, тэарэтычнага або мастацкага асваення

рэчаіснасці. Таму метафара выконвае ў мове канцэптуальную функцыю, якая грунтуецца на здольнасці метафары фарміраваць новыя канцэпты, зыходзячы з ужо сфарміраваных паняццяў. Найбольш поўна метафара выконвае канцэптуальную функцыю пры абазначэнні “непрадметных сутнасцей”, ці пры неабходнасці ў абазначэнні аб’ектаў нябачнага свету. Метафары з’яўляюцца свайго роду пераўтварэннем свету ў свядомасці чалавека.

У аднаго і таго ж канцэпта ў розных культурах і мовах могуць быць розныя канатацыі: “крыса” – анг. rat ‘зброднік, даносчык, шпіён’; фр. rat ‘скупы чалавек, скнара’; ням. Ratte ‘чалавек, які працуе з захапленнем’; крыса ‘прыніжаны службай чалавек; чалавек, які хоча выслужыцца’.

Канатацыя можа быць станоўчай і адмоўнай. У слоў *ідал* і *кумір* аднолькавыя зыходныя пазіцыі, але розныя культурна абумоўленыя канатацыі іх істотна раздзяляюць: *ідал* ‘пра каго-небудзь бесталковага і чэрствага’, *кумір* ‘нейтральная і станоўчая афарбоўка’.

Праяўляецца станоўчы або адмоўны знак канатацыі перш за ўсё ў сувязях слоў. У выразе з *нямецкай акуратнасцю* слова нямецкі афарбавана станоўча. Ёсць азначэнні, якія сталі ўніверсальнымі характарыстыкамі высокай якасці прадмета або з’яў: *швейцарскі банк, нямецкая машына, бельгійскі шакалад*.

Вытокі канатацыі бачаць у гісторыі і культуры этнасу. Гэта пераканаўча паказана на прыкладзе двух прыметнікаў – *нагой* і *голы* у рускай і англійскай мовах. *Нагота* – цудоўная і прыстойная, *аголенасць* – непрыстойная і ганебная. Аголенымі бываюць багіні і німфы, юнакі і дзяўчаты, натуршчыцы і спартсменкі, голымі – “бабы і дэвкі”, прастытуткі і грэшніцы, нават кароль голы. “Нагота”, на думку аднаго англійскага мастацтвазнаўцы, валодае эстэтычнай бранёй, якая абараняе яе ад кпінаў і робіць яе няўразлівай. Голыя такой брані не маюць і таму заслугоўваюць высмейвання або жалю. У аснове проціпастаўлення прыметнікаў – дзве традыцыі заходнееўрапейскай цывілізацыі: традыцыя антычнага свету і традыцыя іўдзея-хрысціянская. Першая прапанавала прыгажосць цела, другая – прыгажосць духу. Хрысціянства проціпастаўляе дух плоці і падкрэслівае грэшнасць і тленнасць усяго цялеснага.

Культурна-нацыянальная своеасаблівасць слоў фарміруецца дзякуючы культурнай канатацыі.

Слоўнік, каранёвыя словы мовы, сама наяўнасць або адсутнасць тых або іншых слоў сведчаць пра тое, якія прадметы былі самымі важнымі для народа ў перыяд фарміравання мовы, пра што думае народ, сінтаксіс – як думае народ, а канатацыя слоў – пра тое, як ён ацэньвае прадмет думкі. Мова – самы шчыры і памятливы сведка гісторыі і культуры народа. Культурная памяць у слове прадвызначае неверагодную сілу слова.

Праблема акумулятыўнасці слова звязана са многімі фундаментальнымі пытаннямі кагніталогіі, лінгвістыкі, культуразнаўства і філасофіі. “Язык как средство трансляции культуры” (Масква, 2000 г.) – сумесная работа вучоных Расіі і Чэшскай Рэспублікі пра ролю мовы ў якасці сродку распаўсюджвання духоўных каштоўнасцей.

Для перакладчыкаў акумулятыўнасць – сур’ёзнае выпрабаванне іх майстэрства, бо неабходна не столькі знайсці эквівалент слова ў іншай мове, колькі перадаць назапашаныя словам культурныя сэнсы ў іншую мову. Калі гавораць пра экалогію мовы, то падсвядома думаюць пра мажлівую страту неахайна выкарыстаным словам свайго культурнага зместу, які забяспечваў вартасць гэтага слова. Сапраўднае навучанне роднай мове – гэта далучэнне да нацыянальнай культуры.

Да зместу

СЛОВА І ЭТНІЧНАЯ ПРЫНАЛЕЖНАСЦЬ

“Пазнаюць людзей ці па гаворцы, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы” (Ф. Багушэвіч), “Язык есть исповедь народа; в нём слышится его природа, его душа и быт родной” (П. Вяземскі). З’яўляючыся важнейшым сродкам зносін, мова служыць неабходнай умовай этнічнай супольнасці – гістарычна сфарміраванага віду сацыяльнай групы людзей, прадстаўленай племенем, народнасцю, нацыяй. Этнас – гэта тое, што аб’ядноўвае людзей знутры, культурна і духоўна. Ідэнтыфікацыйнымі прыметамі этнасу з’яўляюцца расавая прыналежнасць, колер скуры, геаграфічнае паходжанне, мова, звычаі і рэлігія. Межы этнічнай ідэнтычнасці рухомыя, дынамічныя і культурна абумоўленыя.

Вядома, што народнасць фарміруецца як моўная група. Як адзначаў Сразнеўскі, народ і мова адно без другога не можа ўяўляцца. Іменна таму назвы народа і мовы супадаюць. Мяркуюць, што сярод чатырох складнікаў нацыянальнай самасвядомасці – 1) этнічнае, 2) культурнае, 3) моўнае, 4) рэлігійнае – дамінантным з’яўляецца мова.

Існуе думка, што вызначальным у этнічнай самасвядомасці з’яўляецца “стэрэатып паводзін”, нацыянальны характар, які аб’ядноўвае ўсіх прадстаўнікоў данай нацыі, але гэты “стэрэатып паводзін” складаецца ў пэўных прыродных умовах, клімаце і рэльефе мясцовасці, на якой зараджаецца этнас. Ён фарміруецца і рэалізуецца ў гісторыі і культуры, і істотным элементам “стэрэатыпу паводзін” з’яўляецца стэрэатып моўных паводзін. Немагчыма ўявіць сабе, што стэрэатып складаўся да і па-за прыродай, гісторыяй, культурай і мовай.

Ва ўсіх народаў мова цесна звязана з нацыянальным пачуццём і свядомасцю. Розныя народы клапацяцца пра сваю родную мову. Напрыклад, адна з камісій Агульнага рынку, якая займаецца стандартызацыяй вырабаў электроннай прамысловасці, рэкамендавала выпускаць клавiятурi камп'ютараў і прынтараў з лацінскім шрыфтам для ўсіх краін ЕЭС (Еўрапейскай эканамічнай супольнасці) без уліку асаблівасцей іспанскага алфавіта. У ім, у адрозненне ад іншых, ёсць літара “энье” – графічная выява мяккага насавага гука п, які даволі часта сустракаецца ў іспанскай мове і які надае ёй асаблівую плавучасць. Усё іспанскае грамадства паўстала на абарону літары, якая існуе больш за 1100 гадоў.

Прывязанасць чалавека да роднай мовы тлумачыцца і тым, што ў кожнага народа існуюць непаўторныя асацыяцыі вобразнага мыслення, абумоўленыя асобым семантычным напавненнем кожнага слова – культурнымі сэнсамі. Яны замацоўваюцца ў моўнай сістэме і складаюць яе нацыянальную спецыфіку. Этнічная самасвядомасць грунтуецца перш за ўсё на роднай мове.

Страта народам сваёй мовы вядзе да знікнення гэтага народа як цэлага, як этнасу. Напрыклад, вялікая угра-фінская народнасць мера жыла ў цэнтры сучаснай еўрапейскай часткі Расіі. Славяне, якія рухаліся на паўночны ўсход, пасяляліся побач з мерамі, жылі з імі ў згодзе, актыўна супрацоўнічалі. Паступова мяране асвоілі рускую мову і канчаткова перайшлі на яе. Фізічныя прыкметы меры захаваліся ў этнічным тыпе рускіх, але як народ яна знікла, бо знікла мова.

Выказана ідэя аб тым, што ў этнаса можа быць двайная самасвядомасць. Акадэмік А.М. Трубачоў раздзяляе ідэю гісторыка старажытнабалгарскай культуры А. Ангелава пра тое, што славяне эпохі Кірылы і Мяфодзія, напрыклад, балгары IX–X стст., адчувалі сябе ў адзін і той жа час і славянамі, і балгарамі. Гэтаксама можна сцвярджаць і ў адносінах да іншых народаў. Двайной самасвядомасці ў значнай ступені садзейнічае полілінгвізм (актыўнае карыстанне індывідам дзвюма і больш мовамі). Магчыма, у гэтым разгадка феномена паэтаў, якія тварылі на некалькіх мовах і сталі вялікімі прадстаўнікамі некалькіх народаў. Напрыклад, Адам Міцкевіч.

Калі мова – асноўная частка культуры, то зацікаўленае авалодванне роднай мовай – самы эфектыўны шлях да авалодвання фундаментальнай часткай нацыянальнай культуры.

Напрыканцы XX ст. выявілася, што ад чалавека трэба аберагаць практычна ўсё. Адсюль папулярнасць тэрміна экалогія, які страціў сваё першапачатковае значэнне. Экалогія (ад грэч. *oikos* – дом, жыллё, месцазнаходжанне + логія) – навука аб адносінах арганізмаў і ўтвараемых

імі супольнасцей паміж сабой і з навакольным асяроддзем. Тэрмін прапанаваны ў 1866 г. Э. Геккелем. З сярэдзіны XX ст. у сувязі з узмоцненым уздзеяннем чалавека на прыроду экалогія набывае асобае значэнне як навуковая аснова рацыянальнага прыродакарыстання і аховы жывых арганізмаў, а сам тэрмін – больш шырокі сэнс. Ужо вядзецца размова пра “экалагізацыю” сучаснай навукі.

У слове экалогія актуалізавалася значэнне ‘абарона’ і пашырылася кола аб’ектаў, звязаных з гэтым тэрмінам: экалогія культуры (Д.С. Ліхачоў, Д. Сцюарт), экалогія мовы (Г.В. Сцяпанаў), экалогія духу (Ф. А. Мень), экалогія рэлігіі (О. Хульткранц). Гэтыя папулярныя словазлучэнні навуковага статусу пакуль не атрымалі.

Паняцце “экалогія” цесна звязана з ідэяй культурнага асяроддзя, пра якое таксама варта клапаціцца. Верагодна, што многае ў культуры залежыць ад стану так званых транслятараў культуры, пад якімі разумеюцца тыя грамадскія культуры, у якіх яна накапліваецца, пераўтвараецца і перадаецца. Традыцыйна да ліку транслятараў адносяць 1) сям’ю, 2) школу, 3) сялянства, 4) інтэлігенцыю.

Да зместу

МОЎНАЯ КАРЦІНА СВЕТУ І КУЛЬТУРА

Мове належыць актыўная роля ў культуры і пазнанні. Яна з’яўляецца ўнікальнай уласцівасцю чалавека, якая выдзяляе яго з астатняга свету. Успрыманне беларусамі роднай мовы – “матчына мова” – указвае на прыродны спосаб набывання мовы, якую чалавек засвойвае з нараджэння, разам з малаком маці. Усе элементы свету звязаны паміж сабой у адзінае цэлае і прывязаны да чалавека тэрмінамі роднасці – маці-Зямля. У гэтым і заключаецца спецыфічнае чалавечае ўспрыняцце свету, зафіксаванае ў мове.

Мова ёсць важнейшы спосаб фарміравання і існавання ведаў чалавека пра свет. Адлюстроўваючы ў працэсе дзейнасці аб’ектыўны свет, чалавек фіксуе ў слове вынікі пазнання. Моўная карціна свету дапаўняе аб’ектыўныя веды пра рэальнасць. Сукупнасць гэтых ведаў, захаваных у моўнай форме, уяўляе сабою тое, што ў розных канцэпцыях называецца то як “моўны прамежкавы свет”, то як “моўная рэпрэзентацыя свету”, то як “моўная мадэль свету”, то як “моўная карціна свету”.

Паняцце карціна свету грунтуецца на вывучэнні ўяўленняў чалавека пра свет. Свет – гэта чалавек і асяроддзе ў іх узаемадзеянні, а карціна свету – “вынік пераапрацоўкі інфармацыі пра асяроддзе і чалавека”. Паміж карцінай свету, як адлюстраваннем рэальнага свету, і моўнай карцінай свету, як фіксацыяй гэтага адлюстравання, існуюць складаныя адносіны.

Карціна свету можа быць пададзена з дапамогай прасторавых (*верх – ніз, правы – левы, усход – захад, далёкі – блізкі*), часавых (*дзень – ноч, зіма – лета*), колькасных, этычных і іншых параметраў. На яе фарміраванне ўплываюць мова, традыцыі, прырода і ландшафт, выхаванне, навучанне і іншыя сацыяльныя фактары. Моўная карціна свету не знаходзіцца побач са спецыяльнымі карцінамі свету (хімічнай, фізічнай і інш.), яна ім папярэднічае і фарміруе іх, таму што чалавек здольны разумець свет і самога сябе дзякуючы мове, у якой замацоўваецца грамадска-гістарычны вопыт – як агульначалавечы, так і нацыянальны. Апошні і вызначае спецыфічныя асаблівасці мовы на ўсіх яе ўзроўнях. У меру спецыфікі мовы ў свядомасці яе носбітаў узнікае пэўная моўная карціна свету, праз прызму якой чалавек бачыць свет.

Моўная карціна свету фарміруе тып адносін чалавека да свету (прыроды, жывёлаў, самога сябе як элементу свету). Яна задае нормы паводзін чалавека ў свеце, вызначае яго адносіны да свету.

Роля мовы заключаецца не толькі ў перадачы паведамлення, але “ў першую чаргу, ва ўнутранай арганізацыі таго, што падлягае паведамленню”. Узнікае як бы “прастора значэнняў”, ці замацаваныя ў мове веды пра свет, куды абавязкова ўплятаецца нацыянальна-культурны вопыт канкрэтнага моўнага грамадства. Фарміруецца моўная карціна свету як сукупнасць ведаў пра свет, замацаваных у лексіцы, фразеалогіі, граматыцы.

Тэрмін “моўная карціна свету” – гэта не больш чым метафара, бо ў рэальнасці спецыфічныя асаблівасці нацыянальнай мовы, у якой зафіксаваны грамадска-гістарычны вопыт пэўнай нацыянальнай супольнасці людзей, ствараюць для носбітаў гэтай мовы не нейкую іншую, непаўторную карціну свету, адрозную ад наяўнай, а толькі спецыфічную “афарбоўку” гэтага свету, абумоўленую нацыянальнай вартасцю прадметаў, з’яў, працэсаў, пэўнымі адносінамі да іх, якія спараджаюцца спецыфікай дзейнасці, спосабам жыцця і нацыянальнай культуры народа.

Кожны народ па-свойму расчляняе разнастайнасць свету, па-свойму называе гэтыя фрагменты свету. Асаблівасць карціны свету вызначаецца тым, што ў ёй апрадмечваецца індывідуальны, групавы і нацыянальны (этнічны) вербальны і невербальны вопыт. Людзі з дапамогай мовы ствараюць свой асаблівы свет, які адрозніваецца ад таго, які вакол іх. Карціна свету гаворакага, сапраўды, істотна адрозніваецца ад аб’ектыўнага апісання ўласцівасцей, прадметаў, з’яў, ад навуковых уяўленняў пра іх, бо яны ёсць “суб’ектыўны вобраз аб’ектыўнага свету”. Аднак не сама мова стварае гэтую суб’ектыўную карціну свету.

Карціна свету, якую можна назваць ведамі пра свет, ляжыць у аснове індывідуальнай і грамадскай свядомасці. Мова ж выконвае патрабаванні пазнавальнага працэсу. Канцэптуальныя карціны свету ў розных людзей могуць быць адрознымі, напрыклад, у прадстаўнікоў розных эпох, розных сацыяльных, узроставых груп, розных сфер навуковых ведаў. Людзі, якія гавораць на розных мовах, могуць мець пры пэўных умовах блізкія канцэптуальныя карціны свету, а людзі, якія гавораць на адной мове – розныя.

Карціна свету не ўяўляе просты набор “фотаздымкаў” прадметаў, працэсаў, уласцівасцей, бо ўключае ў сябе не толькі адлюстраваныя аб’екты, але і пазіцыю суб’екта, які праяўляе свае адносіны да гэтых аб’ектаў. Сістэма сацыяльна-тыповых пазіцый, адносін, аднак знаходзіць знакавае адлюстраванне ў сістэме нацыянальнай мовы і прымае ўдзел у канструяванні моўнай карціны свету. Напрыклад, выраз *калі рак на гары свісне* адпавядае англійскаму – *калі свінні паляцяць*, кіргізскаму – *калі хвост ішака дакранецца да зямлі* і інш. Такім чынам, моўная карціна свету ў цэлым і галоўным супадае з лагічным адлюстраваннем свету ў свядомасці людзей. Але пры гэтым захоўваюцца асобныя часткі ў моўнай карціне свету.

Уласцівы мове спосаб канцэптуалізацыі свету часткова ўніверсальны, часткова нацыянальна-спецыфічны. Існуюць нацыянальныя мовы, спецыфіка якіх, як і спецыфіка нацыянальнай свядомасці, абумоўлена спецыфічным зместам і спосабамі дзейнасці, спосабам жыцця, умовамі прыроднага і сацыяльнага асяроддзя, матэрыяльнай і духоўнай культурай, што фіксуецца на розных узроўнях мовы. Нацыянальныя мовы як “сродак” не ствараюць для іх носбітаў суб’ектыўную карціну свету, а толькі ўплываюць на яе спецыфіку ў знакавым адлюстраванні. Мова толькі накіроўвае здольнасць спецыфічнага бачання і разумення свету. Напрыклад, тром колераабазначэнням сіні, блакітны, зялёны ў нямецкай мове адпавядаюць два – *blau* і *grun*. У польскай мове, наадварот, толькі для аднаго сіняга існуе некалькі слоў *blekitny* (пра сіняе ўвогуле), *modry* (пра неба, мора), *sinu* (пра колер твару).

Аналагічныя з’явы адбываюцца не толькі на ўзроўні лексікі: неправамерна было б рабіць вывад, што людзі, мовы якіх не адрозніваюць катэгорыі трывання, пазбаўлены здольнасці зразумець дзеянне, якое дасягнула мяжы, і дзеянне, якое яе не дасягнула. У цюркскіх мовах адсутнічае катэгорыя роду, у японскай – катэгорыя множнасці ў неадусаўлёных прадметаў.

Існуюць і больш спецыфічныя для кожнага народа вобразна-асацыятыўныя механізмы пераасэнсавання зыходных значэнняў у другаснай намінацыі. Напрыклад, *сабака* у рускіх асацыюецца (побач з адмоўнымі з’явамі) з вернасцю, непераборлівасцю, што выражаецца ў

фразеалагізмах *собачья верность, собачья жизнь* і інш.; у беларусаў *сабака* канататуе ў большасці негатыўныя прыметы – *ушыцца ў сабачую скуру, сабакам падшыты, хоць на сабаку вылі, на сабаку з рота скача, сабакам сена косіць, як сабака да году*; у кіргізаў *ип* (сабака) – непрыстойнае слова (прыблізна як рускае *свиння*). Рускае *свиння* з’яўляецца сімвалам бруду, няўдзячнасці, нявыхаванасці; для англічанаў *pig* абазначае абжору, для кіргізаў, казахаў, узбекаў і іншых мусульманскіх народаў дабаўляецца канатацыя рэлігійнага зместу, у выніку чаго *чочко* (свиння) становіцца непрыстойным словам; у в’етнамскай карціне свету свиння – сімвал глупства. Такім чынам, словы *сабака, свиння* канатуюць у розных народаў розныя прыкметы, што сведчыць пра спецыфічнасць, індывідуальнасць вобразнага мыслення ў гэтых народаў, якое ўплывае на фарміраванне моўнай карціны свету.

З прыкладаў відаць, што для кожнай мовы, для кожнай культуры характэрна ўзнікненне спецыфічных су-значэнняў – канатацый. Механізм іх узнікнення звязаны з узмацненнем асобных аспектаў значэння (часта за кошт яркай унутранай формы слова, на базе якой узнікаюць найбольш стабільныя асацыяцыі). Прычым асацыяцыі ўтвараюць матывавальную аснову для ўзнікнення канатацый, прамое значэнне слова выступае як унутраная форма ў адносінах да пераноснага. Звычайна з дэнатата вычляняюцца асобныя прыкметы, вобраз якіх паўстае ва ўнутранай форме канататыўнага слова. Калі кажуць *заяц* (пра баязлівага чалавека), то гэта не абазначае, што ў яго шэрая шуба, кароткі хвост і доўгія вушы, а сведчаць толькі пра тое, што такі чалавек, улавіўшы небяспеку, часта ўяўную, своечасова збяжыць. Замацаванне асацыятыўных прыкмет у значэнні слова, ці ўзнікненне канатацый – працэс нацыянальна-культурны.

Як правіла, канатацыі заснаваны на асацыяцыях, якія ідуць ад слова, аднак падчас яны матываваныя ўласцівасцямі рэалій: *цяля* (пра ціхага, ласкавага чалавека), *базар* (пра шумнае месца), *хлеў* (пра брудную кватэру), *талмуд* (пра чытанне, якое стамляе).

У канатацыі рэалізуюцца патэнцыяльныя рэсурсы намінатыўнай сістэмы мовы, бо канататыўнае слова валодае здольнасцю не толькі ствараць, але і ўтрымліваць глыбінны сэнс, які знаходзіцца ў складаных адносінах з семантыкай слова, замацоўваць яго ў мове, ствараючы тым самым нацыянальна-культурную моўную карціну.

Асаблівую ролю, як лічыць В.А. Маслава, у стварэнні моўнай карціны свету выконваюць фразеалагізмы – “люстэрка жыцця нацы”. Прырода значэнняў фразеалагізмаў цесна звязана з фонавымі значэннямі носьбіта мовы, з практычным вопытам асобы, з культурна-гістарычнымі традыцыямі народа, які гаворыць на данай мове. Фразеалагізмы прыпісваюць аб’ектам прыкметы, якія асацыююцца з карцінай свету,

падразумяваюць дэскрыптыўную сітуацыю (тэкст), ацэньваюць яе, выражаюць да яе адносіны. Сваёй семантыкай фразеалагізмы накіраваны на характарыстыку чалавека і яго дзейнасць.

Значэнне шэрагу базавых слоў і фразеалагізмаў сфарміравалася на аснове антрапацэнтрычнага разумення свету – *галава калоны, ножка стала, прыбраць да рук, на кожным кроку* і інш. Такія намінацыйныя адзінкі ствараюць нацыянальна-культурную карціну свету, у якой адлюстроўваюцца побыт і норавы, звычаі і паводзіны людзей, іх адносіны да свету і адно да аднаго.

Значную функцыю ў фарміраванні моўнай карціны свету адыгрывае міфалагічная інфармацыя, міфалагічныя канцэпты, бо моўная карціна свету ствараецца рознымі фарбамі, больш яркімі, на думку даследчыкаў, з'яўляюцца міфалагемы, вобразна-метафарычныя словы, канататыўныя словы. Наша светаразуменне часткова знаходзіцца ў залежнасці ад моўнай карціны свету.

Такім чынам, іменна ў змястоўнай частцы мовы (у меншай ступені ў граматыцы) праяўлена карціна свету данага этнасу, якая з'яўляецца фундаментам усіх культурных стэрэатыпаў. Яе аналіз дапамагае зразумець, як яны дапаўняюць адна адну на ўзроўні сусветнай культуры.

Да зместу

МІФ У СІСТЭМЕ КУЛЬТУРЫ І МОВЫ

Міф іграе важную ролю ва ўсёй гуманітарнай культуры нашага часу.

Міф – гэта след таго, пра што думаў, у што верыў, што адчуваў старажытны чалавек. Калі раней лічылася, што ў міфе няма нічога, акрамя выдуманнага, нерэальнага, фантастычнага, то цяпер на гэты конт іншая думка: забабоны і прыкметы не хлусня і дзікуства, а рэшткі іншай праўды, якая ўзыходзіць да другога тыпу культуры.

Развіццё міфа разглядаюць як нязменную частку развіцця культуры. Міф складае аснову культуры народа, ён служыць асноўным спосабам арганізацыі і захавання культуры. У міфе адлюстравалася душа народа, яго думкі, надзеі, памкненні, яго ўяўленні пра быццё, прыроду і жыццё, у ім адлюстраваліся маральныя прынцыпы народа, яго эстэтычныя ідэалы.

Міф – гэта такая дзейнасць, такая творчасць, пры якой фантазія прымаецца за рэальнасць, ці гэта асобы від творчай актыўнасці чалавека. Жывое слова, жэст, выкарыстанне скульптурнай маскі, рытуальнае размалёўванне ўласнага цела – усё гэта з'явілася сінкрэтычнай мовай міфа.

Вывучэннем міфа займаецца шэраг навук: фалькларыстыка і этнаграфія, літаратуразнаўства і філасофія, антрапалогія і культуралогія,

лінгвістыка і псіхалогія. Але чым далей развіваецца цывілізацыя, тым вастрэйшая цікавасць да міфа.

Сэнсавая прастора міфа вылучае такія паняцці, як “міф – слова”, “міф – мова”, “міф – культура”, “міф – метафара”, “міф – эпас”, “міф – паэзія”, “міф – літаратура”, “міф – мысленне” і г. д.

Міфалогія цесна звязана з мовай, паэзіяй, рэлігіяй, фальклорам, эпасам, рытуалам, сімвалам, народнай культурай, выяўленчым мастацтвам і іншымі з’явамі культуры. Рэшткі міфалагічнай эпохі, захоўваючыся ў мове, становяцца асновай для ўзнікнення паэзіі і прозы.

У XX ст. выдзялялі тры важнейшыя школы міфапаэтычнага літаратуразнаўства: 1) Тартуская школа, прадстаўленая работамі Ю.М. Лотмана, Б.А. Успенскага, З.Г. Мінца; 2) Пецябургская – О.М. Фрэйдэнберг і яго вучні; 3) Маскоўская – У.М. Тапароў, Т.У. Цыв’ян, С.С. Авярынцаў і інш.

Уплыў міфа на літаратуру XX ст. гэтыя вучоныя бачаць ва ўскладненні сімволікі, схільнасці да прытчы, сэнсавай шматслойнасці мастацкага тэксту.

Аднак найбольш цесна міф звязаны з мовай. На працягу XIX–XXI стст. праводзяцца пошукі глыбінных сувязей мовы і міфа, выяўляюцца падабенства і адрозненне як з’яў сацыяльнага і культурнага жыцця чалавека. Рускія даследчыкі Ф.І. Буслаеў, А.А. Патабня, А.М. Весялоўскі пры даследаванні міфа зыходзяць з лінгвістыкі, у прыватнасці з семантыкі. Так, у самой мове закладзены пэўны механізм, дзякуючы якому ён можа не толькі захаваць у часе рысы міфалагічнага мыслення, але і занова іх прадукваць. Мова не толькі захоўвае “старасвецкія ўспаміны”, але і перапрацоўвае іх творча.

Першапачатковы сэнс міфа зацямняецца ў народнай свядомасці гэтаксама, як зацямняецца ў мове першапачатковы сэнс каранёў. Міфалагічныя канатацыі слова могуць быць высветлены яго этымалагічным і словаўтваральным аналізамі.

А.А. Патабня лічыў, што міф узнік пры ўзаемадзеянні мовы і мыслення. А.М. Афанасьеў сцвярджаў, што мова і міф нараджаюцца ў дагістарычны перыяд адначасова, звязваючыся адно з другім як форма і змест. Міф і папярэднічае мове як неаформлены рух думкі, і супадае з ім, вызначаючы план яго зместу, і спараджаецца мовай. У праблеме сувязі міфа і мовы назіраюцца розныя погляды ад поўнага атаясамлівання гэтых з’яў да рэзкага іх размежавання.

Міфы спараджаюць ідыёмы, якія становяцца крыніцай узнікнення новых слоў, матываваных на вобразнай і сімвальнай аснове. Фразеалагізмы – найбольш даўняя форма нацыянальнай мовы, а міфалагічная фразеалогія – яшчэ больш ранняя частка самой фразеалогіі,

яна адлюстроўвае старажытныя язычніцкія ўяўленні славян, выяўляе цесныя сувязі з фальклорнымі, анамастычнымі і другімі пластамі культуры.

Ствараючы міф, чалавек выкарыстоўваў такі спосаб бачання свету і такую ўласцівасць мовы, як метафарычнасць. Міф – сістэма метафар, і гэтая сістэма будзеца без прычын і наступстваў, таму што міф – гэта не лагічнае тлумачэнне свету, гэта ўяўленне сутнасці феномену ў вобразнай мадэлі.

Выяўляючы сутнасць міфа, нельга сказаць, што міф – гэта тлумачэнне свету пры недастатковасці ведаў. Свет у міфе не ёсць адлюстраванне ўнутранага і знешняга свету, гэта адзіная форма пазнання, якая тады існавала, – праз метафару. Метафары з’яўляюцца ўніверсальнымі свядомасці, метафарычнае бачанне свету сучасныя псіхолагі звязваюць з генезісам чалавека і, адпаведна, чалавечай культурай. Ёсць розныя погляды на ўзнікненне метафар. Напрыклад, М. Мюлер лічыў, што метафара з’явілася як вынік лексічнай беднасці старажытнай мовы: запас слоў быў малым, і чалавек вымушаны быў выкарыстоўваць адно і тое ж слова для абазначэння разнастайных прадметаў і з’яў. На думку А.М. Афанасьева і А.А. Патабні, метафара ўзнікла ў выніку збліжэння паміж прадметамі, падобнымі па ўражанні, якое яны робяць. Галоўная прычына з’яўлення метафар – у аналогіях, якія заўважаў старажытны чалавек. Гэтыя аналогіі адлюстраваліся і ў мове, і ў міфе, таму што і адно, і другое стваралася ў адзін час.

І старажытнаму, і сучаснаму чалавеку ўласціва тэндэнцыя мадэлявання сацыяльных з’яў на біялагічнай аснове, выражэнне душэўнага стану адбываецца праз прыродныя з’явы, а маральных якасцей чалавека – праз звяртанне да свету жывёл: *смага жыцця, сэрца радзімы, хітрая ліса*.

Найбольш паспяхова вывучаюць метафару лінгвісты. Лінгвістычная традыцыя заўсёды лічыла ўніверсальны характар метафары за сродак пераасэнсавання ўжо вядомых фрагментаў свету. Метафара мае на ўвазе такі погляд на свет, які выкарыстоўвае раней набытыя веды. Метафары ўласцівы наступныя характарыстыкі: яна з’яўляецца сродкам мыслення і пазнання ў сучасным свеце, яна адлюстроўвае фундаментальныя культурныя каштоўнасці, бо заснавана на нацыянальна-культурным светаўспрыманні. На думку В.М. Тэлія, метафара паспяхова выконвае ролю прызмы, праз якую чалавек бачыць свет, бо метафары праяўляюцца нацыянальна-спецыфічным чынам ва ўнутранай форме мовы, а таксама ў міфалагемах, архетыпах і інш. Напрыклад, еўрапейскай паэзіі ўласцівы такія метафары: дзень – сын ночы, і яны кожны раз аб’язджаюць свет на калясніцы; праклён вітае ў паветры, пакуль не нападае на сваю ахвяру і г. д.

Метафара, удзельнічаючы ў моўнай міфатворчасці, паўстае як вузел, які звязвае мову з мысленнем і культурай. Старажытная міфалогія жыве ў вобразнай мове і перш за ўсё ў метафары. Суадносіны міфа і метафары маюць дыялектычны характар, фармальна міф можа супадаць з метафарай, можа перарасці яе, але якую б развітую форму ні атрымаў міф, ён усё роўна захоўвае метафарычную аснову. Зразумець міф, гэта і азначае разгадаць метафары, якія ляжаць у яго аснове.

Чалавек адчувае свет, сузірае яго, пазнае, асэнсоўвае, інтэрпрэтуе, арыентуецца ў свеце. Для гэтага ён мае патрэбу ў асаблівых сімвалічных знакавых сістэмах – мове, міфалогіі, мастацтве, навуцы. Галоўным спосабам спасціжэння свету з’яўляецца мова, якая акумулюе ў сабе, замацоўвае ў сваіх знаках усе праяўленні чалавечага духу, важнейшым з якіх з’яўляецца міфалогія. У фразеалогіі лепш за ўсё захаваліся звесткі пра народную духоўную культуру – міфы, павер’і, абрады, звычаі. Міф скарачаецца ў фразеалагізм-міфалагему, у якой можна ўбачыць і расшыфраваць этнакультурную інфармацыю.

У любой мове існуюць фразеалагічныя адзінкі, якія прама і апасродкава ўказваюць на міф: *вялікі патоп, вавілонскае стаўпатварэнне, саламонава рашэнне*. Гэтыя міфы агульнавядомыя, таму што ў іх абавязкова прысутнічаюць больш старажытныя індаеўрапейскія карані.

Ёсць вялікая група фразеалагізмаў, цесна звязаных з міфам, правільнае разуменне якіх патрабуе ад носьбіта мовы ведання пэўнага міфа: *арыядніна ніць, каінава пяхаць*.

Існуюць розныя класіфікацыі міфаў. Напрыклад, Э. Тайлор будзе класіфікацыю на функцыянальным падыходзе: 1) прыродныя міфы; 2) міфы філасофскія, ці тлумачальныя; 3) міфы, заснаваныя на рэальных, але перабольшаных, скажоных апісаннях; 4) міфы, у якіх дзейнічалі легендарныя ці гістарычныя асобы; 5) міфы, заснаваныя на рэалізацыі фантастычнай метафары; 6) міфы, створаныя для распаўсюджвання маральных, сацыяльных або палітычных вучэнняў. А.Н. Елсукоў прапануе тэматычную класіфікацыю міфаў: 1) касмаганічныя; 2) геаграфічныя; 3) метэаралагічныя; 4) біялагічныя; 5) культуралагічныя.

Моўны (фразеалагічны) матэрыял, у якім знайшлі выяўленне міфы і міфалагемы, дазваляе выдзеліць пяць груп: 1) міфы пра паходжанне Сусвету, зямлі, зорак і іх адлюстраванне ў семантыцы фразеалагізмаў; 2) міфы аб будове свету і мовы; 3) з’явы прыроды як фактар культуры, адлюстраванай у мове; 4) вобраз чалавека ў славянскай міфалогіі; 5) грамадства ў міфалогіі і мове. У кожнай групе можна выдзяляць шэраг падгруп. Разгледзім кожную з груп.

Міфы пра паходжанне Сусвету, зямлі, зорак і іх адлюстраванне ў семантыцы фразеалагізмаў. Касмаганічныя міфы – гэта першыя назіранні

старажытнага чалавека над светам-космасам, першыя спробы разгледзець стварэнне свету, парадак у ім.

1. Космас узнік з хаосу. Пачаткам і першапрычынай з’яўляецца Логас (Слова, Боская думка, Святло). Найбольш старажытныя міфы пра ўзнікненне сусвету – гэта вучэнне пра чатыры першаэлементы быцця: ваду, агонь, зямлю, паветра. Акрамя таго, у свеце існуюць стыхіі, пазбаўленыя матэрыяльнасці – час, прастора, душа, розум. Гэтыя стыхіі суадносяцца з першаэлементамі быцця: зямля адпавядае часу, вада – прасторы, агонь – душы, паветра – розуму. Час уяўляўся чалавеку як вадкасць, і гэта замацавалася ў мове (*час цячэ*), як істота, якая лётае (*час ляціць*), паводзіць сябе як жывая істота (*час прыспешвае, не чакае*).

Кожны з гэтых першаэлементаў быў па-свойму прадстаўлены ў мове: у санскрыце, напрыклад, было 35 назваў агню, 34 – вады, 37 – сонца, 26 – ветру. Згодна з легендай пра паходжанне беларусаў, свет і жыццё ўзніклі з нябеснага агню (цар-агонь). Агонь сфарміраваў паўнаўвасабоджанага чалавека. Старажытны чалавек аддаў агню перавагу перад іншымі стыхіямі: агонь – гэта і хатні ачаг, і культ продкаў, і стварэнне парадку з хаосу. Агонь амбівалентная міфалагема – ён і крыніца жыцця, і сіла, якая знішчае яго. Гэта прымусіла славян пакланяцца агню. Культ агню знайшоў выражэнне ў іх у пакланенні Перуну, Сварогу, Даждзбогу, да агню маюць адносіны і славянскія Вогненны змей, Жар-птушка, карагоды, кола, круг, якому надавалася значэнне абярэгу.

Агонь – сімвал пераўтварэння і перараджэння. Ён ахоплівае як добрае (жыццёвае цяпло), так і дрэннае (разбурэнне і спальванне). Гэтым тлумачыцца наяўнасць ва ўсходнеславянскіх мовах фразеалагізмаў з кампанентам “агонь” як з пазітыўнай, так і з негатыўнай ацэнкай: *агні яго ведаюць, падкінуць агню ў хату, цягаць каштаны з агню* (з аднаго боку) і *як на агні гарыць* (з другога боку). Гэты міф падмацаваны ў беларусаў святам агню на Купалле. На Палессі захаваўся абрад пакланення агню, які называецца “жаніцьба коміна”.

Свяшчэнны агонь у славян – Сварожыч. Разводзячы агонь пад гумном, беларусы кідалі ў яго неабмалочаны хлеб як ахвяру агню.

З культам сонца (агню) звязаны вясельныя сімвалы – пярсцёнак і вянок. Пярсцёнак – сімвал сонца, шлюбнае злучэнне сонца з месяцам або зямлёй, толькі пазней стаў сімвалам шлюбу. Вянок – прадмет свяшчэнны і магічны, гэта сімвал сонца або німба, які яго акружае, пазней ён стаў сімвалам дзявоцкасці, зрэдку замуства. Славяне іх звіваюць на вясеннія і летнія святы і на вяселле.

Вада ёсць пачатак і канец усяго зямнога. Пагружэнне ў ваду абазначала смерць, знішчэнне, з аднаго боку, і адраджэнне, зараджэнне

жыцця – з другога. Сімволіка хрышчэння цесна звязана з гэтым міфам: пры хрышчэнні паяўляецца новы чалавек, набліжаны да Бога.

Закладзеная ў архетыпе энантыясемія (супярэчнасці ў розных значэннях аднаго мнагазначнага слова) тлумачыць наяўнасць, напрыклад, дзвюх груп фразеалагізмаў: *канцы ў ваду, муціць ваду, выводзіць на чыстую ваду, як у ваду апушчаны* (негатыўны характар) і *вады не замуціць, як вадою змыла, жывая вада* (позітыўнае значэнне).

Уяўленне пра зямлю змянялася на працягу стагоддзяў. У свядомасці старажытных славян зямля – жывая істота, травы і лес – яе валасы, горы і камяні – яе косці, рэкі і моры – яе кроў, а суша – цела. З аднаго боку, зямля – сімвал смерці, гэтым тлумачацца фразеалагізмы *зраўняць з зямлёю, дадаць зямлі, пайсці ў зямлю, хоць скрозь зямлю праваліся*. Ёсць павер’е, што вялікіх грэшнікаў зямля не прымае, адсюль – *каб зямля не насіла, калом зямля*.

З другога боку, існуе міфалагема “зямля-маці-прародзічка”. Названая міфалагема фарміруе позітыўнае значэнне фразеалагізмаў *сядзець на зямлі, рай зямны, бачыць на тры сажні ў зямлю* і інш.

Самая страшная клятва для беларусаў – гэта клятва, прамоўленая з зямлёю ў роце або ў руках, што ўскосна адлюстравалася ў фразеалагізмах *зямлю грызці, нюхаць зямлю* і інш.

Пра п’янага чалавека беларусы кажуць *як зямля*, пра сквапнага зямля *ненаедная*, пра стомленага ад цяжкай працы зямлі *не чуць пад сабой*, пра чалавека, які страціў упэўненасць зямля *ўцякае з-пад ног*, аднак фразеалагізмы з кампанентам зямля ўжываюцца і для позітыўнай характарыстыкі чалавека *бачыць на тры сажні ў зямлю* (пра праніклівага чалавека).

Філософ-рымлянін Сенека лічыў, што вада і агонь – валодаюць зямлёй. Ад іх зыходзіць пачатак свету, ад іх наступіць і яго канец.

З апошняй стыхіяй, паветрам, звязаны таксама вецер (рух паветра). Паветра, з’яўляючыся амбівалентнай стыхіяй, рэалізуецца ў двух міфалагемах (з позітыўным і негатыўным значэннем), адсюль фразеалагізмы *узлятаць у паветра* (разбурэнне) і *вісець у паветры* (зараджэнне (набліжэнне, надыход)).

Вецер валодае зллой сілай, і гэта знайшло выражэнне ў такіх фразеалагізмах, як *вецер у галаве гуляе* (пра легкадумнага чалавека), *вецер у кішэнях гуляе* (пра чалавека без грошай), *на вецер* (упустую), *куды вецер дзьме* (без цвёрдых перакананняў). Усе гэтыя фразеалагізмы абазначаюць негатыўныя з’явы, уласцівасці, стан. Цікавы выраз *кідаць словы на вецер* (гаварыць упустую), у яго аснове ляжыць міф пра тое, што праз вецер з дапамогаю чараў (прамаўлення блagіх слоў падчас парыву ветру) можна наслаць хваробу.

2. Антрапаморфная (мае воблік чалавека) мадэль паходжання свету. Сусвет – гіганцкі чалавек. Чалавек – мікракосмас, які аб’ядноўвае ў сабе ўсе элементы сусвету. Чалавек і Космас адно цэлае і паўтараюць адзін аднаго: галава – гэта неба, вочы – сонца, валасы – дрэвы і інш. У старажытнарускаяй “Галубінай кнізе” даецца наступная карціна: сонца – лік Божы, галава – нябесны купал, зоркі – з рук Божых, ночы цёмны – з рук Божых. Прыклады гэтай мадэлі адлюстраваны ў мове – разнастайныя паэтычныя метафары пра вочы-зоркі, твар-сонца, твар-месяц і інш.

3. Яшчэ адна міфічная мадэль свету – Сусветнае яйка. Дадзеная мадэль рэалізуецца праз фразеалагічныя адзінкі *ад яйка адліць* (пра скрытнага чалавека), *ад яйка Леды* (пачынаць з самага пачатку), *калумбава яйка* (удалае рашэнне). У аснове гэтых фразеалагічных адзінак ляжыць міф пра сусветнае яйка, з якога ўзнік сусвет. Яйка – сімвал пачатку жыцця. Так, ва ўсіх язычнікаў яйка з’яўлялася сімвалам адраджэння да новага жыцця, схаванага ў зародку яйка. Не выпадкова Вогненны Змей таксама нарадзіўся з яйка.

Міфы пра сусветнае яйка вядомыя аўстралійцам і афрыканцам, палінезійцам і інданезійцам, перуанцам і фінам, фінікійцам і грэкам, кітайцам і японцам, рускім і беларусам.

Касмаганічная функцыя сусветнага яйка падмацоўваецца важнай роляй яйка ў каляндарных рытуалах у розных народаў, напрыклад, велікодныя яйкі ў хрысціян; пачынаючы з Вялікадня, калі яйкі асвятчалі ў царкве, імі “хрыстосаваліся”, насілі на магілы продкаў, дарылі адно аднаму. Велікоднае яйка з’яўляецца эмблемай бессмяроцця, якая перадае сэнс хрысціянскіх вераванняў.

4. Вышэйшай каштоўнасцю валодае тая кропка ў прасторы і часе, дзе і калі адбыўся акт тварэння, ці цэнтр свету, які абазначаецца рознымі сімваламі – сусветная вось, сусветнае дрэва, сусветная гара, вежа і інш.

Дэндрацэнтрычная (якая мае воблік дрэва) мадэль свету, згодна з якой сусвет – гэта Сусветнае Дрэва, якое, згодна з вераваннямі язычнікаў, знаходзіцца пасярод светабудовы (згодна з міфамі беларусаў, яно расце ў раі). Гэта гіганцкае дрэва, крона якога ўпіраецца ў неба, а карані дасягаюць апраметнай. Па гэтым дрэве можна трапіць у іншы свет (у казках герой часта ўзбіраецца на неба). Па дрэве спускаўся да людзей Бог. Вобраз Сусветнага Дрэва – гэта “вобраз нейкай універсальнай канцэпцыі, якая вызначала на працягу доўгага часу мадэль свету чалавечых калектываў Старога і Новага Свету”. Варыянты Сусветнага Дрэва – “дрэва жыцця”, “дрэва смерці”, “нябеснае дрэва”, “шаманскае дрэва”, “дрэва пазнання дабра і зла”, апошнія знаходзіцца ў цэнтры раю, зрэдку на яго ўскраіне “у лукомор’я”. Дрэва славян-язычнікаў – гэта не проста зменшаная копія

сусвету, але і стрыжань, апора, без якой свет рухне. Трансфармацыя гэтай мадэлі – Сусветная Вось, лесвіца на неба, гара і інш.

Гэтая мадэль знайшла адлюстраванне ў мове, у яе метафарах, асабліва ў паэтычных.

У старажытных беларусаў у якасці Сусветнага выступалі разнастайныя дрэвы. Адным з такіх сакральных дрэваў быў дуб, верхняя частка якога належала Богу, святлу, дабыні і ведам, а пад каранямі знаходзіўся ўваход у іншасвет.

5. Аралагічная (мае воблік гары) мадэль свету, згодна з якой у цэнтры свету знаходзіцца Сусветная Гара. Старажытны чалавек абагаўляў горы, адсюль культ узвышшаў у многіх народаў (антычная гара Алімп, біблейская – Сінай), ушаноўванне гары ў славян выявілася ў традыцыі ўзвядзення храмаў на ўзвышшы. Згодна са старажытнымі вераваннямі, лічылася, што ў гарах нельга крычаць, каб не патрывожыць боства. Беларусам, згодна з выказваннем этнографа А.Я. Багдановіча, уласціва звязваць з гарой, узвышшам усё станоўчае, выключэнне складае Лысая гара, дзе, згодна з паданнем, жыве нячыстая сіла. Адсюль фразеалагізмы *не за гарамі* (блізка), *гара з плячэй* (пазбаўленне якіх-небудзь клопатаў) і інш.

6. Гідрацэнтрычная (мае воблік ракі) мадэль свету, у цэнтры знаходзіцца Сусветная Рака, у тым ліку і вогненная. Сусветная рака – гэта мяжа паміж жывымі і мёртвымі. Згодна з міфалагічнымі ўяўленнямі многіх народаў, шлях у замагільны свет асацыюецца з пераправай на лодцы па цячэнні ракі. У аснове фразеалагізма *река забвения* (напіўшыся з якой памерлыя забывалі сваё мінулае) ляжыць міфалагема “сусветная рака”.

7. Зааморфная (мае воблік жывёлы) мадэль свету, якая ўяўлялася як касмічны звер. Зямля малявалася ў вобліку жывёлы; гэтыя міфы, на думку В.У. Еўсюкова, найбольш старажытныя. Яны адносяцца да той стадыі мыслення, калі яшчэ недастаткова выразна ўсведамлялася мяжа, якая аддзяляла адзін прыродны аб’ект ад другога. Чалавек абагаўляў жывёл, прыпісваў ім незвычайныя ўласцівасці, бо гэта адзіная істота, якая здольная перамяшчацца ў трох стыхіях: па сушы, паветры і вадзе.

Увасабленнем і сімвалам зямлі ў старажытных лічыліся хтанічныя (ад грэчаскага хтонас – зямля, ці якая мае ўласцівасць зямлі) жывёлы – жабы, чарапахі, змеі і ім падобныя. У міфалогіі яны набылі своеасаблівае значэнне. Яшчэ Плутарх быў упэўнены, што мышы і жабы самі сабою нараджаюцца з мокрага глею. Міф пра жабу – апору сусвету быў вядомы многім народам Азіі, Еўропы, Афрыкі, а пра чарапаху, якая трымала свет, – у Паўночнай Амерыцы, Кітаі.

Асаблівыя адносіны ў сусветнай міфалогіі да рыбы. У некаторых народаў яна выступае ў ролі апоры зямлі. Згодна з універсальнымі міфалагічнымі ўяўленнямі, важнейшым касмічным элементам з’яўлялася

вада, а рыба лічылася працягам вады. Таму рыба ў многіх народаў была прадметам абагаўлення: яна лічылася сімвалам міласэрнасці, звышнатуральнай сілай, сімвалам сакральнага дзеяства. Да гэтага часу існуе прыкмета: *бачыць рыбу ў сне – да цяжарнасці*.

Многія народы бяруць пачатак свайго роду ад жывёл. Напрыклад, згодна з міфалогіяй венграў, яны паходзяць ад самкі міфічнай жывёліны, якая падобная да аленья. Славянскія вышыўкі захавалі міф пра дзвюх рагатых уладарніц свету, якія нарадзілі ўсё жывое. Ромб на вышыўцы славян – сімвалічная выява свяшчэнных аленьяў і ласёў.

У беларускай мове ў некалькі разоў больш, чым у рускай мове фразеалагізмаў, адным з кампанентаў якіх з’яўляецца назва хтанічнай жывёлы: *жаба на языку не спячэцца* (пра балбатуна), *жаба ў каляіне* (пра нікчэмную справу), *жаба цыцкі дасць* (памерці), *набрацца як жаба гразі* (пра п’янага), *на жабін скок* (недалёка), *глытаць жабу* (моўчкі выслухоўваць непрыемнае) і інш.

Змей-Гарыныч, змяя падкалодная адмоўная ацэнка ў беларускім менталітэце. *Мышы на сэрцы шкрабуць* (трывожна), *каб мыш не ведала* (надзейна схаваць), *як мыш на крупы* (глядзець незадаволена). Як бачым, у беларускай карціне свету ўспрыняцце гэтых жывёл не звязана напрамую з хтанічнай мадэллю свету.

8. Сацыяльная мадэль свету. Усё жывое паходзіць ад шлюбу неба-бацькі і маці-зямлі. Згодна з міфам Старажытнай Грэцыі, спачатку быў Хаос – бясформенны стан свету. Затым з’явілася багіня Зямлі – Гея, яна нарадзіла Урана (неба), Понта (мора) і горы. Ад шлюбу Неба і Зямлі – Урана і Геі з’явіліся боскія тытаны, аднавокія цыклопы.

Старажытныя мадэлі сусвету не зніклі бясследна, яны дажылі да нашых дзён у падсвядомасці і мове сучаснага чалавека. Нас не здзіўляе, што сонца або неба смяецца, звяры плачуць, а зямля адчувае боль. З цягам страты міфамі свайго прамога значэння ў жыцці людзей яны пачынаюць выконваць іншую функцыю, захоўваючыся ў мове, казках, павер’ях.

Да зместу

МІФЫ АБ БУДОВЕ СВЕТУ І МОВА

Самастойнай галіной касмаганічных міфаў можна лічыць міфы пра будову свету, якія праецыруюцца на міфы пра будову грамадства. Маючы агульныя карані ў міфалогіі, яны настолькі цесна пераплятаюцца, што раздзяліць іх можна толькі ўмоўна. Напрыклад, апазіцыя “левы – правы”, выдзеленая ў міфах пра будову свету, цесна ўплятаецца ў грамадскае жыццё народа, у яго абрады, прыкметы, паданні. М.І. Талстой прыводзіць

шматлікія сітуацыі з жыцця славянаў-палешукоў, дзе проціпастаўленне левага – правага становіцца рэлевантным: калі плод у чэраве маці змяшчаецца злева, то нараджаецца дзіця жаночага полу (сасуд зла), а калі справа – то мужчынскага; звон у левым вуху – дрэнная навіна, у правым – добрая; левае вока тузаецца – да бяды.

Даная апазіцыя, магчыма, мае карані ў асіметрыі паўшар’яў галаўнога мозгу чалавека з перавагай дамінантнага левага (маўленчага) паўшар’я і, адпаведна, правай рукі. Першыя нажы і сякеры ў каменным веку вырабляліся з разліку на праварукага чалавека. Перавага правай рукі замацавалася ў свядомасці і мове, ці ў культурнай традыцыі: напрыклад, у славян правая рука – лепшая, больш важная. Параўнаем, правы – гэта правільны, левы заробак – гэта незаконны заробак, што дрэнна.

У хрысціянскай іканапіснай традыцыі бажацца, бласлаўляюць правай рукой. У прароцтвах пра Страшны суд сказана: “И соберутся перед Ним все народы; и отделит одних от других, как пастырь отделяет овец от козлов; И поставит овец по правую руку свою, а козлов по левую» (Матфей 25: 32).

Уся старажытная міфалогія пранізана ідэяй дваякасці, нерасчлянёнасці з’яў і свету ўвогуле – свет выяўлены і свет схаваны, “той” і “гэты” свет. Бінарнасць – адна з важнейшых міфалагічных, моўных, фальклорных і ментальных універсальных. Апазіцыі – асноўны прыныцы будовы і свету, і грамадства.

Яшчэ А.М. Афанасьеў выявіў на аснове народных вераванняў лагічны каркас, заснаваны на сістэме апазіцый: святло – цемра, цяпло – холад, жыццё – смерць, неба – зямля. Згодна з А.М. Афанасьевым, святло і цемра, цяпло і холад знаходзяцца адно з другім у стане спрадвечнага антаганізму: Паміж багамі святла і цемры, цяпла і холаду адбываецца вечная, бясконцая барацьба за панаванне над светам”.

В.І. Іваноў, У.М. Тапароў выдзелілі для грамадскай культуры наступныя апазіцыі: левы – правы, жаночы – мужчынскі, малодшы – старэйшы, ніжні – верхні, усходні – заходні, паўночны – паўднёвы, чорны – чырвоны (белы), смерць – жыццё, хвароба – здароўе, цемра – святло, месяц – сонца, зямля – неба, лес – мора – суша, зіма – вясна.

У лінгвакультуралогіі (1) для аналізу моўнага матэрыялу выкарыстоўваюцца апазіцыі трох груп: 1) апазіцыі ў свеце (космасе); 2) апазіцыі ў соцыуме; 3) пераходны тып апазіцый.

Да першай групы апазіцый адносяцца наступныя: *неба – зямля, зямля – падземнае царства, зямля – мора, вада – агонь, поўнач – поўдзень, усход – захад, дзень – ноч, зіма – лета, месяц – сонца* і падобныя. Другая група прадстаўлена апазіцыямі *свой – чужы, мужчынскі – жаночы, старэйшы – малодшы, ніжэйшы – вышэйшы* і інш. У трэцюю групу

ўваходзяць апазіцыі, якія знаходзяцца на мяжы космасу і соцыума, прыроды і культуры: *левы – правы, дом – лес, сыры – вараны, пасяленне – пустыня, цот – няцот, жыццё – смерць* і інш. Некаторыя з апазіцый першай групы могуць быць пераасэнсаваны ў соцыуме, што дазваляе аднесці іх да трэцяй групы. Напрыклад, арыенціры ў прасторы поўнач і ўсход набываюць у грамадстве станоўчы цэннасны патэнцыял, а поўнач і захад – адмоўны, гэта ўжо сацыяльныя ацэнкі.

Свет (космас) можа быць рэалізаваны ў выглядзе адзінства некалькіх сутнасцей **прасторы** (верх – ніз, неба – зямля, зямля – падземнае царства, правы – левы, поўнач – поўдзень, усход – захад), **часу** (дзень – ноч, святло – цемра, лета – зіма, зіма – вясна), **колькасці** (многа – мала, усё – нічога, магільныя лічбы тры, сем, дванаццаць). Як накладваюцца гэтыя апазіцыі на міф?

Спачатку ў свеце быў хаос – гэта цемра, ноч, пустата, і бездань, вада, неарганізаванае ўзаемадзеянне агню і вады, аморфны стан рэчыва ў Сусветным Яйку. Славянам больш прывычныя ўяўленні пра першаснасць стыхій (вады). Біблейскі дух насіўся над водамі. Пераўтварэнне хаосу ў космас – гэта пераход ад цемры да святла, ад вады да сушы, ад бясформеннага да аформленага. Космас з хаосу ўзнікае за два этапы: ад бясформеннай, бяздоннай воднай масы аддзялілася суша, а потым неба аддзялілася ад зямлі.

Так узніклі тры сферы – нябесная, зямная і падземная, тры светы – ніжні, сярэдні і верхні. У ніжнім свеце цемра, холад, смерць; верхняму свету належыць неба, сонца, месяц, зоркі, святло; у сярэднім жыве чалавек.

Трыхатамія космасу пераносіцца і на такую мадэль свету, як Сусветнае дрэва. Гэта ідэальная мадэль дынамічных працэсаў (па вертыкалі) і адначасова ўстойлівая структура (па гарызанталі), ці свет арыентаваны на проціпастаўленне верх – ніз (па вертыкалі) і усход – захад (па гарызанталі).

Неба – стрыжань сусвету, сімвал сусветнай гармоніі і парадку. З аднаго боку, неба – гэта як бы Бог (неба прызывае), а з другога, – гэта прадонне, вір (бяздоннае неба). Палярная зорка – гэта вось (цэнтр) зорнага неба. Гэта адзіная нерухомая зорка нашага паўшар’я, таму па ёй заўсёды можна вызначыць накірунак на поўнач. Назва сузор’я з гэтай зоркай – Стажары (стажар – уваткнутая ў зямлю жэрдка, слуп, вакол якога навіваецца сена, калі яго складваюць у стог). Такім чынам, ідэя цэнтра важная для архаічнага ўспрыняцця свету, адсюль фразеалагізм – *вось зямлі, пуп зямлі*.

Дзве галоўныя часткі свету, космасу – неба і зямля, якія амаль ва ўсіх міфалогіях свету асэнсоўваюцца як мужчынскі і жаночы пачатак.

З аданаго боку неба і зямля проціпастаўляюцца. Параўнаем у гэтым кантэксце фразеалагізмы *есці зямлю* (актыўна клясціся) і *капіць неба* (пасіўна існаваць без пэўнай мэты); іх семантыка фарміруецца з улікам міфалагічных уяўленняў старажытных славян. З другога боку, неба і зямля успрымаюцца як муж і жонка, якія разам утвараюць *белы свет*. Выраз Маці-сырая-Зямля ўспрымаецца, згодна з Р.О. Якабсонам, як сімвал жаночай плоднасці.

Апазіцыя верх–ніз – адно з самых істотных проціпастаўленняў для старажытнай міфалогіі. Гэтая апазіцыя выражае самую простую арыентацыю чалавека ў прасторы, яна ёсць неабходны інструмент старажытнага структуравання свету. Названае проціпастаўленне знайшло выражэнне ў фразеалагізмах *як неба ад зямлі, зямля і неба* (пра што-небудзь далёкае, якое моцна адрозніваецца).

Неба ва ўяўленнях продкаў – гэта як бы рака, па якой плыве сонца. Архетып сонца ў славянскай міфалогіі – адзін з самых багатых і цікавых. Гэта магутны Бог, які даруе жыццё. Прычым жаночы вобраз сонца больш старажытны, чым мужчынскі, што знайшло адлюстраванне ў загадках і казках, дзе сонца звычайна мае жаночы вобраз.

Славяне лічылі сябе нашчадкамі Дажджбога, ці дзецямі Сонца. Курганы старажытных славян былі круглымі, як сонца. Нядзеля ў многіх народаў – гэта свята Сонца – Sonntag, ці “дзень сонца”. Існаваў у славян і архетып “падземнага” сонца. Славяне лічылі, што ноччу сонца здзяйсняе свой нябачны шлях пад зямлёю, каб раніцай зноў узйсці на ўсходзе (параўнаем, *галава ідзе кругам*).

Калі Сонца, з’яўляючыся амбівалентным, энантыясемічным, замацавалася ў ментальнасці як нешта боскае, то вада ў значна большай ступені – стыхія згубная для свету. Сведчаннем з’яўляецца міф аб Сусветным патоце. Падзеі патоку замацаваны ў фразеалагізмах *усяленскі потоп* (беспарадак), *да патоку* (вельмі даўно), *хоць потоп* (нічога не турбуе).

Шмат адмоўных рыс, характарыстык чалавека і падзей называюцца фразеалагізмамі з кампанентам “вада”, іх семантыка фарміравалася пад уздзеяннем гэтага архетыпу: *вада не трымаецца* (пра балбатуна), *як у ваду апушчаны* (пра чалавека без настрою), *дзясятая вада на кісялі* (вельмі далёкі родзіч), *віламі па вадзе пісана* (аб адмоўным зыходзе падзей), *цёмная вада ва аблацях* (пра што-небудзь незразумелае).

Вада, з’яўляючыся супярэчлівым, энантыясемічным архетыпам, можа праяўляць сябе і як нешта станоўчае. Напрыклад, *жывая вада* (цудадзейная вадкасць, якая вяртае жыццё), у агонь і ваду (хоць куды), *на чыстую ваду* (выкрываць каго-небудзь).

Як складаны сімвал пададзены архетып “вада” ў Бібліі: *Іисус, проходя через Самарию, устал, присел у колодца и попросил у*

самаритянки пить: «Если бы ты знала дар Божий, и кто говорит тебе: «дай мне пить», то сама просила бы у Него, и Он дал бы тебе воду живую... Кто будет пить воду, которую Я дам ему, тот не будет жаждать вовек, но вода, которую Я дал ему, сделается в нём источником воды, текущей в жизнь вечную» (Иоанн 4: 10, 14).

Месяц – Сонца складаюць бінарнае адзінства ў міфалогіі і менталітэце славян. У некаторых народаў сонца выступае як жаночы пачатак, а месяц – мужчынскі, у іншых народаў, наадварот, сонца – мужчынскі пачатак, месяц – жаночы. Рускія фразеалагізмы *под луной* (“на зямлі, у свеце”) і *под солнцем* (тое ж значэнне) сведчаць пра цесную сувязь гэтых міфалагем у свядомасці рускага чалавека.

Будаўніцтва храмаў заўсёды параўноўвалася з актам стварэння свету. Храм узнаўляе сусвет перш за ўсё архітэктурна: купал – гэта неба і г. д. Адсюль фразеалагізмы *дорога да храма* (пра правільны шлях); *быць на сёмым небе* (пра вышэйшую ступень шчасця, радасці).

Што да падгрупы колькасці, якая ўваходзіць у групу “Будова свету”, то яна дастаткова прадстаўлена ў рускіх і беларускіх фразеалагізмах. Асаблівай увагі заслугоўвае “магія” лічбаў: *тры – в три листа, в три ручья, в три погибели; бачишь на три сажни над землей, гнушь у три погибели, драць три скур, три бочки арыштантаў, три корабы; сем – на седьмом небе, семеро по лавкам, за семерых, на семи ветрах, семь смертных грехов, семь чудес света; сем вёрст да нябёс і ўсё лесам, сем патоў выйшла, сем пятніц на тыдні, садзіцца на сем сукоў.*

Мова паўстае тут як феномен культуры, які садзейнічае замацаванню і захаванню нацыянальнай ментальнасці.

Да зместу

З’ЯВЫ ПРЫРОДЫ ЯК ФАКТАР КУЛЬТУРЫ, ЯКАЯ АДЛЮСТРАВАНА Ў МОВЕ

Чалавек і прырода – дзве іпастасі Свету, роўнавялікія і важныя.

Духоўны свет любой нацыі вызначаецца прыродай, якая акаляе нас і якая падчас становіцца важнейшай за многія іншыя фактары.

Вядомы рускі вучоны А.М. Афанасьёў напісаў трохтомную працу “Поэтические воззрения славян на природу”. Па сабраных там міфах мы можам многае зразумець, а таксама выявіць тыя першаэлементы, першавобразы мовы, на якіх чалавек і прырода гавораць паміж сабой.

Сучасны падзел прыроды на жывую і нежывую склаўся параўнальна нядаўна. Старажытныя людзі лічылі, што ў свеце няма нічога мёртвага. Усё навакольнае асяроддзе ўспрымалася імі адушаўлёным. А сама

культура, “другая прырода”, узнікала на ўзаемаадносінах чалавека і прыроды. Чалавек растварае сябе ў прыродзе, а розныя з’явы прыроды тлумачыць сваімі жыццёвымі сітуацыямі і жаданнямі. Гэтая асаблівасць архаічнага светапогляду атрымала ў навуцы назву анімалізму (ад лац. анима – “душа”), або анімізму. Пра адзінства прыроды і чалавека гаворыць Біблія, апісваючы нараджэнне Дзевы Марыі: *“Когда надлежало родиться Богородице Деве от Анны, природа не осмеливалась плодоносить прежде благодати, но пребывала бесплодной, пока благодать не произрастит плод”*.

Абагаўляючы прыроду і яе стыхіі, чалавек не проста надзяляў іх душою і розумам, але і надаваў ім знешняе падабенства з сабою.

У міфе няма прыроды, якую можна было б выразна аддзяліць ад свету людзей. Міф прыпісвае аднолькавыя дзеянні людзям, з’явам прыроды, жывёлам. Чалавек адносіўся да прыроды на ўзор больш слабога да больш моцнага, ці абагаўляў Сонца, Ваду, Град, Маланку, Дождж... Гэты перыяд можна назваць старажытны антрапамарфізм.

Затым чалавек проціпаставіў сябе сілам прыроды, узнёс сябе як вянец тварэння, адчуў сябе ўладальнікам Зямлі. Такі падыход да свету названы антрапацэнтрызмам. Прырода ўсё больш прадстаўляецца як царства абсурду, дзе чалавек – цар. Такім чынам, антрапамарфічная праекцыя на прыроду змянілася тлумачэннем прыроды і космасу праз чалавека.

Канец XIX ст. і ўсё XX ст. вызначаецца новым накірункам – антрапакасізмам, пры якім чалавек перастае быць цэнтрам светабудовы. Ён усведамляе сваё месца не над прыродай, а ўнутры яе.

Усе гэтыя тры перыяды ў спасціжэнні прыроды знайшлі адлюстраванне ў мове – яе метафарах і фразеалагізмах. Таму мы гаворым *глыбіня душы, шырыня думак, шчодрасць зямлі* і інш.

Фразеалагізмы і метафары захавалі памяць пра назіранні чалавека за прыродай, таму існуюць выразы тыпу *ад прыроды, прырасці сэрцам, з прыроды*.

Згодна са сцверджаннем старажытных, характар і будучыня чалавека залежаць ад сувязі з зямлёю, сонцам, прыродай. Старажытныя друіды сцвярджалі, што кожны чалавек адпавядае аднаму з дрэў не толькі па знешнім падабенстве, але і па характары: дрэвы, як і людзі, бываюць адзінокія і групавыя, далікатныя і настойлівыя, моцныя і слабыя.

Расліны, трава, дрэвы валодаюць звышнатуральнай сілай, як лекавай, так і разбуральнай. Напрыклад, *бярэза, дуб, яблыня, груша, вішня* ў славян – гэта сімвалы добрага пачатку; *каліна, рабіна, асіна* – сімвалы няшчасця. У аснове гэтых уяўленняў – архетып дрэва-татэма.

У якутаў асабліва ўшаноўваецца *бярэза*, якая стаіць асобна, у тувінцаў – *лістоўніца*. У сахалінскіх ніўхаў існуе міф пра паходжанне іх ад

лістоўніцы. У народаў малайска-інданезійскага рэгіёну *рыс* з'яўляецца сімвалам жыцця. Падобнае значэнне для славянаў мае *жыта*, *кветка* *папараці*. Так, жыта аднаго караня са словам жыць. Асаблівую сімвальную нагрузку ў хрысціянскіх культурах мае *лаза*: *Хрыстос гаворил о себе “Я лоза”, а ученики были как бы ее ветвями.*

Згодна з міфічнымі ўяўленнямі многіх народаў, чалавек узнік з такіх дрэў, як *дуб* або *ясень*. Адсюль пайшлі паданні, у якіх гаворыцца аб пераўвасабленні чалавека і пераходзе яго душы ў дрэва або кветку (і наадварот): лесавікі падкідваюць (узамен украдзенага дзіцяці) у калыску палена, якое пераўтвараецца ў жывое дзіця; брат і сястра пераўтвараюцца ў кветку браткі; частыя матывы песень, у якіх хлопец ці дзяўчына пераўтвараюцца ў дрэвы:

Отправляла маты сына у солдаты,
Молоду дівчыну в полэ лён ірваты.
...Рвала вона, рвала, лёну ны дорвала,
Посырыді поля тополёю стала. (Палессе)

Цесная сувязь чалавек/расліна (дрэва, трава, кветка) праяўляецца ў афарыстычнай мове твораў малога жанру. Раслінны свет у загадках адухаўляецца: *Дышае, расце, а хадзіць не можа* (расліна); *Рук многа, а нага адна* (дрэва); *Летам адзяваецца, зімой раздзяваецца* (дрэва); *Усе паны скінулі кафтаны, а адзін пан не скінуў кафтан* (лісцевыя і хваёвыя дрэвы); *Ляцеў пан, на ваду паў, паплыў, не патануў* (ліст); *Сярод гарода стаіць ваявода, хто прымецца – рука скрывіцца* (дзядоўнік); *Стаяў Рыгор між гор, плашчом акрыўшыся, слязьмі абліўшыся* (авёс); *Пад адным брыльком дзевяць казакоў* (лён); *Стаіць Хадосця, растрапаўшы валосця* (каноплі); *Сядзіць панна на падмурку, выставіўшы напаказ свае кудры, а хлопцы-вырвасы цягнуць панну за косы* (морква на градзе); *Ігнат-пракурат на падзямеллю прайшоў, красную шапку найшоў, проціў сонца стаў, красную шапку зняў* (мак). *Зялёная, а не луг, белая, а не снег, кучаравая, а не дзяўчына* (бярэза); *Кроў маю п'юць, косці мае паляць, маімі рукамі адзін аднаго б'юць* (бярэза, венікі).

Вера ў рэальнасць падобных метамарфоз засведчана ў гісторыі мовы: слова *семя* служыць агульнай назвай і для зерня, з якога вырастае расліна і дрэва, і для апладняльнага пачатку ў жывёл і чалавеку; *плод* – гэта і частка расліны, якая развіваецца з кветкі, і зародак дзіцяці ў чалавека і млекакормячых; у казках часты матыв нараджэння дзіцяці ад з'едзенага зерня (гарох, боб); у песенным фальклоры эпітэтам хлопца выступае *дуб*, *дзяўчыны* – *бярэза*, а каліна сімвалізуе дзявочую прыгажосць. Радавод звычайна малюецца ў выглядзе дрэва. “Асаблівая роля дрэва сусвету ў

культуры народаў вызначаецца тым, што яно ёсць своеасаблівая повязь паміж сусветам і чалавекам і сімвал іх узаемапрапанікнення”.

У міфах пра паходжанне зямлі ў розных народаў свету сцвярджаецца, што трава, расліны ўвогуле створаны з валасоў чалавека. І наадварот, у паданнях пра паходжанне чалавека гаворыцца, што валасы ў яго з травы. На метафарычнай мове травы, кветкі, кустарнікі і дрэвы называюцца валасамі зямлі. У павер’ях зеляніна, якая расце ўздоўж берагоў рэк і каля крыніц, разглядаецца як валасы русалкі і іншых вадзяных багоў. У славянскай міфалогіі распущаныя косы лічацца эмблемай дажджавых хмар.

Вада і дрэвы выступаюць у якасці двух галоўных месцазнаходжанняў, што сімвалізуюць шлях прасторавых пераходаў міфічных персанажаў з аднаго свету на другі. Пераважна ў беларусаў дадатковымі месцазнаходжаннямі пераходаў выступаюць таксама кветкі, травы і збажына.

Дрэва ў славян – матыў далучэння да свету продкаў, што абумоўлена і прыроднымі фактарамі, і фальклорна-абрадавымі традыцыямі, шматвяковым земляробчым укладам жыцця, і міфічнымі ўяўленнямі пра сусветнае дрэва, дрэва жыцця.

У паэзіі дрэва часта выступае як сістэма прасторавых і духоўных каардынат, якія злучаюць неба і зямлю, верх і ніз, усе накірункі свету. Найбольш паэтычнымі у рускіх лічацца *бярэза, сасна, дуб, вярба, рабіна, таполя, клён, ліна*. Для беларусаў найбольш паэтычнымі з’яўляюцца *каліна і рабіна*, якія лічацца сімвалам дзявочай прываблівасці і сціпласці. Па частотнасці ўжывання на першым месцы стаіць *дуб*, затым ідуць *каліна, бярэза, лаза, вішня, грушка, вярба, рабіна*.

У славянскай міфалогіі дрэва народжана ад шлюбу зямлі і неба; яго жывіць не толькі зямля і вада, але і сонечнае святло. Іменна з-за прыналежнасці да двух светаў дрэва займае важнае месца ў міфапаэтычных уяўленнях славян.

Злучаючы глыбіню і вышыню не толькі ў прасторы, але і ў часе, дрэва выступае як сімвал памяці пра мінулае, вобраз самой вечнасці. Адсюль матыў пасадкі дрэў, які распаўсюдзіўся ў XX ст., як сімвал створанага самім і свядомага бессмяротця.

У беларусаў існуе павер’е, што на Купалу раскрываецца ўся прырода і нават зямля (таму можна пабачыць клады). Купальскі культ – гэта не толькі пакланенне сонцу, але і ўшаноўванне раслін, якія ў купальскую ноч валодаюць асаблівай амбівалентнай сілай, якая можа быць і лекавай, і ядавітай. У ноч на Купалу расцвітае папараць, авалодаўшы кветкай якой чалавек становіцца ўсёведным, таму што пачынае разумець мову звяроў і

раслін. На купальскім світанні беларусы абмываюцца расою, бо гэта быццам дапамагае захаваць здароўе.

У шэрагу фразеалагічных адзінак захоўваюцца звесткі пра народную духоўную культуру. Напрыклад, фразеалагізм *бязрозовая каша* раней меў два значэнні: 1) вясенняя бярозавая каша з бярозавымі пупышкамі; 2) рытуальнае біццё. Зараз засталася толькі другое значэнне, якое таксама відазмянілася і стала абазначаць ‘розгі або дубец, рэмень’, адсюль сучасны фразеалагізм *даць бярозавай кашы*.

Некаторыя расліны, напрыклад, *рэдзька*, *каноплі*, *боб*, *мак* сталі ў беларусаў негатыўнымі сімваламі, замацавалі за сабой негатыўныя канатацыі: *рэдзьку рваць*, *рэдзьку сеяць*, *калаціць зялёны мак* маюць значэнне “сварыцца”; пра надаедлівага чалавека і рускія і беларусы скажуць *надакучыў як горкая рэдзька*; *горкую рэдзьку грызці* ‘жыць у цяжкіх умовах’; *скребти редьку* ‘надаедліва павучаць’ (ва ўкраінскай мове); *сесці макам* ‘папасці ў непрыемнае становішча’ (у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах); *прыбралася, хоць у каноплі стаў* ‘пра дрэнна, неахайна апранутага чалавека’. Фразеалагізм як *Піліп з кананель* сустракаецца не толькі ў беларускай, але і ў польскай, украінскай, чэшскай і літоўскай мовах. Польскія даследчыкі бачаць у аснове яго значэння канкрэтную гістарычную падзею – рэакцыю на выступленне ў польскім сейме шляхціча Піліпа з вёскі Каноплі.

Згодна з этнаграфічнымі дадзенымі, зараз у славян каля 600 відаў жывёл, якія “прадказваюць” надвор’е. Харошыя сіноптыкі вароны, а маракі вызначаюць надвор’е па паводзінах чаек.

Культавыя выявы жывёл – старажытнейшае праяўленне творчасці чалавека. Культ жывёл – першая мяжа, якую старажытны чалавек праводзіць паміж сабою і светам прыроды, прызнаючы яшчэ яе ўладарства, але ўжо не атаясамліваючы сябе з ёю. Анімалізм заўсёды застаецца тым сэнсаўтваральным фонам, на якім фарміруюцца моўныя і культавыя стэрэатыпы, паэтычныя вобразы. Анімалізму належыць важная роля ў стварэнні экалагічна збалансаванай культуры.

Асаблівае становішча жывёльнага свету як бы на мяжы прыроднага і духоўнага робіць яго культурнае асваенне больш складаным, чым, напрыклад, раслін. Бяроза часта прыпадабняецца да дзяўчыны, воблака – думцы, зоркі – вачам, а ў дачыненні да жывёл такіх метафар амаль няма, таму што жывёлы валодаюць як бы ўласнай адухоўленасцю. Паэтычныя вобразы жывёл у лірыцы сустракаюцца з наступнай частотнасцю: *конь*, *сабака*, *змяя*, *воўк*, *кот*, *карова*, *алень*, *заяц*, *авечка*, *лягушка*, *чарвяк*, *мядзведзь*, *ліса* і інш. У беларускай мове ў розных літаратурных жанрах па частотнасці ўжывання жывёлы размяшчаюцца наступным чынам: *конь*, *воўк*, *кот*, *каза*, *вол*, *сабака*, *курыца*, *казёл*, *свіння*, *карова*, *мядзведзь*, *заяц*.

Як правіла, паэтычныя вобразы заснаваны на старажытных міфалагічных уяўленнях славян пра жывёл. Імклівы рух свету, ветру, маланкі, грому вады, стралы і каня старажытны чалавек лічыў аналагічным, здольным замяніць адно другое ў міфе. У казках чытаем: “*Конь бяжыць – зямля дрыжыць, з ноздраў пылыя палае*”. Каню прыпісваюцца ўласцівасці грому і маланак. Міфічны конь лётае над воблакамі, таму ён збліжаецца з птушкай.

Сівы конь – гэта казачны сімвал раніцы. Сівы – змрок хтанічнага свету. Залазячы сіўцы-бурцы ў адно вуха і вылазячы праз другое, героі казак станавіліся прыгажунямі. Залатагрывы конь – тут эпітэт залатагрывы паказвае на сувязь міфічнага каня са святлом, сонцам. Каб міфічны конь змог дапамагаць свайму герою, той павінен быў карміць яго пшаніцай і раніцамі дазваляць качацца ў расе. Адсюль фразеалагізм *конь не валяўся ў значэнні ‘яшчэ не пачынаць справы’*. Конь быў яшчэ і сімвалам зорак, месяца, што ўскосна можна пацвердзіць наяўнасцю загадак: *На паляне сіняй пасецца конь сівы* (месяц); *На татарскому полі попутані коні, вузлікі знаць, та не можна развязаць* (неба і зоркі).

Пры развіцці язычніцтва, калі боствы становяцца падобнымі да людзей, міфічныя коні з намеснікаў багоў пераўтвараюцца ў суправаджальнікаў: напрыклад, Пярун раз’язджае па небе ў вогненнай калясніцы і страляе маланкамі.

Так, суадносячыся з агнём, конь сімвалізуе адначасова жыццё і смерць, агонь і ваду, дабро і зло. Конь адначасова ёсць сімвал смерці і сімвал уваскрасення сонечнага боства. Атаясамліваючыся з сонцам, конь маляваўся з дапамогай сімвалаў сонца: як дыск, промні, крыж, ромб.

Яшчэ некалькі відаў жывёл маглі выступаць як багі, перш за ўсё гэта карова і бык. Для славянаў яны азначалі багацце, давалі чалавеку харчаванне і адзенне, павялічвалі ўрадлівасць зямлі. Адзенне, вырабленае са скур, грэла старажытнага чалавека, быццам сонца. Магчыма, таму нябесныя свяцілы і стыхіі прыроды, якія давалі цяпло або багацце, у міфалогіі розных народаў увасабляліся бычкамі, каровамі, козамі.

Карова – небажыхар, увасабленне неба. У многіх народаў яна свяшчэнная. Продкам сучаснага бычка быў дзікі бык-тур, вялікая і дужая жывёліна. Адсюль пайшлі фразеалагізмы *здоровы як бык, браць быка за рогі*.

У старажытных грэкаў і рымлянаў да з’яўлення грошай эквівалентам грашовай адзінкі служыла галава быка, таму першыя манеты называліся быкамі.

Дзённае святло, а таксама само сонца, якое нараджае новы дзень, уяўлялася славянам белым быком (каровай). А ноч – чорным быком (каровай).

Казёл у славянаў – зааморфны вобраз багоў, напрыклад, у беларускага Перуна. З аднаго боку, казёл – сімвал ураджаю і сексуальнай патэнцыі, а з другога боку – у ім закладзены архетып грэшніка, антыпод агнца. Архетып казла, здольнага адпускаць грахі (фразеалагізм казёл адпушчэння), захаваўся ў беларускіх і рускіх каляндарных песнях і абрадах. Фразеалагізмы *як ад казла малака* (ніякай карысці), *біць як сідараву казу* (вельмі моцна) сфарміравалі сваё значэнне пад уплывам міфалагемы казёл.

Даволі распаўсюджаны ў беларускай і рускай мовах так званыя сабачыя метафары – *пустабрэх, сабачыца, грызціся, выць, агрызацца, падкусць*; вядомыя фразеалагізмы: *віляць хвостом, сабака на сене, сабачы холад, як сабаку пятая нага*, якія маюць негатыўную ацэнку.

Кампанент сабака ёсць у назвах шэрагу сузор’яў – сузор’е Вялікага Сабакі, Малога Сабакі, Гончых Сабак. Слова “канікулы” таксама звязана з сабакам. Пры жыцці Юлія Цэзара, у самы гарачы час у навучальных установах ладзіліся перапынкі ў занятках, якія супадалі з паяўленнем на небе сузор’я Малога Сабакі, таму дадзены час называўся “песыі дні”, ці канікулы. Верагодна, гэтым фактам можна патлумачыць фразеалагізмы *собачья жара* і *супрацьлеглае собачий холад*.

Існуе шмат прыказак, дзе галоўнай дзеючай асобай з’яўляецца сабака: *І сабака памятае, хто яго корміць; Добры сабака лепш за ліхога чалавека*.

Каб правільна растлумачыць выразы *вешаць сабак, сабачы вальс, стаміўся як сабака, сабаку з’есці*, трэба ведаць міф, архетып. У міфалагічным асэнсаванні сабака – хтанічная жывёліна, сустракаецца ў міфах у сувязі з матывамі зямлі і замагільнага свету, бо ён суправаджае душы памерлых у ніжні свет (таму існуе прымета: *вые сабака – на нябожчыка*), ён стораж ля варот пекла.

Амбівалентнасць вобраза сабакі ў славянскай культуры тлумачыцца шэрагам фактараў. Хоць сабака зблізіўся з чалавекам “як паразіт, які паядае адкіды каля стаянак людзей”, але ў шматлікіх індаеўрапейскіх народаў існавалі адносіны да яго, як да жывёлы, надзеленай боскай сілай. Таму, з аднаго боку, з сабакам звязаны добры пачатак: *сабачая вернасць, сабаку з’есці* (пра вопытнага чалавека), *дзе сабака закапаны* (усталяваць сутнасць справы), *сабака не пераскочыць* (пра нешта вялікае); а з другога боку, сабака – увасабленне зла: *здохнуць у падваротні* (пра смерць бяздомнага чалавека), *як сабаку* (без жалю), *на сабачую пугу* (зусім, да немагчымасці), *хоць на сабаку вылі* (пра нясмачную страву), *як на сабаку* (даволі хутка, без ускладненняў), *за сабаку* (невядома дзе) і г. д.

Рускія сяляне да XX ст. не пускалі сабакі ў хату, якую яна быццам бы можа апаганіць; нячыстае цела пахаванага сабакі выклікала гніенне

зямлі і прыводзіла да бяды, таму сабаку нельга было хаваць. Хавалі сабак ў патаемных месцах, якія было цяжка знайсці. Адсюль фразеалагізм дзе сабака закапаны ў значэнні “у чым сутнасць справы, сапраўдная прычына чаго-небудзь”.

З другога боку, у беларускіх казках “Сабака і воўк”, “Вайна ваўка з сабакамі” сабака выступае як разумны і адданы памагаты чалавека, а з другога боку, сабака часта здаецца суб’ектам сваркі ў славян: *сабачыцца, з роту сабакі скачуць* (у беларусаў), *собачливый* (у рускіх), *psia krew* ‘сабачая кроў – сварлівае’, *psi syn* ‘сабачы сын’ (у палякаў).

Сабака – ахвярная жывёліна, адсюль фразеалагізмы *вешаць сабак* (нагаворваць на каго-небудзь, лаяць, абвінавачваючы), *як сабак нярэзаных* (вельмі многа).

Акрамя таго, сабака – архетып падману, ён фарміруе семантыку такіх выказаў, як *брахаць, ілжэ як сабака, сабакам падшыты* (ілжывы чалавек).

Рускія і беларусы па-рознаму ўспрымаюць сабаку: калі ў рускай моўнай свядомасці з сабакам звязаны таксама і станоўчыя якасці асобы – *собачья преданность, собаку съест*, то для беларусаў фразеалагізмы з кампанентам сабака амаль усе з’яўляюцца носбітамі негатыўнай ацэнкі, адмоўнай канатацыі – *з роту сабакі скачуць, ушыцца ў сабачую скуру, сабакам падшыты, у сабакі вачэй пазычыць, сабакам сена косіць, за сабаку, сабацы пад хвост, была ў сабакі хата, што пан – то сабака*.

Свет людзей, сацыяльны і псіхалагічны, праецыруецца на свет раслін і жывёл і пазнаецца ў тэрмінах гэтага свету (напрыклад, асёл, дуб, грызціся – пра чалавека). Прырода, з якой зжываецца чалавек і цэлы народ, становіцца аб’ектам фетышызацыі, міфалагізацыі.

Этнограф Адам Міцкевіч пісаў: “По сей день у белорусов почитаются “озера, кладези и источники”... Ключевая вода, или как ее часто называют, “живая” почитается высоким целебным и очищающим средством”. Шматлікасць балот на тэрыторыі Беларусі таксама знайшло адлюстраванне ў мове і культуры беларусаў, што дазваляе кваліфікаваць балота як іх старажытнейшы архетып. У беларускай мове захавалася больш за 20 найменняў балота: *алёс, багна, балота, бездань, валага, віць, гала, дрыгва, дрыгвянік, імішара, машара, мраіва, нетра, слата, твань* і інш.

Як бачаць жывёльны і раслінны свет беларусы і рускія, можна прасачыць, параўнаўшы дадзеныя асацыятыўных слоўнікаў. Асацыятыўнае поле (артыкул) ёсць адна з форм рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнага вобраза свету. Параўнанне асацыятыўных палёў, уласцівых розным народам, якія пражываюць у прыкладна аднолькавых умовах, дазваляе гаварыць пра асаблівасці светаўспрыняцця і спосабах адлюстравання яго ў мове. Амаль за кожнай метафарай хаваецца архетып, міф, міфалагема, напрыклад, *сляпы дождж*. На Палессі існуе некалькі

груп вераванняў пра гэты дождж. Сляпы, таму што не бачыць, што свеціць сонца. Чалавек і свет, чалавек і прырода адчуваюць патрэбу адно ў адным.

Метафарычны падыход да прыроды традыцыйна звязваюць з антрапамарфізмам – асаблівым поглядам на свет праз прызму чалавека. Метафары, якія сюды адносяцца, як правіла, хутка сціраюцца, ці перастаюць успрымацца як метафары і трывала ўваходзяць у мову, культуру.

У беларускай мове багаты матэрыял па такіх метафарах: *бярозы трасуць лісцем, лісце шапацела, дождж шаптаў, ліны стогнуць, мароз шчэрыцца, мяцель грае, холад запусціў сваю ледзяную руку, хваляў хор і інш.* Рускі фразеалагізм *радужные мечты* цяжка перакласці на беларускую мову нават апісальнымі сродкамі, бо ў беларускай мове спрацоўвае іншая ўнутраная форма, а значыць, іншыя сэнсы (па-беларуску радуга – вясёлка).

У рускую мову свет прыроды ўваходзіць іншым шляхам – з дапамогай “адваротнай метафары”. Для рускай свядомасці і мовы характэрныя факты, у якіх з’явы прыроды, прыродныя стыхіі выкарыстоўваюцца для апісання духоўнага свету чалавека, яго паводзін, знешнасці: *ручьи слёз, буря гнева, море любви, град упрёков, поток слов, зелёная тоска, плоды науки* і інш. Беларускай мове такія метафары ўласцівы ў меншай ступені, хаця зрэдку яны сустракаюцца: *мора бяды, мора слёз, адлягло ад сэрца, рэкі крыві.*

Мова дазваляе нам бачыць сувязь з аддаленымі з’явамі, у свеце ніяк не звязанымі, але якія глыбока сядзяць у ментальнасці рускага народа. Так, снег – гэта і *белые мухи* і *Христова рубашка*; моцная навальніца – гэта *ведьмина рубашка*. Асновай для такіх метафар служаць міфалагемы і архетыпы нацыянальнай свядомасці, якія накіроўваюць метафарычныя ўтварэнні і робяць іх зразумелымі для ўсіх членаў моўнага калектыву. Напрыклад, вецер – знак Божы, бо Бог спыніў патап з дапамогай ветру. Адсюль узнікаюць метафары з пазітыўнай арыентацыяй: *свежий ветер перемен*. З другога боку, ветры – гэта крылатыя дэмань, ці злая сіла, адсюль – *ветреный человек, с ветерком в голове, на взвей ветер; з ветрам у галаве, ветрам падшыты, вецер нясе, вецер у галаве свішча*. Ёсць яшчэ адна міфалагема ў славянаў: вецер – чалавек, пракляты сваімі бацькамі, і таму ён гуляе па свеце *як вецер у полі* (пра чалавека, у якога няма сям’і і блізкіх людзей). Беларусы прыпісваюць ветру параліч сэрца – падвей.

Даныя метафары адлюстроўваюць нацыянальную спецыфіку бачання свету.

Важнейшай функцыяй і для рускіх, і для беларускіх метафар з’яўляецца намінацыйная функцыя. Багаты матэрыял для вывучэння метафарычных намінацый даюць назвы раслін: *пальчыкі* (першацвет), *ксяндзоў плеш* (дзьмухавец), *касьнічкі* (папар), *кудравік* (палын), *Пятроў*

крыж (крыжавік); *адамова свеча*, *медвежьи лапки*, *мать-и-мачеха*, *лягушечник*, *петушки*, *змеевик*.

Метафары, звязаныя з прыродай, выконваюць таксама эматыўна-ацэначную функцыю. Напрыклад, *галубка*, *горліца*, *арол*, *салавей* (пазітыўныя адносіны да чалавека), *казёл*, *карова*, *свіння* (негатыўныя адносіны).

Менталітэт (8) народа, яго духоўная і матэрыяльная культура ўвасабляюцца ў метафарах, якія іграюць ролю стэрэатыпаў паўсядзённай свядомасці.

Да зместу

ВОБРАЗ ЧАЛАВЕКА Ў СЛАВЯНСКАЙ МІФАЛОГІІ

У цэнтры свету стаіць чалавек як асоба, якая мае цела, душу, мову, ці чалавек з яго пачуццямі і станам, думкамі і словамі, учынкамі і эмоцыямі, чалавек добры, злы, грэшны, святы, бязглузды, геніяльны і інш.

Вертыкальнае становішча чалавека – гэта яго памкненні да неба, яго “высокія” думкі, гарызантальнае ў чалавеку – гэта ўсё зямное, тленнае.

Чалавек паўстае ў двух іпастасях – мужчына і жанчына. Стаўленне да мужчыны і жанчыны ў славянаў неаднолькавае. Напрыклад, ва ўкраінскай мове “чоловік” – гэта толькі мужчына, муж.

У антрапаморфнай мадэлі Сусвету жанчына прыраўноўвалася да Бездані, якая, па ўяўленнях язычнікаў, тым не менш лічылася першакрыніцай усяго жывога ў Светабудове. Жанчына – увасабленне лёсу: старажытнаруское “*кобь*” – лёс, адсюль кабета ‘жанчына’. З другога боку, жанчына – сімвал ніжняга свету, граху, зла. У міфапаэтычнай традыцыі жанчына сімвалізуе цемру, мужчына – святло.

Знешні воблік чалавека складаецца з трох частак: 1) галава і яе часткі; 2) цела; 3) ногі. У сучасным уяўленні галава – гэта цэнтр перапрацоўкі інфармацыі, то ў старажытнага чалавека ўсё, што звязана з галавой, суадносілася з небам і яго галоўнымі аб’ектамі – месяцам, сонцам, зоркамі. Міфалагема галавы “сонца” легла ў аснову такіх фразеалагізмаў, як *галава ідзе кругам*, *галава гарыць*, *галава закружылася*, *галава баліць*, *галава забіта*, хоць абазначаюць яны стан чалавека ў цяжкай сітуацыі.

Яшчэ адна міфалагема: галава – “Бог, галоўнае, важнае”, яна знайшла сваё адлюстраванне ў фразеалагізмах *усяму галава* (пра важнае), *залатая галава* (пра разумнага), *галава варыць*, *галава не на вошы* (разумны, кемлівы, знаходлівы).

Асноўная колькасць фразеалагізмаў з кампанентам галава сфарміраваліся пазней і амаль страцілі сувязь з міфалагэмамі. Цяпер

фразеалагізмы абазначаюць перш за ўсё інтэлектуальныя здольнасці чалавека, яго якасці, фізічны стан. Напрыклад, *галава на плячах, галава на месцы, галава варыць, светлая галава, з галавой* – пра разумнага чалавека; *без цара ў галаве, курыная галава, галава дубовая, галава яловая, галава і два вухі, галава садовая, дубовая галава, курыная галава, пустая галава* – пра недалёкага чалавека.

Вочы – важнейшая частка галавы і твару чалавека. Старажытная міфалагема, якая дала жыццё некалькім метафарам, якія захаваліся да нашых дзён, “вочы=боства”. Таму – *хозяйский глаз, без глаза*.

Яшчэ адна міфалагема – “вочы=чалавек”, ад якой узніклі фразеалагізмы *глаз наметан, глаз отдыхает; вочы радуюцца, вочы гараць, вочы б мае не бачылі*. У беларускай мове з кампанентам вочы налічваецца больш за 170 фразеалагізмаў. Паколькі 80% інфармацыі праходзіць праз вочы, яны лічацца важнейшым з органаў, таму вачам прыпісваецца таемная магічная сіла.

Падманваць каго-небудзь – гэта перашкаджаць адэкватна ўспрымаць свет, ці перашкаджаць яму глядзець, адсюль *замазаць вочы, сляпіць вочы, засціць вочы, замыльваць вочы*, і інш.

Валасам на Русі надавалі вялікае значэнне, таму што валасы лічыліся
1) змесцівам сілы, вопыту – да *сівых валасоў; до корней волос*;
2) змесцівам памяці, волі – *валасы сталі дыбам*.

На падсвядомым узроўні гэтыя архетыпы і зараз кіруюць нашымі ўчынкамі: асуджаных астрыгаюць, як бы паралізуючы пры гэтым іх волю; спрацоўвае і яшчэ адзін архетып: “стрыжка валасоў = змяненне жыцця” да гэтага часу пастрыгаюць у манахі, хаця валасы ў манахаў рэальна застаюцца, але прызыўнікоў стрыгуць сапраўды. Калісьці адрэзаная дзявочая каса няславіла дзяўчыну.

Фразеалагізм *волас з галавы не ўпадзе*, калька з царкоўнаславянскай мовы, які абазначае, што чалавеку не ўчыняць аніякай шкоды. Тут закладзены архетып “волас = чалавек”, адсюль фразеалагізм *волас у волас* (пра падобных людзей).

Нос – таксама важная частка твару, данае слова стала кампанентам даволі вялікай колькасці метафар, фразеалагізмаў, у значэнні якіх закладзены архетып “нос = чалавек”: *сунуць нос* (пра цікаўнага чалавека), *вешаць нос* (пра сумнае), *вадзіць за нос* (падманваць), *нос да носа* (пра людзей, якія вельмі блізка стаяць).

Найбольш прадуктыўныя словы, якія абазначаюць часткі цела чалавека, гэта рукі, ногі, спіна і пуп, іменна яны ўтвараюць вялікую колькасць фразеалагізмаў, шмат з якіх маюць міфалагічную аснову.

Рука – сімвал улады, права, сілы – *мець руку, правая рука*; рука – сімвал багацця, сродак набыцця багацця любым спосабам – *грэць рукі, руку*

заскабіць, цюку ў руку, прыбіраць да рук, даць на лапу. Каб авалодаць прадметам, трэба схапіць прадмет рукой і так заявіць права на валоданне. Рускае *тяжба* звязана з тым, што ў судзе тыя, хто спрачаецца, цягнулі да сябе спрэчны прадмет, і той, хто перамагаў, атрымліваў яго сабе ў “стяжание”.

Большасць фразеалагізмаў з кампанентам “рука” мае негатыўную канатацыю або ацэнку: *быць пад рукой* (падпарадкоўвацца), *хадзіць па руках* (адно са значэнняў нейтральнае ‘мець неафіцыйнае распаўсюджанне’, а другое – негатыўнае ‘пра жанчын лёгкіх паводзін’), *рука не паднімаецца* (не хапае рашучасці), *з пустымі рукамі* (нічога не ўзяўшы з сабою), *пад гарачую руку* (не кантралюючы сябе), *абы з рук* (вельмі нядбала, нядобраякасна), *цяжкая рука* (хто-небудзь прыносіць няўдачу, няшчасце), *доўгія рукі* (схільнасць украсці).

З дапамогай жэстаў рукі на Русі ажыццяўлялі шматлікія важныя рытуальныя дзеянні: бласлаўлялі, каяліся, кляліся, што замацавалася ў шэрагу фразеалагізмаў: *паклаўшы руку на сэрца* (шчыра), *ударыць па руках* (згадзіцца), *ручацца галавой* ‘прымаць на сябе адказнасць за іншага, ручацца’.

Ногі ў язычнікаў-славян лічыліся прыналежнасцю дэманаў: *сам чорт нагу зламае* (пра захламленае месца), *як левая нага паждае* (невядома як, пра недарэчныя, безразважныя ўчынкі), *устаць з левай нагі* (мець дрэнны настрой), *зямля гарыць пад нагамі* (пра небяспечнае месца), *зямля хістаецца пад нагамі* (пра няпэўнае становішча), *як сабаку пятая нага* (не патрэбны). Амаль усе беларускія і рускія фразеалагізмы з кампанентам “нага” маюць негатыўную афарбоўку.

“Духоўнымі цэнтрамі” чалавека з’яўляюцца душа і сэрца.

Сэрца размяшчаецца ў цэнтры чалавечага цела, з’яўляецца цэнтрам сканцэнтравання эмоцый. У беларусаў душа змяшчаецца ў сэрцы, што знайшло адлюстраванне ў сінанімічных фразеалагізмах *сэрца пераварочваецца*, *сэрца кроіцца* – *душа разрываецца*, *душа крывёй абліваецца*; *сэрца ледзянее* – *душа ў пяткі*; *сэрца заходзіцца*, *сэрца чуць не выскачыла*, *сэрца ёкнула* – *душа гарыць*, *душа баліць*, *душа не на месцы*, *душа ные*, *коўкі душу шкрабуць*; *перастала біцца сэрца* – *дух выйшаў*, *душа вон*; *да сэрца* – *да душы*, *па душы*, *як маслам па душы*; *ад чыстага сэрца* – *ад усёй душы*, *з адкрытай душой*, *з глыбіні душы*.

У іншых культурах і мовах лакалізацыя эмоцый іншая: у кітайскай карціне свету эмоцыі лакалізуюцца ў нырках, у афрыканскай (заходнеафрыканскі арэал) – у пачонцы і носе, у французай – у селязёнцы.

У беларускай і рускай карцінах свету важную ролю іграе сэрца. Выражаючы разнастайныя эмоцыі, лексема “сэрца” аб’ядноўваецца з самымі рознымі прэдыкатамі, утвараючы метафары з рознымі значэннямі:

сэрца б'еца, спявае, закінае, сціскаеца, рвеца, дрыжыць, загараеца, трапеча, камянее, палымнее, чарсцвее, трымціць і інш.

Гаворачы пра пачуцці, нельга не заўважыць, што тут “працуе” параметр “верх” – “ніз”. Спакой – гэта як бы нерухомасць. Нулявая каардыната, станоўчыя эмоцыі звязаны з рухам уверх (*скакаць ад радасці*), а адмоўныя – з рухам уніз (*сагнуцца ад гора*).

Яшчэ адна важнейшая міфалагема сэрца – “быць змесцівам душы, канцэнтрацыяй жыццёвай сілы”, таму выкраданне сэрца абазначае смерць: *Ты ўкраў маё сэрца*.

Дж. Фрэзер звяртаў увагу на міфалагему “паяданне сэрца”, ён лічыў, што ўжыванне сэрца ў ежу першабытнымі людзьмі насіла чарадзейны характар. Водгукі гэтага адшукваюцца ў сучасным хрысціянскім прычасці – далучэнне да вучэння Хрыста праз паяданне яго “цела” і “крыві”.

Больш складаныя адносіны сучаснага свету з міфалагічнымі ўяўленнямі сустракаем у слове душа.

Змесцівам душы ў розных народаў лічацца розныя органы: дыяфрагма, сэрца, ныркі, вочы і нават пяткі. Першабытныя людзі лічылі сувязь душы і цела настолькі цеснай, што, калі знявечыць мёртвае цела, знявечыцца і яго душа.

Славяне прызнавалі ў чалавечай душы праяўленні той творчай сілы, без якой немагчыма жыццё на зямлі: *“Душа – собственно частица, искра небесного огня, которая и сообщает очам блеск, крови жар и всему телу внутреннюю теплоту”*. З гэтымі ўяўленнямі звязаны метафары *душа свеціцца, душа гарыць, іскры душы, душа адтаяла*.

Душа атаясамліваецца з чалавекам, з яго ўнутраным “я”: *высокая душа, адкрытая душа*. Душа, як і чалавек, памірае: *аддаць богу душу*.

З пункту погляду этыкету душа з’яўляецца носьбітам нейкага этычнага ідэалу: *чыстая душа, запэцкаць душу*.

З рэлігійнага пункту погляду душа звязвае чалавека з вышэйшым духоўным пачаткам, тым самым павышае цэннасць душы, набываюць асобае значэнне свядомыя высілкі чалавека, накіраваныя на самаўдасканаленне: *з Богам у душы, выратаваць душу*.

Уяўленне пра душу як пра дыханне, паветра, птушку, матылёк уласціва розным народам, у тым ліку і славянам: *душа вон, душа адлятае*. Нават этымалагічна душа цесна звязана з ветрам: *душа – дыхнуць – дух*. Згодна з язычніцкімі вераваннямі, калі чалавек жыве праведна, то душа ператвараецца ў голуба, а калі ў граху, то ў чорнага ворана, зрэдку ў сумную зязюлю.

Душа лакалізавана, адсюль фразалагізм – *душа не на месцы*; душа – цвёрдая паверхня – *камень лёг на душу, шкрабе душу*.

Некаторыя супрацьпастаўленні, з’яўляючыся асноўнымі для будовы свету, набылі вартасную арыентацыю і замацаваліся ў культурнай прасторы. Напрыклад, сучасная свядомасць і мова захавалі наступныя мадыфікацыі апазіцыі верх – ніз: *нябесны – зямны, боскі – чалавечы, ідэальны – рэальны, звышнатуральны – натуральны, вечны – смертны, гераічны – эгаістычны, адлучаны ад свету – мірскі і інш.*

Адно з важнейшых проціпастаўленняў у жыцці і ў будове грамадства – гэта свой – чужы, якое з’яўляецца важнейшым культурным канцэптам, што захоўвае сваё значэнне на працягу многіх стагоддзяў. Было заўважана, што ўсе праяўленні самасвядомасці становяцца абвостранымі ў сітуацыі “свой – чужы”.

Сваё – прыналежыць чалавеку, асвоена ім; чужое – нечалавечае, звярынае, прыналежыць сферы смерці. Сваё даступна і знаходзіцца ва ўладанні, чужое – недаступна.

Свой – аб’ект культы, бо ён змяшчаецца ў міфалагічным цэнтры светабудовы, богавыбраны. Свой свет функцыянуе ў якасці цэнтра і ў якасці глебы, а чужы свет – гэта нешта невядомае і незразумелае.

Роднасць па крыві спачатку не ўсведамлялася. Як паказвае Э. Бенвеніст, карань свой сустракаецца не ў тэрмінах, якія абазначаюць кроўную роднасць, а ў тэрмінаў роднасці па прычыне параднення: *сват, сваяк, свякроў*.

У фальклоры славян у свайго – русыя валасы, белыя рукі, грудзі, твар; у чужога ўсё чорнае. Свой параўноўваецца з сонцам (золатам), месяцам (срэбрам), зоркамі. У сваіх белы двор, светлая зброя. Фразеалагізмы з кампанентам свой маюць станоўчую канатацыю ў славянскай культуры: *сваё на ўме* (пра чалавека, які не выказвае сваёй думкі), *пры сваіх* (застацца з тым, што было), *свой брат* (пра блізкага па духу чалавека).

Чужы – гэта як бы не зусім чалавек, у міфах ён збліжаецца з веліканамі, людаедамі, нячыстай сілай, пярэваратнямі. Міф паказвае, што чужы знаходзіцца пад зямлёй, пад вадой, на небе, за парогам хаты і нават унутры дома – пад падлогай, за печчу: чужы пачынаецца там, дзе заканчваецца сваё, і гэтая мяжа жыве разам з чалавекам.

Фразеалагізмы з кампанентам чужы набываюць негатыўную канатацыю: *на чужбіну, як чужыя, сунуць носа ў чужое проса, жыць чужым розумам*.

Калі адзін чужы трапляе сярод сваіх – гэта раб. Слова раб і цар існавалі да рабства і царскай улады.

Такім чынам, першапачаткова было чужое (хаос), з якога выдзелілася сваё (космас), сваё трэба было фарміраваць і падтрымліваць, у той час як чужое існавала заўсёды.

На проціпастаўленні свайго чужому засноўваліся многія маральна-этычныя ўяўленні славян, якія знаходзілі адлюстраванне ў прыказках, фразеалагізмах і метафарах. Напрыклад, *Свае людзі, памірымся; Свая бяда – не чужая; Свая рубашка бліжэй да цела; Свой біся, рубайся, а чужы не мяшайся* (тут сваё – хорошае, белае, прыгожае). *Чужая душа – цёмны лес; Чужая болька не баліць; Чужая хатка такая, як свякроўка ліхая* (дзе чужое – менш цяжкае, прыходзіць само па сабе, без асаблівых намаганняў, яно недасягальнае).

Яшчэ адна важная апазіцыя “верх – ніз”. У аснове гэтай апазіцыі ляжыць уяўленне пра верхні і ніжні свет у міфалагічнай мадэлі, сюды адносяцца ўсе міфы пра верхні і ніжні бок рэчы, з’явы. З гэтым звязаны фразеалагізмы з верхам (больш чым абяцалася), ніжэй сваёй годнасці.

Са становішчам нізу звязаны і такія фразеалагізмы, як *ламаць шапку* (падхалімнічаць), *здымаць шапку* (адносіцца з павагай).

Даволі вялікая і важная для разумення ментальнасці славян група фразеалагізмаў звязана з адносінамі да сям’і, дзяцей, да людзей.

Пры пераходзе да патрыярхату, а потым да Хрысціянства жанчына становіцца не такой важнай для грамадства. Маці-Сыра-Зямля, Мокаш і іншыя жаночыя боствы, якія займалі важнае месца ў матрыярхальнай культуры, паступова губляюць сваё значэнне, што адлюстравалася ў мове. Рэшткі гэтага сустракаюцца ў выразах, у якіх слова маці і яго вытворныя выкарыстоўваюцца з негатыўнай канатацыяй: *маменькин сынок, по матушке* (нецэнзурна сказаць). У той жа час адсутнасць бацькі стала ганебным недахопам – *безотцовщина*; адпаведна, усё высокае, хорошае сталі звязаць з бацькам – *бацькаўшчына* (радзіма).

Паводзіны чалавека варыятыўныя і шматлікія, з аднаго боку, і стэрэатыпныя, з другога.

Іменна стэрэатыпныя паводзіны знаходзяць адлюстраванне ў фразеалагізмах.

Празмернае апякунства адмоўна ацэньваецца ўсходнімі славянамі, таму фразеалагізмы *насіць на руках, гладзіць па галоўцы, здуваць пылінкі* маюць неадабральную канатацыю.

Незахаванне сямейнай вернасці з’яўляецца парушэннем маральна-этычных нормаў, якія прыняты ў грамадстве. Напрыклад, фразеалагізм *наставіць рогі* выступае ў значэнні “здродзіць мужу”. Унутраная форма адлюстроўвае легенду часоў жыцця візантыйскага імператара Андроніка Комніна, які дазваляў паляваць у сваім парку толькі тым мужчынам, жонкі якіх мелі з ім любоўныя сувязі. Таму, хто атрымліваў гэтае права, на вароты дома прыбівалі рогі аленья.

Смех у язычніцкім грамадстве меў сакральную сімволіку, гэта своеасаблівы магічны жэст. У хрысціянскай культуры смяюцца смерць,

д’ябал, нечысьць, адсюль фразеалагізм *дьявольский смех*. Хрыстос, яго апосталы і святыя ніколі не смяюцца. Забарона на смех сустракаецца ў славянскім фальклоры – у тых казках, дзе жывы пранікае ў свет памерлых: казкі пра Бабу Ягу, дзе героя папярэджваюць: *“Прыйдзеш у хатку – не смейся!”* Смейчыся, памерлы выдае сябе за жывога.

Смех не адабраўся старажытнымі славянамі, адсюль выраз *дурня на смеху пазнаеш; на латках пазнаеш скупого, а на смеху – дурнога*.

Да зместу

МЕТАДЫ ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Любая сфера чалавечага пазнання, якая прэтэндуе на званне навукі, павінна валодаць 1) аб’ектам, 2) прадметам вывучэння, 3) метамай, яшчэ і 4) пэўнымі даследчымі метадамі. Сапраўдная навука ўзнікае толькі тады, калі фарміруюцца і сістэматычна выкарыстоўваюцца навуковыя метады эмпірычнага і тэарэтычнага даследавання.

Пад навуковым метадам мы разумеем наступнае: 1) распазнаванне і выразнае фармуляванне праблемы; 2) збор дадзеных з дапамогай назірання і эксперыменту; 3) фармулёўка паняцця з дапамогай лагічных разважанняў; 4) праверка гэтых гіпотэз.

Эфектыўнасць лінгвакультуралагічнага аналізу залежыць ад узроўню распрацоўкі і ўкаранення новых метадаў, методык і прыёмаў. Вядома, што наяўнасць і якасць метадалогіі – паказчык ступені самастойнасці навукі, яе эўрыстычнага патэнцыялу, глыбіні пастаноўкі і рашэння пытанняў, доказнасці вывадаў і ўзроўню прафесіяналізму даследавання. Пакуль што ў лінгвакультуралогіі метадалогія не распрацавана.

Паколькі лінгвакультуралогія на сучасным этапе будзеца намаганнямі перш за ўсё лінгвістаў, найбольш запатрабаванымі з’яўляюцца метады мовазнаўства. Так, параўнальна-гістарычнае мовазнаўства да гэтага часу застаецца прыкладам дакладнага лінгвістычнага даследавання. Невыпадкава вызначаныя лінгвістыкай факты выкарыстоўваюцца гісторыкамі, літаратуразнаўцамі і прадстаўнікамі іншых сумежных навук.

Канцэптуальны аналіз. У этналінгвістычных і лінгвакультуралагічных даследаваннях папулярнай стала методыка канцэптуальнага аналізу, якая была распрацавана і пераканаўча прадстаўлена французскім лінгвістам Э. Бенвеністам у кнізе “Агульная лінгвістыка”. Ядро методыкі – семантычная рэканструкцыя, сутнасць яе ў тым, што “значэнне” лінгвістычнай формы вызначаецца ўсёй сукупнасцю яе ўжывання, яе дыстрыбуцыяй і тыпамі сувязей. Рэканструкцыя

асноўваецца на ўважлівым вывучэнні сукупнасці кантэкстаў, дзе можа быць ужыта даследуемая форма. З дапамогай прапанаванай метадыкі відавочнай становіцца сувязь семантыкі і культуры, а сама метадыка з’яўляецца надзейным інструментам выяўлення паходжання “некаторых важных тэрмінаў сучаснай культуры”.

Канцэптуальны аналіз грунтуецца на супастаўленні сукупнасці словаўжывання лексем, якія рэалізуюць той ці іншы канцэпт, з далейшай інтэрпрэтацыяй сэнсавых адрозненняў у словаўжыванні.

Дыскурсны аналіз. Праблема “мова і маўленне” цесна звязана з паняццем дыскурса і дыскурснага аналізу. Дыскурс – у шырокім сэнсе ўяўляе сабой адзінства моўнай практыкі і экстралінгвістычных фактараў, неабходных для разумення тэксту ці якія даюць уяўленне пра ўдзельнікаў камунікацыі, іх устаноўкі і мэты, умовы вытворчасці і ўспрыняцця паведамлення. Гэта звязны тэкст у сукупнасці з экстралінгвістычнымі фактарамі, узятымі ў надзейным аспекце.

Дыскурсны аналіз – гэта міждысцыплінарная частка ведаў, звязаная з лінгвістыкай тэксту, стылістыкай, псіхалінгвістыкай, семіётыкай, рыторыкай і філасофіяй.

Квантытатывная лінгвістыка. Калі навукі прыродазнаўчага цыклу параўнальна даўно загаварылі на мове матэматыкі, то гуманітарныя навукі звярнуліся да яе толькі ў XX ст.

Мовазнаўства першае з гуманітарных навук ад устаноўкі на поўнае і вычарпальнае апісанне асобных фактаў перайшло да ўстаноўкі на абагульненне, на пошук адзінага закона, які тлумачыць вялікую колькасць асобных фактаў.

Пакуль найбольш перспектыўным з’яўляецца даследаванне сутнасных характарыстык мовы пры дапамозе апарата тэорыі верагоднасці і матэматычнай статыстыкі – квантытатывная лінгвістыка. Дзякуючы імавернай прыродзе моўнай структуры, а таксама рэгулярнасці, упарадкаванасці моўных з’яў, яна лёгка паддаецца вывучэнню матэматычным апаратам тэорыі верагоднасці і матэматычнай статыстыкі. Ужо існуе спецыяльная літаратура, якая адлюстроўвае вынікі прымянення статыстычных метадык у даследаванні разнастайных ярусаў моўнай сістэмы. Часцей за ўсё колькасныя метадыкі выкарыстоўваюцца пры апісанні лексічнага ўзроўню моўнай сістэмы. Лінгвісты перакананы, што лексічны ярус сістэмны, але гэтая сістэмнасць асаблівага роду.

Практычным вынікам статыстычнага вывучэння лексікі з’яўляюцца частотныя слоўнікі, якія адрозніваюцца ад звычайных лінгвістычных (тлумачальных, арфаграфічных і інш.) тым, што слоўнікавыя адзінкі размяшчаюцца не толькі ў алфавітным парадку, але і ў парадку частотнасці, якая памяншаецца.

Корпусная лінгвістыка. Лексікаграфічны і квантытатыўны падыходы злучыліся ў корпуснай лінгвістыцы, якая грунтуецца на выкарыстанні корпуса, ці вялікага аб'ёму моўнага матэрыялу, выбранага з разнастайных крыніц і зведзенага ў камп'ютарызаваную сістэму.

Вялікі моўны матэрыял, які пастаянна папаўняецца і які фіксуе назапашаны тых ці іншых уласцівасцей, дазваляе ўбачыць тое, што традыцыйным слоўнікам не пад сілу. Выяўляецца, што многія словы і словазлучэнні маюць тэндэнцыю з'яўляцца ў пэўным семантычным акружэнні. Стала відавочным, што паміж словамі існуюць семантычныя асацыяцыі. Заўважана, што кожнае слова імкнецца да пэўнага месца ў складзе сказа.

Для лінгвакультураведаў важным уяўляецца вывад распрацоўшчыкаў корпуснай лінгвістыкі пра тое, што гэты накірунак перасякаецца з кагнітыўнымі даследаваннямі, паколькі большасць маўленчых рашэнняў гаворачага прадыхаваны пэўнай культурай і залежаць ад нашых ведаў і разумення свету. Адсюль напрашваецца ідыяматычны прынцып мовы, пад якім разумеюць спецыфічныя і ўнікальныя рысы моўнага ўжывання, што выводзяцца са звычак, традыцый, навыкаў, норм і стандартаў, прынятых гаворачымі ў пабудове выказвання.

Асноўныя накірункі ў распрацоўцы лінгвакультуралагічнай метадалогіі. Напрыканцы XX ст. стаў фарміравацца накірунак навуковых пошукаў ў рэчышчы супастаўляльнага метаду, арыентаваны на семантыку адзінак, якія параўноўваюцца і якія прыналежаць розным мовам. Для лінгвакультуралогіі адным з важнейшых накірункаў становіцца лексікаграфічны.

Лінгвакультуралагічная методыка. Слова рэалізуе сваю акумуляцыйную функцыю, дзякуючы наяўнасці ў ім сувязей рознага ўзроўню. Відавочны ўзровень лексічнай сувязі. Словы, вырваныя з кантэксту і зведзеныя ў слоўніку рознага тыпу, ператвараюцца ў адзіны метатэкст, здольны даць інфармацыю, якую іншым спосабам атрымаць не ўдаецца. Інфарматыўная наяўнасць слова, паколькі яно, па-першае, факт канцэптуалізацыі свету, вынік яго разумення, па-другое, імя з'явы культуры, духоўнай, матэрыяльнай або мастацкай. Дзякуючы слову, захаванаму ў лексіконе, мова памятае пра тое, што сёння перастала быць актуальным. Інфарматыўная адсутнасць слова ў лексіконе – моўная лакуна. Яна выяўляецца ў выпадку цяжкасці вызначыць канцэпт сродкамі роднай мовы і, часцей, у выпадках супастаўлення з іншымі мовамі (напрыклад, пры перакладзе з мовы на мову). Заслугоўвае ўвагі вывучэнне ўзроўняў: 1) тэматычнай сувязі; 2) семемнай сувязі; 3) марфемнай сувязі; 4) канатацыі як асобай формы сувязі слова.

Методыка лінгвакультуралогіі звычайна арыентавана на тэкст у самым шырокім сэнсе гэтага слова, з якога і вычytваецца патрэбная інфармацыя. Распрацаваная методыка скіравана не на тэкст, а на гіпертэкст, які ствараецца ў рамках лексікаграфічнага падыходу. Да даследавання слова падыходзяць з пазіцыі фарміравання і вывучэння “бібліятэкі сувязей слова”. Лексікаграфічны падыход арганічна спалучае цікавасць да кожнага асобнага слова з увагай да ўсёй сукупнасці слоў, якая складае слоўнік. У выніку лексікаграфічнае апісанне дае своеасаблівы гіпертэкст – мнагамерную сетку, у якой кожная кропка або вузел (у нашым выпадку гэта слова або словазлучэнне) самастойна ўв’язваецца з любой іншай кропкай або вузлом. “Сетка” гіпертэксту ў лексікаграфічным апісанні забяспечвае мажлівасць гарантавана “ўлавіць” культурныя сэнсы, акумуляваныя ў мове.

Дамінантны аналіз. Методыка дамінантнага аналізу прадугледжвае наяўнасць частотных слоўнікаў, якія ўяўляюць тэкст або корпус тэкстаў, і грунтуюцца на меркаванні, што сярод найбольш частотных лексем прысутнічае слова, якое абазначае дамінанты моўнай карціны этнасу, сацыяльнай групы ці індывіда. Выяўленне, вывучэнне і апісанне найбольш частотных знамянальных слоў у аспекце моўнай карціны свету – гэта і ёсць дамінантны аналіз.

Напрыклад, у частотным слоўніку рускай народнай лірыкі сярод найменняў дамінант ёсць назоўнік *друг*. У частотным слоўніку англійскіх народных песень адпаведны назоўнік *friend* да ліку дамінант не адносіцца. Гэта значыць, што ў рускай ментальнасці слова *друг* займае асаблівае месца (285 словаўжыванняў слова ў рускіх народных песнях і 27 – у англійскіх).

Кластарны аналіз. Кожны фрагмент эпічнай або лірычнай карціны свету рэпрэзентуецца пэўнай сукупнасцю лексем рознай прыналежнасці. Гэты набор абазначаецца тэрмінам кластар, ці сегмент нейкага інфармацыйнага поля. Кластарны аналіз у нашым уяўленні – гэта лексікаграфічнае апісанне ўсіх лексем, якія ўваходзяць у кластар, з паралельным наладжваннем усіх сувязей кожнага слова з іншымі словамі, якія ўяўляюць адзін і той жа фрагмент фальклорнай карціны свету.

Тэрмін кластар сустракаецца ў многіх навуках. Тлумачэнне лінгвістычнага тэрміна кластар наступнае: паслядоўнасць, ланцужок моўных элементаў, якімі могуць быць гукі або часціны мовы, групы дыялектаў або моў, якія маюць шэраг агульных рыс як вынік узаемага геаграфічнага збліжэння. Пад тэрмінам кластар у лінгвакультуралагічных даследаваннях разумеецца сукупнасць слоў рознай часцінамоўнай прыналежнасці, семантычна і/або функцыянальна звязаных паміж сабой, якія служаць для рэпрэзентацыі таго ці іншага фрагмента карціны свету.

Напрыклад, у кластар “Арнітонімы” ўвойдуць не толькі абагульненыя і канкрэтныя найменні птушак (*птушка, зязюля* і інш.), прыметнікі, утвораныя ад арнітонімаў (*птушыны, зязюлін*), але і характарыстыкі птушак (*драпежны*), прыслоўі (*па-салаўінаму*), дзеясловы, якія называюць характэрныя для птушак дзеянні (*варкаваць, кляваць*) і інш.

Метад сціскання канкардансу. Методыка мае на ўвазе ўлік абсалютна ўсіх ужыванняў аналізуемага слова ў межах пэўнага корпуса тэкстаў. Сціснуць канкарданс можна, пакінуўшы самыя важныя, актуальныя для данага фальклорнага тэксту сувязі слова, якое апісваецца, з іншымі словамі гэтага тэксту.

Умоўныя абазначэнні зон слоўнікавага артыкула.

База артыкула (корпус лексікаграфічна прадстаўленых тэкстаў); ‘тлумачэнне’ (дзе патрэбна); ілюстрацыя; варыянты акцэнталагічныя, марфемныя і іншыя; сувязі з назоўнікамі; сувязі з прыметнікамі; сувязі з дзеясловамі; сувязі з лічэбнікамі; сувязі з прыслоўямі; асацыятыўныя рады; паэтычная функцыя; вытворнае слова; дадатковая інфармацыя; каментарыі.

Методыка аплікацыі слоўнікавых артыкулаў. Выразная і аднастайная структура кожнага слоўнікавага артыкула забяспечвае карэктнае супастаўленне лексем (і канцэптаў) метадам накладання, своеасаблівай аплікацыі слоўнікавых артыкулаў. Гэтая методыка дае надзейны матэрыял для тэарэтычных разважанняў пра інварыянтнае і спецыфічнае ў слове. Супастаўленне мажліва на ўзроўні асобных лексем, а таксама на ўзроўні сукупнасці слоў, рэалізаваных у тэксце, які апісваецца. Методыка аплікацыі слоўнікавых артыкулаў, складзеных на матэрыяле разнастайных фальклорных тэкстаў, – унікальны спосаб выяўлення і паказу этнічнай ментальнасці.

Да зместу

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ КАНТЭКСТ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКІ

Моўная адзінка “грэх” у беларускамоўным кантэксце

У “Законе Божым” гаворыцца, што грэх – гэта парушэнне волі Божай. Першымі парушылі волю Божую ангелы, і таму за праціўленне Богу яны былі пазбаўлены данага ім святла і радасці і сталі злымі, цёмнымі духамі, ці бесамі, дэманамі, д’ябламi, чарцямi [32, с. 24]. Таму пра шкадлівую асобу, ад якой адны непрыемнасці кажуць *Пользы як ад казла, а грахоў як у чорта*. Д’ябал навучыў людзей не слухацца Бога, грашыць. Ён спакусіў ці хітрыкамі і падманам навучыў першых створаных Богам

людзей – Адама і Еву – парушыць волю Божую [32, с. 24]. *З грахом папалам* дзейнічае сёння кожны чалавек, калі паступае падманным спосабам, несумленна, ашуканствам. *Як на грэх*, выказваюць людзі шкадаванне, калі быццам кімсьці падстроена. Д’ябал заўсёды стараецца падпільнаваць і спакусіць чалавека. *Пільнуе як чорт грэшную душу* кажуць, калі жонка пільнуе мужа або муж жонку. Мы, людзі, паходзім ад грэшных Адама і Евы, і таму нараджаемся ў стане граху. Усе людзі, адны больш, другія менш, – грэшныя. Кожны раз, паступаючыся са сваім сумненнем, перакананнем, робячы які-небудзь заганны ўчынак, чалавек *бярэ грэх на сваю душу*. Дарэмна скардзячыся, выказваючы незадавальненне, ён таксама можа грашыць, а таму *няма чаго богу грашыць*.

Як адзначае Чэслаў Пяткевіч, грэх у паняцці палешука – гэта даволі забытая праблема. Таму, бывае, складаецца так, што *і смех і грэх*. Ён трымае ў памяці вялікі пералік грахоў, і сам вызначае іх ступені – вялікі грэх, грэх, грашно (ужываецца дзеля азначэння найменшых і сумніўных грахоў) – не прызнаючы вельмі многія учынкi за грэшныя, уводзіць цэлы шэраг грахоў, якія не прызнаюцца Царквою за грахі. Так, вялікім грахам лічылася забойства, пакалечанне на ўсё жыццё, знявага крыжа, клятвапарушэнне, падпальванне і выдзіранне пчолаў, крышанне хлеба і раскідванне крошак. Цяжка грашыць той, хто не паставіць крыжа на магіле памерлага. Аднак не любы недаравальны ўчынак, вялікая правіннасць для палешука былі *смяртэльным грахам*. Няма граху і нават не грашно за забойства канякрада, пчаладзёра і падпальніка (глядзі таксама паданні “*Вялікі грэшнік*”, “*Грэшнікі*”) [20, с. 99–101]. Красці з голаду – не грэх, бо *Голад крадзе, а пазыка круціць*, таксама няма граху за крадзеж дрэва, як з панскага, так і з казначэйскага лесу: *Мужык у лесе не злодзей, то дома не хазяін*. Згвалчванне дзяўчыны не з’яўляецца грахам, бо яна яшчэ нічыя (гэта толькі за чужую жонку грэх) – *Калі сука не дасць, то сабака не возьме*. Аднак пра сам учынак гавораць: *хлопец з дзеўкаю саграшылі*. “Няшлюбнае супружства”, калі поп не дасць вянца, – таксама грэшна [33, с. 540–546].

Грэх казаць, што пчала здохла. Многія дзеянні ў дачыненні да хлеба лічыліся грахам: выпусціць з рук хлеб на зямлю; не зрабіць на бохане, пачынаючы яго кроіць, знак крыжа; вылепліваць фігуркі з хлеба; кідацца ім; барабаниць па бохане пальцамі ці нажом; дакранацца нямытай рукой; есці хлеб, не здымаючы шапкі. Грэх нават іголку ўкрасці, бо “*за кару на той свет іншымі варацямі не ўпусцяць, як толькі праз голчына вушка*” [10, с. 513]. Свістаць у доме грэх. І *Няма чаго граху таіць*, бо грашно ўтойваць свае дрэнныя ўчынкі, трэба прызнавацца. Гаварыць няпраўду большы грэх, чым есці скаромнае ў вялікі пост: *Поп у вялікі пост кажа: “Грэшна толькі тое, што з вуснаў выходзіць, але не тое, што ў вусны*

ўваходзіць”. Без падстаў наракаючы на лёс, будучы незадаволеным, можна разгневаць Бога, таму лепш *не грашы богу, няма чаго грашыць, няма чаго бога гнявіць*, калі ўсё нармальна. Нават быць сведкам ці ўдзельнікам чаго-небудзь непрыемнага грашна, таму *далей ад граху*. Кожны сам адказвае за свае ўчынкі: *Калі не твой грэх, то няма чаго і каяцца*.

У інтэрпрэтацыі палешука амаль ніводзін з сямі галоўных грахоў не з’яўляецца грахам – *Грэх у мех, а спасенне ў торбу, хто скажа – грэх, лупі ў морду ці Грэх у мех, грашаняты ў торбу, або Што праўда, то не грэх, ці Грэх – пех, калом па баку – вот і па граху*. Напрыклад, гордасць (пыха) не грэх, калі адчуваюць яе не перад Богам, а перад людзьмі. Абжорства трактуець як злоўжыванне, бо права натуры кожнага чалавека не з’яўляецца грахам. Абжорам лічыцца той, хто шмат есць, а *Добры ядотнік – добры работнік*. Зашмат з’есці ніхто не можа, бо *Душа меру знае*. Калі хтосьці падчас свята аб’есца, то гэта таксама не грэх, бо *На тое Бог даў свята, каб людзі елі, пілі і весяліліся*. Зайздрасць не з’яўляецца грахам, але зайздросціць грэх. Лень успрымаецца як абмежаваны недахоп, але не з’яўляецца грахам “*усякая лянота ад Бога, дак і няма за ета ніякаго граху*”. Толькі гнеў і неахайнасць прызнаюцца за грахі: першы – паколькі абцяжарвае сумленне, а другі, з-за немцыя рук перад ужываннем хлеба, у адносінах да якога адсутнасць пашаны лічыцца грахам [33, с. 540–546].

Грашно у сераду есці скаромнае, працаваць вечарам у суботу, працаваць на полі ў малое свята (аднак, *Грэх – мех, свята ў торбу, а хто не працуе – таму даць у морду*), ссякаць дрэва паблізу хаты, на якім быў выразаны ці высечыны крыж, на якім было буслінае гняздо і на якім была амяла [33, с. 540–546]. Розных грахоў многа, таму ўсе людзі грэшныя і трэба неяк мірыцца з гэтым: *Хацеў бы ў рай, ды грахі не пускаюць; Рада б душа ў рай, ды грахі не пускаюць*. Ачысціцца ад грахоў можна, пакаяўшыся перад Богам, бо *Адкуль грэх, адтуль і спасенне*.

Чалавек заўсёды размяжоўваў грэх перад Богам і грэх перад людзьмі. Самыя цяжкія і больш грахоў перад Богам, таму ў семантыцы слова на першае месца выступае значэнне ‘у веруючых – парушэнне рэлігійных канонаў’. Абагульнена, у параўнанні з рускай мовай, падаюцца другое і трэцяе значэнні, якімі характарызуецца маральныя паводзіны чалавека – ‘заганны ўчынак, памылка, правінка’ і ‘нядобра, недаравальна, недазволена’ [38, т. 2, с. 90]. У рускай мове – ‘то, что лежит на совести,отягощает её как чувство вины’, ‘предосудительный поступок’. Тут слова грэх мае і чацвёртае значэнне ‘грешно, нехорошо’ [31, с. 144].

Этымалагі не падаюць выразнага тлумачэння слова грэх. Звычайна мяркуюць, што ёсць сувязь з *grēti ‘грэць’, ці параўноўваюць з лат. grēis ‘крывы’ [42, т. 3, с. 110]. М. Фасмер адзначае, што грэх хутчэй за ўсё

славянскае слова і звязана з дзеясловам грэць з першапачатковым значэннем “*жжение (совести)*” [39, т. 1, с. 456].

Лексема грэх і яе вытворныя актыўна ўжывалася ў старабеларускай мове. Слова грэх (грехъ, грихъ, хрехъ) мела значэнні: 1) грэх, парушэнне правіл рэлігійнай маралі: *ты еси безъ оусакого грехоу нарощена и живешь* (Пак. Хр. 3-3б); 2) віна, правіннасць: *инъ самъ за тотъ свой грѣхъ покутоваль* (КСД, 247–248, 1515); 3) зло: *абы каждый вѣдалъ што есть грѣхъ а што доброе дѣло* (Будн. 3б) [6, т. 7, с. 150].

Як паказваюць вытворныя словы, лексічны фон слова грэх у рускай мове большы, чым у беларускай, параўнаем: у беларускай мове – грэхападзенне ‘у біблейскім міфічным паданні – парушэнне першымі людзьмі, Адамам і Евай, заветаў бога’, грэшна ‘нядобра, недаравальна, недазволена’, грэшнік, грэшніца ‘грэшны чалавек’, грэшны ‘які зрабіў многа грахоў; вінаваты’, грашок ‘невялікі грэх’, грашыць ‘рабіць грэх; памыляцца, парушаць якія-н. правілы; мець яні-н. недахоп’ [38, т. 2, с. 90]; у рускай мове – греховный ‘то же, что грешный’, греховодник ‘человек легкомысленно-веселого и предосудительного поведения’, греховодничать ‘вести себя греховодником, легкомысленно и предосудительно’, грехопадение ‘нравственное падение, поступок, совершенный в нарушение норм общественной морали’, грешить ‘у верующих совершать грехи; нарушать какие-н. правила, противоречить чему-н.; напрасно подозревать, обвинять кого-н. в чём-н.’ грешник, грешница ‘грешный человек’, грешный ‘имеющий много грехов’, согрешение ‘грех, проступок’, согрешить ‘грешить’ [31, с. 144].

Беларусамі больш выразна, чым рускімі, размяжоўваецца паняцце граху ў рэлігійным і свецкім жыцці, прычым больш сур’ёзны грэх для беларусаў – гэта грэх перад Богам (у прыцыпе гэтае ж размежаванне заўважыў і Ч. Пяткевіч у псіхалогіі палешукоў). Напрыклад, грэхападзенне – гэта ‘парушэнне першымі людзьмі, Адамам і Евай, заветаў Бога’, а далей са стылёвымі паметамі перан., кніжн., іран. – ‘парушэнне грамадскіх норм паводзін, маралі і пад.’ [38, т. 2, с. 90]; для рускіх – грехопадение ‘нравственное падение, поступок, совершенный в нарушение норм общественной морали’, [первонач. падение первых людей, Адама и Евы, вкушивших запретный плод от дерева познания]’ [31, с. 144]. У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” 1996 г. выдання, у адрозненне ад пяцітомнага выдання 1977–1984 гг., дзе ўсе значэнні падаваліся без паметы перан., лексема грэх прыводзіцца з першым значэннем ‘у веруючых: парушэнне правіл рэлігійнай маралі’ і другім, пераносным, ‘заганны ўчынак’ [38, с. 159]. Беларускі сінанімічны слоўнік М.К. Клышкі падае да слова грэх сінонімы блюзнерства ‘зневажанне, ганьбаванне бога, святых’ і святатацтва ‘зневажанне царкоўнай святыні; кашчунства’ [12, с. 123].

Моўная адзінка “гразь” у беларускамоўным кантэксте

Большасць слоў любой мовы валодае нацыянальна-культурнай семантыкай. Таму такія адзінкі ўяўляюць цікавасць не толькі як сродак зносін, але і як крыніца шматлікіх і разнастайных ведаў аб нацыянальнай гісторыі і культуры.

Прырода, геаграфічныя асаблівасці, даступнасць і зручнасць шляхоў зносін накладваюць свой адбітак на культуру народа і на яго мову. На Беларусі, як вядома, некалі вялікія плошчы займаў лес, тут бяруць пачатак чатыры галоўныя ракі еўрапейскай Расіі (Волга, Днепр, Нёман і Заходняя Дзвіна), тэрыторыю перасякаюць шматлікія маленькія рэчкі і раўчкі, маецца шмат азёр, а паміж азёрамі – балот. Найбольшая колькасць балот размешчана ў басейне ракі Прыпяці, на тэрыторыі Брэсцка-Пінскага Палесся. Пра Палессе Я.Ф. Карскі гаварыў, што *“свежему человеку, побывавшему в Белоруссии впервые, кажется, что здесь процесс творения, состоящий в отделении воды от земли, еще не завершился вполне, а продолжается до сих пор”* [11, с. 51]. Палеская прырода стварыла натуральныя межы, для знешняга ўздзеяння на культуру, побыт і мову палешукоў. Заходнепалескія гаворкі, у параўнанні з іншымі гаворкамі Беларусі, захоўваюць найбольшую колькасць архаічных фанетычных, граматычных і лексічных рыс.

Напалеону I прыпісваюцца словы, што гразь у Літве і на Беларусі з’яўляецца пятай стыхіяй. На старонках “Жывапіснай Расіі” (1882 г.) даліна Прыпяці называецца Герадотавым морам. У запісах І.П. Крашэўскага гаворыцца, што некалі Чорнае мора даходзіла да самага Пінска. *“Изборожденная рѣками (у Прыпяць на тэрыторыі Пінскага Палесся ўпадае 15 рэк, а ўсяго 123 ракі), рѣчками, ручьями, разливами, протоками, усѣянная озерами, озерами, бродами, залегаемая непроходимыми болотами, она весною и теперь имѣетъ видъ моря, будучи почти на третью часть залита водами”* [8, с. 330]. Басейн Прыпяці вядомы таксама пад назвай Пінскія балоты. Балоты ў басейне Прыпяці раней займалі адну чацвёртую частку ўсёй прасторы. Большыя па плошчы беларускія балоты мелі свае назвы – Качай болото, Стрижъ, Одрино, Жерново, Гайдзинъ, Гвозса, Одръ, Гричинъ, Волховы [8, с. 342 – 343]. Асушэнне беларускіх балот пачалося на Палессі ў 1873 годзе. Распачаў яго вучоны геадэзіст І.І. Жылінскі. Ён склаў план асушэння Пінскіх балот, даследаваў глебу балоцістай мясцовасці. Самыя балоты складаюць асадкі ілу і іншых рэчываў, нанесеных былою вадою. А так як гразь – гэта *‘вязкая, размяклая ад вады глеба’*, то зразумела, што на Палессі яе заўсёды хапала. Ці не палешукі прыдумалі выраз як гразі *‘вельмі многа чаго-небудзь’*. Акрамя названага, лексема гразь мае і наступныя значэнні *‘марскі або азёрны іл, які мае лекавыя ўласцівасці’*,

‘бруд, нечыстоты’, ‘пра што-небудзь ганебнае, подлае, нізкае’ [38, т. 2, с. 75]. Слова мае чатыры значэнні, што дало магчымасць народнай назіральнасці стварыць немалую колькасць прыказак. Семантызацыя лексемы ў значэнні ‘пра што-небудзь ганебнае, подлае, нізкае’ паслужыла асновай для прыказак *Адзін у карэце едзе, а ў другога гразь ляціць; Гразь, кінутая на чалавека, пакідае на ім плямы; Ты з душой к брату, а ён табе гразі шмату* (Ты да чалавека з душой, а ён да цябе спіной); *Хоча хадзіць па гразі (мясіць нагамі гразь) і быць чысценькім; Наелася жаба гразі*. Жывучы пасярод балот, “у гразі”, беларусы заўсёды імкнуліся да чысціні ў побыце, да фізічнай чысціні і асабліва маральнай. Яны заўсёды асуджалі “бруд” душы: *Я табе зраблю на гары гразь; Свіння гразь (лужу) заўсёды знойдзе, нават у сухое надвор’е; Расхініся гразь – бруд плыве* ‘кажуць, калі праходзіць міма ганарысты чалавек, які не лепшы за астатніх’. Не лепшымі былі людзі, якія ставіліся абыякава да чужых праблем. Пра такіх гаварылі з асуджаннем: *Таго бяда, чый конь уграз* ‘кажуць, калі астатніх якая-н. справа не тычыцца’. Ганьба была тым людзям, якія за дабро плацілі злом: тады беларус пачынаў цаніць лепш жывёлу (каня, сабаку), чым чалавека: *Ні цягні чалавечай нагі з балота, а цягні коньскую, бо коньская нага цябе вывезе з гразі, а чалавеча нага цябе ўтопча ў гразь; Не цяні чалавечаскай галавы з гразі, а лепей конскую, бо чалавек атплаціць злом, а лошадзь з гразі вывезе* ‘гавораць, калі нехта за зробленае дабро адплачвае свайму дабрадзею злом’. Да подлага, нізкага прыраўноўвалася і такая якасць, як ганарыстасць: *Раздайся, гразь, навоз паўзе* ‘кажуць, калі міма праходзіць ганарысты чалавек’; *Вылез з гразі і патрапіў у князі* ‘пра чалавека, які з нізоў выбіваецца ў людзі, займае высокую пасаду’.

Нягледзячы на тое, што *Гразь, кінутая на чалавека, пакідае на ім плямы*, сцвярджаецца *Сорам – не дым, гразь – не кароста; Гразь – не сала, пацёр – і адстала* ‘несправядлівую ганьбу, знеслаўленне, ачарненне, якія б яны ні былі, можна абвергнуць’, бо *Золата і ў гразі блішчыць* ‘добрае нідзе не траціць сваіх выдатных якасцяў; чалавек з вялікімі заслугамі заўсёды ў пашане’.

Гразь асацыюецца з непрыемнасцю, нават калі яна ўзнікае па сваёй віне: *З чужога воза злазь і ў гразь (і пасярод лужы); З чужога каня й у гразі сьсідаюць* ‘калі спаганяюць пазычаную рэч у самы непадыходзячы момант або патрабуюць пакінуць месца, якое занята не па праву’.

Беларусы заўсёды асуджалі п’янства, гэта было нечым такім жа непрыстойным, брудным, як і гразь: *Набраўся як свіння гразі (як жаба твані, як Марцін мыла)*.

Аднак, жывучы пастаянна на забалочанай тэрыторыі, беларус прымаў такое сваё становішча: *Карась любіць гразь* ‘кожны любіць тое, што яму найбольш блізкае, дарагое’.

Беларус заўсёды ўважліва назіраў за зменамі ў прыродзе: *Восень не вясна: пакапае з лыжку, а ногі з гразі не выцягнеш; Вясною мора дажджу і лыжка гразі, увосень лыжка дажджу і мора гразі; Вясной – кораб вады, а коўш гразі, а восеняй – коўш вады, а кораб гразі* ‘вясной вада хутка высыхае, а восенню наадварот – марудна’; *Як гразь, дык шавец кладзь* ‘у непагадзь патрэбен добры абутак, таму ў гэты непагодлівы час шавец высока цаніўся; усяму свой час, усё адбываецца тады, калі трэба’.

Значэнне прыказак паказвае, што беларусаў больш турбавала “гразь” маральная, этычная, чым “гразь” прыродная, геаграфічная.

Гэтую выснову пацвярджае і фразеалагічны матэрыял: мяшацца з гразёю ‘*усяляк прыніжацца, беспадстаўна абвінавачвацца*’, закідваць (абкідаць) гразню (гразёю) ‘*незаслужана чарніць, зневажаць*’, мяшаць (змешваць) з гразню (з гразёй) ‘*усяляк прыніжаць, груба лаяць, несправядліва абвінавачваць*’, абліванне гразню ‘*несправядлівае абвінавачванне, незаслужанае зневажэнне*’, абліваць гразню ‘*несправядліва абвінавачваць, незаслужана зневажаць*’, з гразі ды ў князі ‘*з нізоў у вялікае начальства (выбіцца, узняцца, трапіць)*’, як гразі ‘*вельмі многа, у вялікай колькасці*’, як жаба гразі ‘*вельмі моцна; пра п’янага*’, як з гразі куля ‘*нявартасны, нікудышні, неадпаведны назве, месцу, пасадзе*’, мясіць гразь ‘*ісці па гразкай дарозе*’, не ўдарыць тварам у гразь ‘*паспяхова справіцца з чым-н., не асараміцца, выканаўшы што-н. найлепшым чынам*’, пляснуча тварам у гразь ‘*асароміцца, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-н.*’, таптацца ў гразь ‘*усяляк прыніжацца, знеслаўляцца, зневажацца*’, таптаць у гразь ‘*усяляк чарніць, прыніжаць, знеслаўляць каго-н., што-н., зневажальна адзвацца, несправядліва абвінавачваючы*’, як гразь (п’яны) ‘*вельмі моцна*’, падаць тварам у гразь ‘*набірацца сорама, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-н.*’.

Амаль усе фразеалагізмы з кампанентам гразь маюць эквіваленты адпаведнікі ў рускай мове: *абрасці гразню/обрасти грязью, змяшаць з гразню /смешать с грязью, абліваць гразню/обливать грязью, выцягнуць з гразі/вытащить из грязи, непраходная гразь/непролазная грязь, мясіць гразь/месить грязь, утаптаць у гразь/втоптать в грязь, не ўдарыць тварам у гразь/не ударить лицом в грязь, зарасці гразню/зарасти грязью, па вушы ў гразі/по уши в грязи, з гразі не вылазіць/из грязи не вылезать* [35, т. 1, с. 192].

Слова гразь семантычна блізкае са словамі балота (размоўнае), каша і калатуша (пераноснае), якія ў “Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў” М.К. Клышкі (2005 г.) падаюцца як сінонімы. Чамусьці ў слоўніку як сінонімы не адзначаюцца такія адзінкі, як бруд, дрыгва, груды, кал, муля. Хаця сваім значэннем яны цесна звязаны з семантыкай лексемы гразь: па-першае, “Руска-беларускі слоўнік” (1982 г.) да рускага гразь падае у другім

(са значэннем *‘нечыстота’*) і трэцім (пераноснае) значэннях беларускі адпаведнік бруд [35, т. 1, с. 192]; па-другое, у беларускай дыялектнай мове са значэннем *‘гразь’* ужываюцца словы іл, балота, дрыгва, плаў на балоце, кал, муля [21, т. 2]; па-трэцяе, яшчэ ў старабеларускай мове слова гразь ужывалася са значэннем *‘балота, багністае месца’* [6, т. 7, с. 186–187]; па-чацвёртае, другое значэнне слова гряда – *‘замёрзлая на дарозе гразь’* [38, т. 2, с. 75].

У дыялектнай мове для розных відаў гразі існуюць свае найменні: а) размяклая глеба, гразь называецца балота; б) замёрзлая на дарозе гразь, калі яшчэ не выпаў снег – грузалкі, грузакі; в) гразкі торф – шлям; г) гразь на дарозе – балота; д) бруд, гразь – кал; е) гразь, твань – муля; ё) вадкая гразь – лепэта [21, т. 2]. У сваю чаргу, у дыялектнай мове лексема гразь мае, акрамя тых, што ёсць у літаратурнай мове, і значэнні *‘асадак з вады, які выпадае на дно пасуды’*, *‘іл на дне вадаёма’*, *‘плаў на балоце, дзе калышацца верхняе покрыва’*. Як бачым, слова гразь у літаратурнай і дыялектнай беларускай мове з’яўляецца няпоўнаэквівалентным.

Само слова гразь паходзіць ад праславянскага *gręzъ і суадносіцца з дзеясловам gręziti. У аснове ляжыць *gręz-, якое параўноўваецца з літоўскім grīmsti *‘тануць’* [42, т. 3, с. 105]. У старабеларускай мове лексема гразь (грязь, грязь, гразь) мела значэнні 1) *‘гразь, размоклая ад вады глеба’*: все злато къ прировнанию мудрости ест **я**ко песокъ дробный, и **я**ко **г**разь имено будетъ сребро противу ей; 2) *‘балота, багністае месца’*: одтуль зъ Быстрейны Овдеевская грань пошла назадъ черезъ гору напростъ рубежами и натесами... да въ Пласкую **г**рязь; 3) *‘бруд’*: какъ можетъ **г**разь **ш**мыти чистѣю крыницу [6, т. 7, 186–187].

З каранем гразь- у беларускай мове існуе невялікая колькасць слоў: гразевы *‘які мае адносіны да гразі’*, гразелячэбніца *‘лячэбная ўстанова, у якой лечаць гразямі’*, гразелячэнне *‘лячэнне гразямі’*, гразішча *‘вялікая гразь, многа гразі’*, гразка *‘прыслоўе да гразкі’*, гразкаваты *‘крыху гразкі’*, гразкі 1) *‘накрыты граззю’*; 2) *‘багністы, топкі, вязкі’*, гразнуць *‘апускацца ў што-небудзь гразкае, топкае’*, грускі *‘такі, у якім можна ўвязнуць; гразкі, багністы’* [38, т. 2, с. 74], загразлы *‘які засеў, завяз у гразі’*, загразнуць *‘засесці, завязнуць у чым-н. топкім, гразкім; трапіўшы ў якое-н. непрыемнае становішча, не знайсці сіл выбрацца з яго’*, загрузнуць *‘засесці, завязнуць у чым-н. топкім, сыпкім; заняўшыся чым-н., апынуцца ў цяжкім становішчы’* [38, т. 2, с. 303]. А таксама гразевыя вулканы *‘геалагічныя ўтварэнні, якія пастаянна ці перыядычна вывяргаюць гразевыя масы, а таксама гаручыя газы, часта з вадой і нафтай’*, гразевыя курорты *‘курорты, дзе адным з асноўных лекавых фактараў з’яўляюцца гразі лячэбныя’* [38, т. 2, с. 388]. У дыялектнай мове з каранем граз- існуюць назвы раслін: гразно, гразён *‘куст, корч цыбулі’*, гразніцца

‘разрастацца карчом; кусціцца’ [35, с. 313, 439]; ‘неахайны чалавек, які не прытрымліваецца чысціні і парадку’ у гаворках сярод шматлікіх іншых мае назвы гразных, гразнуля, гразнота [41, с. 225–226]. У беларускім анамастыконе іменаванне словамі з каранем гразь- не з’яўлялася актыўным. Сярод прозвішчаў – гэта Гразноў [4, с. 116]. Па тэрыторыі Беларусі працякаюць рэчкі Гразіва (*Гомельская вобл.*), Гразь, яна ж Плясна, Гнойніца (*Магілёўская вобл.*), Гразнуха (*Віцебская вобл.*) [5]. У Брэсцкай, Мінскай і Гродзенскай абласцях назваў населеных пунктаў з каранем гразь- няма, у Гомельскай і Магілёўскай па два айконімы, у Віцебскай – чатыры: Гразліва (*Нараўлянскі р-н Гом. вобл.*), Гразючка (*Гомельскі р-н*), Гразівец (*Клімавіцкі і Краснапольскі р-ны Маг. вобл.*), Гразі (*Глыбоцкі р-н Віц. вобл.*), Гразівец (*Аршанскі р-н, Віц. вобл.*), Гразіна (*Аршанскі і Чашніцкі р-ны Віц. вобл.*), Гразіўка (*Аршанскі р-н Віц. вобл.*).

Калі параўноўваць рускую і беларускую мовы, то няпоўнаэквівалентнасць назіраецца як у значэнні самога слова гразь, так і ў вытворных ад яго словах. Так, у рускай мове адсутнічае значэнне ‘марскі або азёрны іл, які мае лекавыя ўласцівасці’, з падобным значэннем у ёй ужываецца множналікавы назоўнік гязи ‘озёрный или лиманный ил, некоторые виды торфа как лечебное средство, а также место, где ими лечатся’. У сваю чаргу, у беларускай мове адсутнічае значэнне ‘то, что пачкает, грязнит’ [31, с. 148]. Яшчэ ў большай ступені няпоўнаэквівалентнасць і безэквівалентнасць выяўляецца пры параўнанні семантыкі лексем са словаўтваральнага гнязда. Параўнаем: руск. грязнеть – бел. бруднець; руск. грязнить – бел. 1) брудзіць, пэцкаць, 2) смяціць, 3) бэсціць, няславіць, зневажаць; руск. грязниться – бел. брудзіцца, пэцкацца; руск. грязно – бел. 1) брудна, 2) гразка; руск. грязнуля – бел. мурза, мазіла, неахайны; руск. грязный – бел. 1) брудны, 2) гразкі, 3) брудны, брыдкі, непрыстойны [35, т. 1, с. 192]. У слоўніку У.І. Даля знаходзім яшчэ і словы гязи ‘грязная дорога, тяжелый путь, распутица. Болота, топи, болотистые земли’; гязник ‘месяц октябрь; распутица’; гязевікі ‘обувь от гязи; калоши’; гязнуть ‘тонуть, вязнуть в иле, в тине, гязи, топи’; гязевік, гязнуха, гязнушка, гязёна, гязава, гязнуша, гязнуля ‘неопрятный, грязный человек, неряха, нечеса, неумывка, а также растение’; грязный ‘покрытый грязью; замаранный, запачканный; загаженный, или затасканный; склонный к образованию гязи; нечистый, мутный на вид; неопрятный, нечистоплотный человек; пошлый, грубый, отвратительный в речах и помыслах’ [7, с. 197]. Прааналізаваны матэрыял дазваляе зрабіць вывад, што ў рускай мове пашырыліся вытворныя словы ад кораня гразь- са значэннем ‘брудны’ у прамым і пераносным сэнсе. У беларускай жа мове з прамым значэннем ужываецца слова брудны. Часлаў Пяткевіч у манаграфіі “Рэчыцкае

Палессе” (2004 г.) піша, што з сямі грахоў толькі гнеў і неахайнасць адназначна прызнаюцца палешукамі за грахі: *“першы – паколькі абцяжарвае сумленне, а другі, паводле перакананняў палешука, з-за немыцця рук перад ужываннем хлеба, у адносінах да якога адсутнасць пашаны лічыцца грахом”* [33, с. 543]. Значыць, не такім ужо і “брудным” быў набожны паляшук. Да таго ж, як адзначае А.К. Кіркор, *“Въ нравственномъ отношеніи жители Пинского полѣсья во многомъ превосходятъ своихъ бѣлорусскихъ и малорусскихъ сосѣдей... разбои, грабежи, поджоги, святотатство, не знаемъ какъ теперь, но еще въ недавнее время были совершенно неизвѣстны”* [7, с. 350], таму нават зараз слова гразь са значэннем ‘пра што-небудзь ганебнае, подлае, нізкае’ не набыло пашыранага ўжывання ў мове. Адзначым, у вопратцы беларуса пераважалі белы і шэры колеры, можна меркаваць, што беларус і ў знешнім выглядзе прытрымліваўся чысціні і парадку. Таму неахайны чалавек не асацыяваўся з чорнай гряззю. У беларусаў для называння такога чалавека была зусім іншая матывацыя: *мурза, нямыцька, караўка, абарванец, неахайнік, апушчэнец, лабайда, зачуха, асмолак, расамаха, салоха, пуцкала, швэпла, охлуда, зацюпа і інш.* [41, с. 223–228] (параўнаем, рускае *грязевик, грязнуха, грязнушка, грязёна, грязавя, грязнуша, грязнуля і інш.*).

Для называння вязкай, размяклай ад вады глебы, у тым ліку і на дне вадаёма, у беларускай дыялектнай мове існуе шмат іншых слоў (*балота, грузына (грузіна), муля, дрыгва, кал, жабор, буза, муць, глей, твань, ціна*).

Такім чынам, сцверджанне, што для беларусаў гразь з’яўляецца пятай стыхіяй, не знаходзіць пацверджання ў беларускай мове. А ў мове, у геаграфічнай наменклатуры запісваецца гісторыя народа, яго стаўленне да навакольнага свету.

Моўная адзінка “дом” у беларускамоўным кантэксце

Як вядома, слова мае лексічнае паняцце, ці набор прыкмет, з дапамогай якіх людзі вызначаюць, ці можна назваць дадзены прадмет дадзеным словам. Дзякуючы лексічнаму паняццю, слова з’яўляецца (па паходжанні) прадуктам і (па функцыі) інструментам адной з важнейшых пазнавальных здольнасцей чалавека – класіфікацыйнай.

Семантыка слова не вычэрпваецца толькі лексічным паняццем. Лексічнае паняцце ўзыходзіць да класіфікацыйнай і намінацыйнай функцыі мовы, аднак у слове ёсць і семантычны кампанент (семантычныя долі), які адпавядае акумуляцыйнай, назапашвальнай функцыі.

Уся сукупнасць непаняційных семантычных доляў, якія адносяцца да слова, называецца яго лексічным фонам. Тэрмін з’яўляецца вытворным ад “фонавыя веды” (ці веды, якія патэнцыяльна прысутнічаюць ў святдомасці чалавека), якія захоўваюцца ў памяці чалавека, але іх

актуалізацыя залежыць ад патрэбнасці ў іх, і ўспамінаюцца яны не адначасова, а паступова. Лексічнае паняцце часта бывае міжмоўным, паняццёва эквівалентным для двух, трох і больш моў, асабліва калі мовы абслугоўваюць калектывы людзей, якія склаліся на адной і той жа культурнай традыцыі і ў межах аднаго геаграфічнага рэгіёна. У ТСБМ (Тлумачальным слоўніку беларускай мовы) слова *дом* семантызуецца як будынак для размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў, а таксама жылёе памяшканне для людзей разам з гаспадаркай. Англійскае *house* і нямецкае *Haus* або французскае *maison* адзначаюцца гэтаксама, як і эквівалентнае беларускае слова.

Аднак у плане лексічных фонаў назіраецца няпоўнаэквівалентнасць. Напрыклад, звычайныя для нас вытворныя словы і словазлучэнні, якія класіфікуюцца як саветызмы, *домакіраўніцтва*, *кааператыўны дом*, *дзіцячы дом*, *Дом піянераў*, *Дом саюзаў* выражаюць пэўныя з’явы жыцця, знаёмыя для беларусаў і расіянаў, аднак яны не маюць адпаведнікаў у асобных замежных культурах і не перакладаюцца эквівалентнымі словамі. Няпоўнаэквівалентнасць фонаў назіраецца нават на ўзроўнях беларускай і рускай моў, хаця словы ўзніклі ў перыяд існавання агульнага грамадска-палітычнага ладу нашых дзяржаў (Савецкага Саюза). Пры семантызацыі слова ў рускай мове на першы план выступае значэнне *‘жылы будынак, сваё жыллё, месца, дзе жывуць людзі’*, а ў беларускай – *‘будынак для размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў’*. Магчыма, беларусы спрадвеку для называння жыллага памяшкання для людзей разам з гаспадаркай выкарыстоўвалі лексему *хата*. Пра гэта сведчаць парэміялагічныя адзінкі: *Мая хата з краю нічога не знаю; Не красна хата вугламі, а пірагамі; Не пі, не еш і з хаты не лезь; Прыйшлі ў маю хату і б’юць майго тату; У кожнай хаце па печы; У сваёй хаце і вуглы памагаюць; Хата без гаспадара плача; Хата рагата; Чым хата багата, тым і рада; Я не я і хата не мая; У сваёй хаце і вуглы памагаюць; была ў сабакі хата; не туды хата; чым хата багата; кідаль агонь у хату; падводзіць пад дурнога хату; укінуць ката ў хату; выносіць смецце з хаты і інш.* Існаванне ж фразеалагізмаў тыпу *казённы дом; не галава, а дом саветаў; не ўсе дома; картачны домік; адбівацца ад дому* сведчыць пра запазычанне іх з рускай мовы. Аналіз прыкмет і павер’яў (напрыклад, у кнігах “Зямля стаіць пасярод свету” (1996 г.), А.К. Сержпутоўскі “Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў” – 1998 г.), звязаных з будаўніцтвам, з хатай і сям’ёй, пацвярджае выкарыстанне беларусамі лексемы *хата*.

Некаторыя вытворныя рускія словы ад слова *дом* з’яўляюцца безэквівалентнымі, напрыклад: руск. *домохозяин* – бел. *гаспадар дома*, руск. *домработница* – бел. *хатняя работніца*, руск. *доморощенный* – бел. *сваёй гадоўлі*. За аснову называння ў рускай і беларускай мовах

бярэцца розная матывавальная прыкмета, напрыклад: руск. *домашняя птица, домовитость, домодельный, домоправитель, домоправительница*, у беларускай мове адпаведна – *свойская птушка, гаспадарлівасць, самаробны, аканом, ахмістрыня (аканомка)*.

Асацыяты па адносінах да слова дом тыпу *драўляны, цагляны, выcotны* супастаўляльныя з асацыятамі тыпу *Holzhaus, Ziegelhaus, Hochhaus*. Аднак семантычныя долі, якія апісваюць традыцыйнае жыллё, яго будову, як правіла, з’яўляюцца нацыянальна-культурнымі. Напрыклад, *сцены, вокны, дах* – гэта міжмоўныя семантычныя долі, а *ганак, сені, парог, аканіца, істочка* – нацыянальна-культурныя семантычныя долі, хаця б ужо таму, што вельмі насычаны эмацыянальна.

Лексічны фон вызначае межы асэнсаванай спалучальнасці слоў. Так, паколькі любы дом цвёрда стаіць на зямлі, то нельга сказаць: *хлопчык ідзе з-пад дома*. Калі мы называем дом *ледзяным* (з боку выбару матэрыялу), то парушэннем межаў магчымага выбару дасягаецца мастацкі эфект (у казцы ў лісы была хатка *ледзяная*; дзеля пацехі імператрыца Ганна Іаанаўна загадала пабудаваць на Няве *ледзяны* дом, раман І.І. Лажэчнікава “Ледяной дом”).

Безэквівалентныя і фонавыя словы адлюстроўваюць нацыянальную культуру любога народа і таму з’яўляюцца аб’ектам лінгвакразнаўства.

Моўная адзінка “русалка” ў беларускамоўным кантэксце

Увага лінгвакультуралагаў засяроджваецца на вывучэнні адметнага ў складзе ментальных адзінак і накіравана на акумуляюючае апісанне адрозных семантычных прыкмет канкрэтных культурных канцэптаў. Канцэпт – гэта змест паняцця, якое, паступова развіваючыся, актуалізуе ў маўленні асобныя семантычныя прыкметы, выражае сэнсава-сімвальнае значэнне. Канцэпт заключае ў сабе выразнае вобразнае ўяўленне і згустак асацыяцый і канатацый. Вербальна прадстаўляецца моўнымі адзінкамі розных узроўняў (словам, словазлучэннем, словаўтваральнай парадыгмай, устойлівай адзінкай, сінтаксічнай канструкцыяй, тэкстам). Адным з канцэптаў беларускай моўнай карціны свету з’яўляецца міфалагема русалка.

Міфалагема русалка ўтворана ад старажытнарускага русаліа ‘язычніцкае свята вясны’, ‘гульні ў гэтае свята’, ‘тыдзень перад Тройцай’, якое запазычана ад лац. *Rosalia* – першапачаткова ‘свята руж’. Міфалагема русалка лічыцца даследчыкамі (Т.І. Балдышэўская, У.І. Даль, М. Фасмер, Я.Ф. Карскі, А.Н. Весялоўскі) роднаснай са словамі *раса* (русалка – вадзяная дзева, распарадчыца дажджу), *русы*, “*русло*”, *ружа*, *русь*.

Зместавы мінімум канцэпта слова-міфалагемы русалка – гэта (у міфалагічнай свядомасці) ‘жанчына з доўгімі распушчанымі валасамі, якая жыве ў вадзе або жыцце’ [38, т. 4, с. 728]. Названы канцэпт рэалізуецца, напрыклад, у мастацкай літаратуры. Звычайна мастакі слова ствараюць вобраз русалкі як прыгожай дзяўчыны.

Тады могуць паўстаць у душы цені дзівосных малюнкаў, дзівосных падзей, цені найўных дзіцячых трызненьняў. Тады можа здацца, што рассуваецца ціха туман над Дняпром, раздаецца вада і ўсплывае наповерх цудоўнай красы дзяўчына. Яна асцярожна азіраецца, яна, пэўна, хоча выйсці на бераг, каб пагойтацца на гнуткім веці бяроз.

Мо, гэта русалка? А мо, гэта казачная Дзеўка-Паланянка, што ў моры з сонцам купаецца? (М. Зарэцкі)

Частыя кантэксты, дзе вобраз русалкі з'яўляецца неад'емнай часткай роднай прыроды. Пры гэтым не канкрэтызуецца, што гэта за істоты, адкуль яны бяруцца, як выглядаюць:

Слухаюць [явар і каліна] смехаў русалчыных, // Лопату крылляў начніцы (Я. Купала).

І спявае [салавейка], і шчабеча, // Пакуль месяц ўзыйдзе, // Пакуль тыя русалачкі // З Дняпра грэцца выйдуць (Я. Купала).

Сонцэ ціха скацілося з горкі;

Месяц белы заплаканы сьвеціць,

Агледае бахматые зоркі,

Цягне з возера срэбныя сеці.

Ў іх русалкі заблуталі косы, –

Рвуць і блутаюць срэбныя ніці;

Ноч плыве над зямлёй, сее росы,

Ноч шапочэ русалкам: “засьніце”... (М. Багдановіч)

І здаецца, каб даўжэй я

Паўглядаўся, мог бы ўбачыць

І знаёмую русалку,

Што тут некалі жыла.

Што ля млына кожным ранкам

Выплывала рваць лілеі,

Потым на зары сушыла

Косы русыя свае (М. Танк).

З эсэ і апавяданняў Б. Сачанкі і Я. Сіпакова паўстае ўсебакова раскрыты вобраз русалкі: называецца час, калі яна з'яўляецца; месца, дзе яе можна сустрэць; знешні выгляд: звычайна прыгожая маладая дзяўчына, з поўнымі расцвілымі грудзямі, з доўгімі распущанымі валасамі; станючыя і адмоўныя дзеянні-функцыі, якія выконвае русалка: весела смяецца, прыгожа спявае, заманьвае ў ваду хлопцаў, блытае сеці рыбакоў, апыляе збажыну ў квецень:

Русалкі, якіх выпусціў з вады гаспадар ракі – вадзянік, – гуталіся на галінах дрэў, бегалі па жыце, прыгожа спявалі, весела смяяліся. Хлопцы ды і мужчыны баяліся іх – яны ведалі, што русалкі могуць зацягнуць таго, хто спадабаецца, на дно ракі і там заказытаць да смерці. З гэтай

прычыны ў русальны тыдзень ніхто не купаўся ў рацэ, а ўсе лодкі ўсцягвалі на бераг – русалкі ў гэты час гайдаюць лодкі і часта перакульваюць іх (Я. Сіпакоў).

Хрышчэнне сваіх людзей князь задумаў зрабіць якраз на русальным тыдні... З гэтай вады, памяняўшы бога, не выйшлі трое: лекар-зялейнік Анціпа, якога ўсе ведалі яшчэ як воблакапраганіцеля – яго, кажуць, заказытала русалка... (Я. Сіпакоў).

Русалкі з рогу вылівалі на ніву расу. Мы лічылі, што яны гэтак апыляюць нашы каласы ў квецень. Радаваліся мы, радаваліся самі каласы, радаваліся нівы, бо гэта было апладненне – іх шлюбная ўрачыстасць і харашыня (Я. Сіпакоў).

Баяўся паляшук усё жыццё і русалак. Па народным павер'і, русалкамі становяцца дзяўчаты, што памёрлі цнатлівымі на русалчыным тыдні. Русалкі звычайна жывуць у вадзе – у вірах, твані; але, калі зацвітае жыта, яны па расе перабягаюць туды. І там робяць заломы. Веселяцца. Яны зусім голыя, у чым маці нарадзіла, з вяночкамі кветак на галовах. Не дай бог трапіць ім у рукі – заласкаюць, зашлакочуць. Даўшы русалкам пажыць пэўны час у жыце, іх потым, калі жыта спела, праганялі, кідаючы ў жыта сплеченыя з кветак вянкi. Самі дзяўчаты, кінуўшы вянкi, уцякалі без аглядак (Б. Сачанка).

Русалчын тыдзень. У некаторых вёсках гэтае свята называлі яшчэ і тройцай. Святкавалі русалчын тыдзень тры дні – нядзелю, панядзелак, аўторак. Двор, хату ўпрыгожвалі зялёнымі бярозкамі, галінкамі клёну, ліпы. Дзяўчаты, па-святочнаму апрануўшыся, збіраліся ў купкі і спявалі песні. У гэтыя дні нельга было купацца, бо маглі злавіць русалкі і зашлакатаць да смерці (Б. Сачанка).

Парадыгматычна слова-міфалагема русалка звязана з вадзяніком, лесавіком, начніцамі, ведзьмай, таму што ўваходзіць у разрад усялякай нечысці, што пацвярджаецца наступнымі кантэкстамі:

Сіні мёртвы агонь мігаціць над балотам,
Там танцуе зялёных русалак сям'я,
Вадзянік шчэрыць зубы гнілыя з чаротаў –
Гэта клятая бацькаўшчына мая (А. Дудар).
Прытаіцца да моху русалка, лясун,
Каня вечнага «піць» не заводзіць;
Пад звон-песню жывучых гусяравых струн
Для ўсіх папараць-кветка ўзыходзіць (Я. Купала).
...Беларусь, Беларусь –
Край замчышч, курганоў,
Дзе таяцца страхоці і звод,
Дзе русалкі выходзяць з віроў,

І начніцы вядуць карагод... (М. Мятліцкі).

Аднак ад нячыстай сілы русалка ўсё ж такі адрозніваецца, бо спалучае ў сабе рысы рэальнай жанчыны і нячысціка, таму што згодна з народным павер'ем русалкай становілася дзяўчына, якая пайшла з жыцця ад нешчаслівага кахання або памерла да шлюбу.

Некаторыя даследчыкі лічаць, што раздзяленне русалак на добрых і дрэнных адбывалася, верагодна, паралельна з раздзяленнем іх на прыгожых і страшных і супала з прыняццем хрысціянства, калі забараняліся вераванні ў сілы прыроды, у прыродных багоў, забараняліся язычніцкія абрады і рытуалы, ахвярапрынашэнні. У вобразе беларуска-славянскай русалкі можна ўбачыць напластаванні вераванняў розных эпох: матрыярхату, калі на чале роду стаяла жанчына; язычніцкіх культурных традыцый; хрысціянскай рэлігіі з яе непрыняццем мнагабоства.

Русалка як міфічная істота ўпамінаецца ці даволі падрабязна апісваецца ў прозе (аповяданні, эсэ) і лірычных вершах, якія былі напісаны (ці апублікаваны?) на пачатку і напрыканцы ХХ ст. У мастацкіх творах, напісаных у сярэдзіне ХХ ст., міфалагема русалка звычайна выкарыстоўваецца як характарыстычная. З русалкай параўноўваецца прыгожая дзяўчына, радзей жанчына. Пры параўнанні дзяўчыны за аснову бярэцца знешняе падабенства: дзяўчына падобная да прыгожай, зграбнай, з гнуткім станам, з доўгімі русымі валасамі русалкі: *«Русалка! – ледзь не крыкнуў Дабранег і ўжо хацеў кінуцца адсюль прэч. – Зараз іх тыдзень! Яны вісяць на дрэвах. Гутаюцца. А што, калі яна кінецца ўслед за ім, пачне даганяць? Заказыча! Ураку зацягне!»*

Так думаў хлопец, аднак уцякаць не спяшаўся: нешта вельмі знаёмае ўбачыў ён у гэтай русалцы. Нейкі час стаяў, не выяўляючы сябе, прыглядаўся да русалкі, а тады ціха, каб не спалохаць яе, паклікаў: «Галуба?» (Я. Сіпакоў)

У аснову некаторых параўнанняў пакладзена падабенства пэўных дзеянняў, рухаў: *“...Трэба на першаму вокліку, пачакаць не можаце”, – менавіта з такімі словамі з-над прылаўка, быццам бы русалка з марскога віру, вынырнула прадаўшчыца (газета “Перамога”, 2007, 31 кастрычніка).*

Глядзіць, як русалка ў ваду.

– Сагрэць яшчэ чаю?

Я ведаю, што не прыду.

Яна адчувае (У. Някляеў).

Пры параўнанні можа ўлічвацца і месцазнаходжанне русалкі, якая звычайна сядзіць на беразе вадаёма: *Захаваўся толькі фотаздымак сярод маіх дзіцячых фатаграфій. На ім Бэці – як русалка з казак Андэрсэна: сядзіць на камені на беразе мора ў промнях вечаровага сонца. Доўгія*

светлыя валасы, дружалюбная ўсмішка (“Народная газета”, 2007, 29 чэрвеня).

Расліны параўноўваюцца з русалчынай лускай, бо русалкі маглі мець і выгляд паўрыбіны: *Раска, як русалчына луска, / На вадзе ад месяца гарыць* (У. Караткевіч).

Пры параўнанні расліннага свету падкрэсліваецца знешняе падабенства валасоў русалкі (часта і па колеры) з прырэчнаю травой. Магчыма, тут праяўляюцца і рэшткі міфалагічнага светабачання: валасы – гэта расліны, трава.

Як косы русалак, травінкі-брыжы. / Рыба ў аеры плешчацца. / Глядзі асцярожней – / Сустрэнеш русалку... / Цямнеюць сляды на траве... / Купайла, / Ты казкай у кожнага змалку / Ці, можа, спрадвеку жывеш (М. Пракаповіч).

У моўнай свядомасці носьбітаў беларускай мовы існуюць пэўныя канатацыі, звязаныя з гэтым словам-міфалагемай: русалка – гэта прыгожая, маладая жанчына з доўгімі валасамі і вялікімі грудзямі. Варта адзначыць, што слова-міфалагема русалка часцей ужываецца ў адносінах да дзяўчыны. Адбываецца становчая канатацыя: слова, звязанае з гэтым вобразам, стылістычна кваліфікуецца як “паэтычнае”, “узвышанае”. *Галуба была вельмі прыгожая. Яе падчас ігрышчаў абіралі то русалкаю, то кустом...* (Я. Сіпакоў).

Пакінуў мяне мой ненаглядны, праз благіх людзей адрокся свае Русалачкі з васільковымі вачамі (Я. Купала).

[Зоська] *(Кладзе на галаву вянок) Цяпер, якраз, буду русалка. Бо такі ж русалкай ён мяне сваёй заве* (Я. Купала).

У паэтычным кантэксте ў вобразе русалкі можа прыходзіць муза:

Яна прыходзіла таемна, то дзяўчынкай,

То нёманскай русалкай у пакой,

Звінела жаўруком, то чарацінкай,

Да скроні дакраналася рукой,

Нябачанаю, тонкай і гарачай,

Кранала струны чулае душы,

Прарочыла натхненне і удачы,

Ласкава паўтараючы: “Пішы” (М. Мятліцкі).

Аналіз сінтагматычных сувязей дазваляе выявіць функцыі русалкі, а таксама асацыяцыі і канатацыі, якія ўзнікаюць у сувязі з вобразам русалкі: *глядзіць, як русалка ў вадуду; слухаць смехаў русалчых; русалкі з рога вылівалі расу; [русалка] прыгажуня маладая; русалкі выходзяць з віроў; стройная дзяўчына; прыгожы гібкі стан, а вочы – нібы зоркі, а валасы – нібы травы шаўковы пук; яны былі вясёлыя; доўгія і густыя валасы яе былі распушчаны; поўныя, налітыя грудзі.*

Прыгажосць і абаяльнасць русалкі, здольнасць яе выдатна трымацца ў вадзе далі падставы аўтарам-публіцыстам параўноўваць беларускую спартсменку Аляксандру Герасіменю з русалкай. У беларускіх газетах за 2006 год (“Звязда”, “Беларусь сегодня”, “Советская Белоруссия”) у публікацыях на спартыўную тэму яна называецца беларускай русалкай: *Аляксандра Герасіменя апраўдала статус лідара зборнай. На кантынентальным першынстве па водных відах спорту беларуская “русалка” здабыла сярэбраны медаль на дыстанцыі 50 метраў на спіне* (“Звязда”, 2006, 10 жніўня).

Выдатныя творы напісаны пра русалку беларускімі паэтамі і празаікамі. У аснову сюжэтаў пакладзены павер’і пра русалку: Я. Баршчэўскі “Русалка-спакусніца”, А. Міцкевіч “Свіцязянка”, “Рыбка”, М. Багдановіч “Русалка”, К. Буйло “Кветка папараці”, Я. Купала “Русалка”, “Сон на кургане”, З. Бядуля “На прадвесні”, М. Чарот “Русалка”, Г. Ланеўская “Астравы: падарожжа наўпрост. Калі я была рыбкай”, Я. Сіпакоў “Русалка”, М. Аляхновіч “Начлежны агонь”. Вобраз русалкі прысутнічае ў творах беларускіх паэтаў і празаікаў, такіх як М.Танк, В. Зуёнак, А. Дудар, Б. Сачанка, Ул. Жылка, Р. Барадулін, У. Някляеў, Л.Вольскі, М. Пракаповіч і інш. Дзякуючы творчасці А. Міцкевіча русалка набыла на Беларусі паэтычную назву – свіцязянка.

Вядомыя беларускамоўныя пераклады твораў пра русалку з іншых моў. З польскай мовы Ірынай Багдановіч перакладзена паэма Зосі Манькоўскай “Вечарніца”. Са славенскай мовы Ніл Гілевіч пераклаў верш Отана Жупанчыча “Белакраньская нявеста”. З украінскай мовы Таццяна Урублеўская пераклала апавяданне братоў Капранавых “Русалка”.

Артур Зельскі апрацаваў і надрукаваў “Паданне пра свіслацкую русалку”.

З русалкай звязана і паданне “Сіні калодзеж”, надрукаванае Ул.Ф. Кудзельскім (Рассказы о воде: белорусские крыницы, 1981 г.) і Э.М. Зайкоўскім (Жыватворныя крыніцы Беларусі, 2001 г.).

Ствараюць вобраз русалкі не толькі мастакі слова, але і скульптары. Вядомая ўсяму свету капенгагенская русалка даўно ўжо стала сімвалам дацкай сталіцы. Яна сумуе на валуне ў чаканні казачнага прынца. Паколькі мадэллю для скульптуры стала славутая балерына, то ў яе ёсць і канкрэтнае імя – Элінэ Эрыксен. Ёсць русалка і ў Швейцарыі, яна знаходзіцца непадалёку ад Жэневы і завецца “Сірэна возера Леман”. Свая, чарнаморская, русалка ёсць у Гурзуфе, але гэта гераіня ўжо іншай, крымскай легенды. Бронзавая скульптура русалкі ў замкавым парку Радзівілаў у Нясвіжы. Нядаўна з’явілася і брэсцкая русалка ў парку адпачынку. Беларускія скульптары таксама ствараюць русалак: *У маі*

Мікола [Скляр] удзельнічаў у пленэры на тэму вады ў горадзе Драўна і пакінуў там русалку з рыбай як каралеву Драву.

Апошнім часам да вобразу русалкі сталі звяртацца не толькі пісьменнікі: рэжысёры здымаюць фільмы і ставяць п'есы, мастакі малююць карціны, дызайнеры ствараюць фасоны сукенак, работнікі рэкламы часта выкарыстоўваюць вобраз у рэкламе тавару.

Рэжысёр У. Савіцкі адыходзіць ад традыцыйнай пастаноўкі Купалавай п'есы і ўводзіць у дзею русалак: *Паралельны свет класіка [Я. Купалы] з русалкамі, прывідамі і ценьямі знайшоў дастойнае ўвасабленне на сцэне. Я [рэжысёр У. Савіцкі] вырашыў адысці ад клішэ, таму нават свята Купалле ў спектаклі не такое, да якога мы прывыклі. Менавіта таму прывіды, цені, русалкі – усё незямное, нерэальнае знайшло месца на сцэне* (“Беларусь”, 2007, № 8).

На Берлінскі кінафестываль 2007 г. расійскі рэжысёр Ганна Мелікян прадстаўляла рамантычную меладраму “Русалка”. Галоўная гераіня фільма нарадзілася на беразе мора і, як міфічная істота, валодала незвычайнымі здольнасцямі: задуманыя ёю жаданні, добрыя ці благія, збываліся. Яна магла прадбачыць падзеі.

Гаворачы пра тэатр, яго станаўленне на Беларусі, Н. Янушкевіч (артыкул “Ад русалляў да “Ідыліі”) расказвае пра “русаллі”, якія святкаваліся беларусамі падчас провадаў русалкі на сёмушным тыдні: “Тэатр – гэта асаблівы від прасторава-часавога мастацтва, які перадае якую-небудзь падзею так, як гэта магло б адбывацца ў жыцці”.

Адным з галоўных элементаў тэатральнага мастацтва з’яўляецца гульня. Тэатр і ўзнік з ігрышчаў і абрадаў першабытных народаў. Так, да нашага часу захаваліся звесткі аб мініяцюрах язычніцкага дзейства крывічоў – русаллях, якія знаменавалі сабой пераход ад вясны да лета і звязваліся з “урадлівасцю палёў, маленнем пра дождж і нараджэннем новых калоссяў”. Дзеючымі асобамі тут былі русалец-верхавод (ён пачынаў і вёў свята), музыканты, якія ігралі на невялікім барабане і жалейках. Галоўным жа персанажам дзейства з’яўлялася русалка-віла – дзяўчына ў белай кашулі з доўгімі рукавамі. Танец русалкі-вілы, кульмінацыя свята, непасрэдна звязваўся з абрадам: калі віла ўздымала рукі ўгору – прасіла дажджу; апускала ўніз, водзячы рукамі-крыламі над зямлёй, – апыляла яе. Элементы абраду адбываліся ў строгай паслядоўнасці і, як бачым, сапраўды нагадвалі тэатральнае дзейства (Н. Янушкевіч).

Міфалагема русалка выконвае намінацыйную функцыю. Імя-назву “Русалка” набылі самыя розныя прадметы і ўстановы, якія, здавалася б, часам не маюць ніякага дачынення да русалкі. Гэта: кніжны магазін у Варшаве, трохмесная вёславая лодка, парфюмерная вада La Fille de Mer з

серыі кіслароднай касметыкі FABERLIC, стыль вясельнай сукенкі (контурны вясельнай сукенкі: аблягае цела ад грудзей да каленяў, а ніжэй распускаецца ў прасторную спадніцу), прыморскія гасцініцы, турыстычныя агенцтвы, парыкі (мяккія, чорныя, доўгія валасы), дызайнерскі набор для творчасці.

Мастакі стваралі і ствараюць вобразы русалак на сваіх палотнах: С. Патапава “Русалка”, К. Макоўскі “Русалкі”, І. Крамскі “Русалкі”, Б. Альшанскі “Берагіня” і інш.

Беларускі бард В. Арццюшкевіч напісаў песню “Русалка-Таццяна”. Да гэтага часу не сыходзіць са сцэны опера А. Даргамыжскага “Русалка”: *Вельмі цікава, шчыра, сардэчна спявае [Соф’я Друкер] партыю Наташы з оперы А. Даргамыжскага “Русалка”* (“Культура”, 2008, 25 красавіка). З замілаваннем слухаецца лібрэта “Русалкі” А. Дворжака, Я. Квапіла.

Час ад часу ў прэсе з’яўляецца інфармацыя, што знойдзена русалка. З 2006 па 2007 гг. яе знаходзілі на Сейшэльскіх астравах каля вёскі Дэрош, у Азове, у амерыканскім штаце Фларыда, у Днястры, на Атлантычным узбярэжжы.

Магчыма, адзіная адмоўная канатацыя слова-міфалагемы “русалка” праяўляецца ў назве хваробы – “сіндром русалкі”, ці сірэнамелія (дзіця, якое нарадзілася са зрослымі нагамі называюць “маленькая русалка”).

Важнасць канцэпта русалка ў беларускай моўнай карціне свету пацвярджаецца і колькасцю аднакарэнных слоў: русы, русь, ружа, раса, рось, росны, росны ладан, “русло”.

[Да зместу](#)

МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Тэма № 1. Мова і культура: роля, функцыі, праблемы

Пытанні для абмеркавання

1. 1. Канцэптуальная і моўная карціна свету.
2. Канцэпт і моўная карціна свету.
3. Этнічная ментальнасць, карціна свету і мова.

Заданні для самастойнай работы

1. Прааналізаваць слоўніковыя артыкулы з “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” (2010 г.), у якіх падаецца тлумачэнне мнагазначных слоў. З пададзеных значэнняў выбраць тыя, у якіх выяўляецца культурны фон (пры неабходнасці карыстацца “Толковым словарем русского языка”).

2. З тэкстаў праграмных мастацкіх твораў, якія падаюцца ў падручніку па беларускай літаратуры для 9 класа выбраць словы, якія ўжываюцца з канататыўным значэннем.

3. Выпісаць са “Слоўніка сінонімаў беларускай мовы” (2005 г.) словы-сінонімы, адрозненне якіх абумоўлена “памяццю” слоў. Паказаць этымалогію і значэнне гэтых слоў.

4. Скласці слоўнік-даведнік лексем з канататыўным значэннем (напрыклад, *чорны ‘негатыўны, варожы, які нясе небяспеку, зло, насілле’, бераг ‘жаданая мэта, да якой імкнуцца’*).

5. Выпісаць з мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў кантэксты з антрапаморфнымі і зааморфнымі метафарами.

6. Дапісаць да прыметнікаў параўнанні, адказаўшы на пытанне **як** (хто?, што?): абжорлівы, адзінокі, асцярожны, ахайны, багаты, бедны, бесталковы, бойкі, вёрткі, ветлівы, высокі, вясёлы, гаваркі, ганарлівы, гарбаты, глухі, голы, губаты, даверлівы, далікатны, дасціпны, добры, дрэнны, дурны, жвавы, задзірысты, зайздросны, запальчывы, здольны, змрочны, капрызны, крыклівы, кучаравы, ласкавы, ліслівы, лупаты, лысы, лянівы, марудлівы, маўклівы, надакучлівы, насаты, нахабны, неахайны, невысокі, незадаволены, нелюдзімы, непрыгожы, нецярплівы, нязграбны, няўклюдны, п’яны, палахлівы, памятливы, пануры, помслівы, пранырлівы, прыгожы, рабы, разважлівы, разгублены, разумны, распусны, саплівы, сарамлівы, сварлівы, скрытны, скупы, слабы, сляпы, смелы, спакойны, спрытны, статны, стомлены, сумленны, сумны, тоўсты, тупы, упарты, хітры, хмурны, худы, цікаўны, цярплівы, шчарбаты, шчаслівы, шчыры.

Да зместу

Тэма № 2. Мова, культура і акумуляцыйная ўласцівасць слова

Пытанні для абмеркавання

1. Праяўленне культурнага фону ў лексіцы.
2. Культурная памяць як прычына семантычнай эвалюцыі.
3. Паняцце пра канатацыю. Канататыўнае значэнне слова.
4. Нацыянальна-культурная канатацыя.
5. Сімвалы і метафары як словы, якія ўтрымліваюць нацыянальна-культурную канатацыю.

Заданні для самастойнай работы

1. Параўнаць азначэнні культуры, якія падаюцца ў лінгвістычных і энцыклапедычных даведніках.

2. Выбраць з парэміялагічных даведнікаў беларускай, рускай і ўкраінскай моў выразы, у якіх рэалізуюцца наступныя камунікатыўныя катэгорыі: маўленне, маўчанне і слуханне. Параўнаць камунікатыўныя паводзіны ў названых мовах. Выявіць нацыянальна-спецыфічнае ў вербалізацыі камунікатыўных паводзін.

3. Улічваючы асноўныя этапы аналізу канцэпта, сабраць інфармацыю пра канцэпты *воля, мова, сям'я, час, каханне, шчасце, хата, рахманасць, талака, балота, руда, грэх, гразь, бяда, дарасць, смерць, розум, стрыманасць, душа, сцежка (дарога, шлях), маўчанне*.

4. Падрыхтаваць паняццыйную карту лексемы “прыгажосць”, а для гэтага сабраць матэрыял па наступнай схеме:

1) Падабраць сінонімы і антонімы.

2) Утварыць асацыятыўны ланцужок, улічыўшы наступныя суадносіны:

(чалавек ← прыгажосць → прырода

↓
пачуцці).

3) Размеркаваць словы па групам: прыгожае – пачварнае.

4) Падабраць эпітэты (прыметнік + назоўнік).

5) Катэгарызацыя:

прыгажосць – гэта (хто?)...; (што?)...;

уласцівасць (якая?):

– унутраная прыгажосць – гэта (хто?)...; (што?)...,

– знешняя прыгажосць – гэта (хто?)...; (што?)...,

– сапраўдная прыгажосць – гэта (хто?)...; (што?)...;

аб'ект :

– атрымліваць асалоду (чым?)...; (кім?)...,

– захапляцца (кім?)...; (чым?)...,

- радавацца (каму?)...; (чаму?)...,
- дзівіцца (з каго?)...; (з чаго?)...;

прыналежнасць:

- (у каго?) ёсць прыгажосць;
- (у каго?) няма прыгажосці;
- (у чым?) ёсць прыгажосць;
- (у чым?) няма прыгажосці;

лакалізацыя (дзе знаходзіцца прыгажосць):

прыгажосць (у кім?); прыгажосць (у чым?);

- прыгажосць у музыцы – гэта...,
- прыгажосць у жывапісе – гэта...,
- прыгажосць у архітэктуры – гэта...,
- прыгажосць у прыродзе – гэта...,
- прыгажосць у працы – гэта...,
- прыгажосць у жанчыне – гэта...

6. Час (калі?): заўсёды – незаўсёды, часта – рэдка.

7. Параўнанні: прыгожая, як (хто? што?).

8. Афарызмы (устойлівыя выразы) пра прыгажосць / пачварнасць

9. Ідэал прыгажосці дзяўчыны: знешні выгляд (валасы, вочы, твар, рост), рысы характару / у паэзіі, у прозе, у культуры беларусаў.

10. Ідэал прыгажосці для кожнай эпохі: старажытнасць, сярэднявечча, адраджэнне, ракако; мадэрнізм; постмадэрнізм.

Да зместу

Тэма № 3. Міфы аб будове свету і мова

1. Паняцце пра міф.
2. Сэнсавая прастора міфа.
3. Міф і метафара.

Заданні для самастойнай работы

1. Выпісаць устойлівыя адзінкі (прыказкі і фразеалагізмы), у якіх адлюстравана сутнасць *прасторы* (верх – ніз, неба – зямля, зямля – падзем’е, правы – левы, поўнач – поўдзень, усход – захад), *часу* (дзень – ноч, святло – цемра, лета – зіма, восень – вясна), *колькасці* (многа – мала, усё – нічога, магільныя лічбы).

2. З мастацкіх тэкстаў беларускай літаратуры выпісаць метафары, якія адлюстроўваюць метафарычны падыход да прыроды (антрапамарфізм), напрыклад, *дождж шаптаў, ліны стогнуць*. Для параўнальнага аналізу выпісаць метафары з мастацкіх тэкстаў рускай

літаратуры, напрыклад, *бура гнева, море любви*. Паказаць адрозненні ў беларускай і рускай свядомасці і мове.

3. Выявіць у тэкстах моўныя складнікі, якія вызначаюць маўленчыя паводзіны беларусаў:

а) “Мой любы браце і дружа! З Новым годам у тваю хату! Няхай абмінаюць яе ўсе нягоды і немачы і ідуць на сухія лясы! Няхай гудзе яна магутнымі галасамі весялосці і шчасця! Няхай яе сцены стануць шырэйшыя, а столь вышэйшаю, каб было дзе разгарнуцца ўсяму твайму роду!

б) Ведаў я хлопца з суседняга Пад’елля. Звалі яго Адась. Стрыманы, спакойны, не вельмі гаваркі. У спрэчках разважлівы, непаспешлівы са сваімі меркаваннямі і на здагадкі. А пасля расказвалі і пераказвалі, паўтаралі ў маёй вёсцы незвычайнае: Адась падрас і парашыў: хопіць яму быць дома, ён пойдзе павучыцца, “свету пазнае”. Вярнулася Адасёва сям’я з поля. Усе, хто ўмеў, чыталі на дзвярах запіску: “Я – пайшоў”.

Як каму, а мне было дзіва і здзіўленне. Былі яны на нязгоду: пакінуў хату, паважаную ў вёсцы і ў суседніх вёсках сям’ю і пайшоў у свет. Была другая нязгода з ім, разумным, кемлівым, і карцела мне іншае: пісаў пайшоў, калі яшчэ не ішоў, калі толькі пісаў, стоячы пры дзвярах. Пісаў не “іду”, пісаў не “сabraўся ісці”, пісаў не “пайду”, а “пайшоў”. Пісаў, калі яшчэ не пайшоў...

Вось табе яны, жывая граматыка, жывая стылістыка... Не ступіў ад дзвярэй кроку, а напісаў, наклеіў “Я – пайшоў”. Не памылка. Жывое моўнае. (*Паводле Ф. Янкоўскага*)

4. Выпісаць 15 загадак аб прыродзе. Ахарактарызаваць моўныя сродкі кадзіравання раслін у загадках.

5. З твораў мастацкай літаратуры выпісаць метафары, у якіх адухаўляецца прырода.

6. Са зборнікаў прыказак і фразеалагізмаў выпісаць устойлівыя адзінкі з кампанентамі-назвамі дрэў (*бяроза, дуб, вішня, вярба, таполя, ліпа, асіна, груша, яблыня, хвоя*).

Да зместу

Тэма № 4. Вобраз чалавека ў славянскай міфалогіі

Пытанні для абмеркавання

1. Жанчына і мужчына ў славянскай міфалогіі.
2. Знешні воблік чалавека ў фразеалагічных адзінках.
3. Душа і сэрца ў славянскай міфалогіі.

Заданні для самастойнай работы

1. Сабраць моўны матэрыял (фразеалагізмы, прыказкі, загадкі, прыкметы, метафары, эпітэты) з кампанентамі “душа”, “сэрца”, “вочы”, “рука”, “валасы”, “нага”, жанчына”, “мужчына”, “нос”, “язык”, “лоб”, “барада”.

Да зместу

Тэма № 5. Лінгвакультурагічны змест беларускай лексікі

Пытанні для абмеркавання

1. Лінгвакультуралагічны змест беларускай лексікі.
2. Асаблівасці ўжывання асобных пластоў лексікі беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным аспекце. Месца і роля безэквівалентнай лексікі ў слоўніковым складзе мовы. Эмацыянальна-ацэначная лексіка.
3. Лінгвакультуралагічны змест прадметна-тэматычных груп лексікі: антрапаніміка, тапаніміка, гідраніміка.
4. Структура слоўнікавага артыкула з лінгвакультуралагічным зместам.

Заданні для самастойнай работы

1. Падрыхтаваць слоўнікавы артыкул пра моўную адзінку з лінгвакультуралагічным зместам.

Да зместу

ПЫТАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ

1. Лінгвакультуралогія ў змесце лінгвістычных навук.
2. Навуковыя погляды на сутнасць лінгвакультуралогіі.
3. Аб'ект і прадмет лінгвакультуралогіі.
4. Лінгвакультуралогія і іншыя дысцыпліны этналінгвістычнага накірунку.
5. З гісторыі лінгвакультуралогіі і этналінгвістыкі.
6. Мова і культура: роля, функцыі, праблемы. Дынаміка этнасу, дынаміка мовы і культуры.
7. Мова як факт культуры і культурнай спадчыны народа. Мова – асноўны сродак засваення культуры і асноўны складнік культуры.
8. Асноўныя паняцці лінгвакультуралогіі (нацыянальная ментальнасць, камунікатыўныя паводзіны, моўная ментальнасць, канцэптуальная і моўная карціны свету, канцэпт, этнічная ментальнасць, карціна свету і мова).
9. Узаемадзеянне мовы і культуры. Сістэмнасць функцый мовы ў культуры.
10. Мова, культура і акумуляцыйная ўласцівасць слова.
11. Канатацыя як вынік сувязі мовы і культуры. Нацыянальна-культурная канатацыя як сродак сувязі мовы і культуры праз вобразныя асацыяцыі.
12. Сімвал і метафара ў словах, семантыка якіх утрымлівае нацыянальна-культурную канатацыю.
13. Слова і этнічная прыналежнасць.
14. Моўная карціна свету і культура. Паняцце карціна свету.
15. Міф у сістэме культуры і мовы. Міфы пра паходжанне свету.
16. Міфы аб будове свету і мова. Апазіцыя – асноўны прынцып будовы свету і грамадства.
17. З'явы прыроды як фактар культуры, якая адлюстравана ў мове.
18. Вобраз чалавека ў славянскай міфалогіі.
19. Метады лінгвакультуралагічных даследаванняў: канцэптуальны аналіз, дыскурсны аналіз.
20. Метады лінгвакультуралагічных даследаванняў: квантытатыўная лінгвістыка, корпусная лінгвістыка, лінгвакультуралагічная методыка; дамінантны аналіз.
21. Метады лінгвакультуралагічных даследаванняў: кластарны аналіз, метады сціскання канкардансу, методыка аплікацыі слоўнікавых артыкулаў.

22. Лінгвакультурагічны змест беларускай лексікі. Асаблівасці ўжывання асобных пластоў лексікі беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным аспекце.

23. Месца і роля безэквівалентнай лексікі ў слоўніковым складзе мовы.

24. Месца і роля эмацыянальна-ацэначнай лексікі ў слоўніковым складзе мовы.

25. Лінгвакультуралагічны змест прадметна-тэматычных груп лексікі: антрапаніміка, тапаніміка, гідраніміка.

Да зместу

ТЭСТ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ

1. Лінгвакультуралогія – гэта навука, якая ўзнікла на сумежжы:
 - а) лінгвістыкі і культуралогіі;
 - б) лінгвадыдактыкі і культуры.

2. Прадметам даследавання ў лінгвакультуралогіі з’яўляюцца:
 - а) безэквівалентныя словы;
 - б) навуковыя тэрміны.

3. Сімвал у лінгвакультуралогіі гэта:
 - а) графічны знак;
 - б) слова.

4. Да асноўных паняццяў лінгвакультуралогіі адносяцца:
 - а) камунікатыўныя паводзіны;
 - б) сінтаксічныя адзінкі.

5. Канцэпт – гэта адзінка:
 - а) мыслення;
 - б) маўлення.

6. Сінонімам да тэрміна *канататыўны* з’яўляецца:
 - а) намінатыўнае слова;
 - б) экспрэсема.

7. Сярод міфаў пра паходжанне Сусвету ёсць міф, што пачаткам Сусвету з’яўляецца:
 - а) логас;
 - б) хата.

8. На аснове біблейскіх міфаў узніклі выразы:
 - а) сёмая вада на кісялі;
 - б) каінава пячаць.

9. Да антрапаморфных метафар адносяцца:
 - а) мора часу;
 - б) зіма злуецца.

10. Згодна з міфічнымі ўяўленнямі многіх народаў чалавек узнік з такога дрэва, як:

- а) бяроза;
- б) дуб.

11. Фразеалагізм *бярозавая каша* раней меў адно са значэнняў:

- а) 'вясенняя бярозавая каша з бярозавымі пупышкамі';
- б) 'каша, звараная на бярозавым соку'.

12. Сучаснае слова *канікулы* звязана са словам:

- а) куніца;
- б) сабака.

13. Нацыянальную спецыфіку адлюстроўваюць метафары:

- а) лісце шапацела, мяцель грае, дождж шаптаў;
- б) мора слёз, рэкі крыві.

14. Слова *кабета* паходзіць ад старажытнага слова:

- а) кабат;
- б) кобь.

15. Этымалагічна слова *душа* звязана з:

- а) небам;
- б) ветрам.

16. Асноўным метадам даследавання ў лінгвакультуралогіі з'яўляецца:

- а) статыстычны метада;
- б) канцэптуальны аналіз.

Да зместу

СПІС РЕКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі / А. Аксамітаў. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 320 с.
2. Аляхновіч, М. М. Лінгвакультуралогія : давед. для студэнтаў філал. фак. / М. М. Аляхновіч, Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДУ, 2007. – 71 с.
3. Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўн. / С. Санько [і інш.] ; рэд. В. Аўтушка. – Мінск : Беларусь, 2004. – 592 с.
4. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія / М. В. Бірыла. Кн. 2.– Прозвішчы, утвораныя ад апеятыўнай лексікі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
5. Блакітны скарб Беларусі: энцыкл. / рэдкал. Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭН, 2007. – 480 с.
6. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : Т. 1–22 / рэдкал.: А. М. Булыка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982 – 2002. – 22 т.
7. Даль, В. Толковый словарь русского языка: современная версия / В. Даль. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 736 с.
8. Живописная Россия: Отечество наше в его зем., ист., плем., экон. и быт. значении: Литов. и белорус. Полесье. – Репринт ; воспроизведение изд. 1882 г. – Минск : БелЭН, 1993. – 550 с.
9. Жывёльны свет: тэат. слоўн. / В. Д. Астрэйка [і інш.] ; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мінск : Беларус. навука, 1999. – 239 с.
10. Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і. Кн. 1. / уклад., прадм., пер., бібліягр. У. Васілевіча. – Мінск : Маст. літ., 1996. – 591 с.
11. Карскі, Я. Беларусы / Я. Карскі ; уклад. і камент. С. Гараніна, Л. Ляўшун ; навук. рэд. А. Мальдзіс. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2001. – 640 с.
12. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 592 с.
13. Коваль, У. І. Чым адгукаецца слова: фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У. І. Коваль. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 47 с.
14. Коваль. У. І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы / У. І. Коваль – Гомель : Беларус. агенцтва навук.-тэхн. і дзелав. інфарм., 1995. – 180 с.
15. Колесов, В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека / В. В. Колесов. – СПб. : Филол. ф-т С.-Петербур. гос. ун-та., 2000. – 326 с.
16. Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – 2-е выд. – Мінск : Ураджай, 2001. – 350 с.
17. Леванцэвіч, Л. В. Лінгвакультуралогія / Л. В. Леванцэвіч, М. М. Аляхновіч. – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2010. – 132 с.

18. Леванцэвіч, Л. В. Лінгвакультуралогія: слова, значэнне, кантэкст : дапаможнік / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2009. – 102 с.
19. Леванцэвіч, Л. В. Лінгвістычнае краязнаўства Брэстчыны : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – 135 с.
20. Легенды і паданні / склад. М. Я. Грынблат і А. І. Гурскі ; рэд. А. С. Фядосік. – 2-е выд., дап. і дапрац. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 552 с.
21. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / пад рэд. М. В. Бірылы, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Мінская картагр. ф-ка, 1993–1998. – 5 т.
22. Леонтьев, А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 365 с.
23. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993. – 2 т.
24. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 511 с.
25. Лінгвакультуралогія : дапам. для студэнтаў філал. фак. / аўт.-скл. Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2015. – 100 с.
26. Ліцвінка, В. Д. Слова міма не ляціць / В. Д. Ліцвінка, Л. А. Царанкоў. – Мінск : Універсітэцкае, 1985. – 149 с.
27. Лобач, У. Міф. Прастора. Чалавек: традыцыйны культурны ландшафт беларусаў у сяміятычнай перспектыве / У. Лобач. – Мінск : Тэхналогія, 2013. – 510 с.
28. Ляшчынская, В. А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2010. – 230 с.
29. Маслова, В. А. Введение в лингвокультурологию : учебное пособие / В. А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 206 с.
30. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В. А. Маслова. – 2-е изд. – Минск : ТетраСистемс, 2005. – 256 с.
31. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
32. Протоиерей Слободской, С. Закон Божий. Руководство для семьи и школы / Протоиерей С. Слободской. – М. : Отдых христианина, 2002. – 736 с.
33. Пяткевіч, Ч. Рэчыцкае Палессе / Ч. Пяткевіч ; пер. з пол. Л. Салавей і У. Васілевіча. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2004. – 672 с.
34. Раслінны свет : тэмац. слоўн. / В. Д. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – 655 с.

35. Русско-белорусский словарь : в 2 т. / ред. К. К. Атрахович. – 2-е изд., доп. и перераб. – Минск : Беларус. совет. энцикл., 1982.

36. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе паграніччя : у 5 т. / уклад. Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.] ; рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1984. – 5 т.

37. Степанов, Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки рус. культуры, 1997. – 824 с.

38. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / рэдкал. : К. К. Атраховіч (агульн. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984.

39. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 5 т. / М. Фасмер ; ред. Б. А. Ларина. – Москва : Прогресс, 1964–1987. – 5 т.

40. Хроленко, А. Т. Основы лингвокультурологии : учеб. пособие / А. Т. Хроленко ; под ред. В. Д. Бондалетова. – 3-е изд., испр. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 184 с.

41. Чалавек : тэмац. слоўн. / склад.: В. Д. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 2006. – 573 с.

42. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : т. 1–10 / рэд. Г. А. Цыхун. – Мінск : Беларус. навука, 1978–2005.

[Да зместу](#)